PART - II
(TEXTS)

सारस्वत-प्रत्याहार-सूत्राणि

अ इ उ ऋ ऌ ॥१॥ ए ऐ ओ औ ॥२॥
ह य व र ल ॥३॥ ञ ण न ङ म ॥४॥
झ ढ ध घ भ ॥५॥ ज ड द ग ब ॥६॥
छ ठ थ ख फ ॥७॥ च ट त क प ॥८॥
श ष स ॥९॥

इति गीरदत्तसूत्राणि।

सारस्वत-सूत्रपाठः

श्री[1] सरस्वत्यै नमः ।

[2]वन्दे ब्रह्म शिवं वन्दे वन्दे देवीं सरस्वतीम् ।
लक्ष्मीं वन्दे हरिं वन्दे वन्दे सिद्धार्थदेवताः ॥

संज्ञासन्धि[3]र्विभक्तिश्च युष्मदस्मच्च कारकम् ।
तद्धितः[4]स्त्री समासश्च दशधाख्यातमिष्यते ॥१॥
कृतश्च प्रत्यया धातोर्विभक्त्यन्तं पदं स्मृतम् ।
वाक्यं तत्समुदायश्च[5] सा[6] वाक्यमधुगुच्यते ॥२॥

१. अ इ उ ऋ लृ समानाः ।१।[7] (१)
२. ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः सवर्णाः ।२। (२)
३. ए ऐ ओ औ सन्ध्यक्षराणि ।३। (३)
४. उभये स्वराः ।४। (४)
५. अवर्जा नामिनः ।५। (५)
६. ह य व र ल[8] - ञ ण न ङ म -
झ ढ ध घ भ - ज ड द ग ब -
ख फ छ ठ थ - च ट त क प - श ष
स[9] आद्यन्ताभ्याम् ।६। (६)

[10]इति संज्ञाप्रकरणम् ॥१॥

१. इ यं स्वरे ।७। (१२)
२. उ वम् ।८। (१५)
३. ऋ रम् ।९। (१६)
४. लृ लम् ।१०। (१७)
५. ए [11]अय् ।११। (१८)
६. ऐ आय् ।१२। (२०)
७. ओ अव् ।१३। (१९)
८. औ आव् ।१४। (२१)
९. य्वोर्लोपश् वा पदान्ते ।१५। (२२)
१०. एदोतोऽतः ।१६। (२३)
११. [12]ङस्य ।१७। (९८)
१२. सवर्णे दीर्घः सह ।१८। (२४)
१३. अ इ ए ।१९। (२५)
१४. उ ओ ।२०। (२६)
१५. ऋ अर् ।२१। (२७)
१६. लृ अल् ।२२। (२८)
१७. ए ऐ ऐ ।२३। (२९)
१८. ओ औ औ ।२४। (३०)

---

(1) B begins with अ इ उ ऋ लृ समानाः ।, B1 ॐ नमो गणेशाय नमः ।, B2 वरदाय नमः । (2) P om. the verse (3) B1 om. विसर्गः (4) B1B2 om. विसर्गः (5) B1 स्य (6) B1 om. सा (7) B1B2 no numberings (8) B1 separates all into eight aphorisms. (9) B makes No. 7 from here (10) B इति संज्ञा । अथ सन्धिः । B1 इति संज्ञा सन्धिः; B2 इति संज्ञा पादः । (11) B follows Panini's order. (12) B ङ सः ।

१९. [1]ओष्ठोत्वोर्वौ ।२५। (३१)

[2]इति स्वरसन्धिः ॥२॥

१. [3]नामी ।२६। (३२)

२. य्वे द्वित्वे ।२७। (३३)

३. औ निपातः ।२८। (३४)

४. प्लुतः ।२९। (३५)

[4]इति प्रकृतिभावः ॥३॥

१. [5]चपा अबे जबाः ।३०। (३७)

२. ञमे ञमा वा ।३१। (३८)

३. चपाच्छः[6] शः ।३२। (३९)

४. हो झभाः ।३३। (४०)

५. स्तोः[7] श्चुभिः श्चुः ।३४। (४१)

६. न शात् ।३५। (४२)

७. ष्टभिः[8] ष्टुः ।३६। (४३)

८. तोर्लि लः ।३७। (४६)

९. [9]न षि[10] ।३८। (४४)

१०. टोरन्त्यात् ।३९। (४५)

११. नः सक्छते ।४०। (४७)

१२. शे चग्वा[11] ।४१। (४८)

१३. ङ्णो[12] ह्रस्वाद् द्विः [13]स्वरे ।४२। (४९)

१४. [14]हसेऽर्हृहसः ।४३। (१३)

१५. [15]मोऽनुस्वारः ।४४। (५१)

१६. नश्चापदान्ते झसे ।४५।(५२)

१७. ञमा यपेऽस्य वा[16] ।४६। (५३)

[17]इति व्यञ्जनसन्धिः[18] ॥४॥

१. विसर्जनीयस्य सः ।४७। (५४)

२. [19]कुप्वोः ≍क ≍पौ वा ।४८। (५५)

३. अतोऽत्युः ।४९। (५७)

४. हबे ।५०। (५८)

५. आदबे लोपश् ।५१। (५९)

६. [20]भोसः ।५२। (६०)

७. नामिनो रः ।५३। (६१)

८. रः ।५४। (६२)

९. रि लोपो दीर्घश्च ।५५। (६३)

१०. [21]सैसाद्धसे ।५६। (६४)

[22]इति विसर्गसन्धिः ॥५॥

१. [23]अविभक्ति नाम ।५७। (६५)

२. तस्मात् - सि औ जस् - अम् औ शस् - टा भ्याम् भिस् - ङे

(1) B ओष्ठोत्वोः। B2 om. ओष्ठोत्वोर्वौ । (2) B2 om. इति स्वरसन्धिः । (3) B begins with अथ प्रकृतिभावः । B1 नामि, (4) B1 इति निषेधसन्धिस्तृतीयः । (5) B begins with अथ व्यञ्जनम् । B1 चपा अबे । (6) B1B2 om. विसर्गः । (7) B1 om. विसर्गः । (8) B1 om विसर्गः । (9) B1 om. the aphorism. (10) B2 शि (11) B1B2 चक् वा । (12) B1 ङ्णनो । (13) B2 om. विसर्गः । (14) B1 हसेर्हसः । (15) B adds राद्यपः । 44 । (16) B2 om. वा । (17) B2 om. इति व्यञ्जनसन्धिः । (18) B1 add चतुर्थः । (19) B adds the aphorism शषसे वा ।48। (20) B, P add the aphorism स्वरे यत्वं वा । 52। (21) P adds (the aphorism) ढि ढः ।56। (22) B इति सन्धिः ।, B2 इति सन्धिपादः । (23) B adds अथ विभक्तिः । B2 adds अथ।

भ्याम् भ्यस् - ङसि भ्याम् भ्यस् - [1]ङस् ओस् आम् - [2]ङि ओस् सुप् ।५८। (६६)

३. समानाद्धेर्लोपोऽधातोः ।५९। (८३)

४. अम्शसोरस्य ।६०। (६८)

५. सो नः पुंसः ।६१। (६९)

६. नुडामः ।६२। (७९)

७. रः [3]सङ्ख्यायाः ।६३। (१५५)

८. ष्णः ।६४। (१६५)

९. त्रेरयङ् [4]।६५। (१०७)

१०. ड्णः ।६६। (१८३)

११. जश्श[5]सोर्लुक् ।६७। (१६४)

१२. [6]डतेश्च ।६८। (१०८)

१३. अष्टनो डौ वा[7]।६९। (१६६)

१४. वा सु ।७०। (१६७)

१५. रैस्भि ।७१। (११७)

१६. अद्भि ।७२। (७२)

१७. [8]ब्भ्यः ।७३। (७३)

१८. ए स्भि बहुत्वे ।७४। (७५)

१९. ओसि ।७५। (७८)

२०. ङसिरत् ।७६। (७६)

२१. [9]ङस्स्य ।७७। (७७)

२२. टेन ।७८। (७१)

२३. [10]ङे अक् ।७९। (७४)

२४. सर्वादेः स्मट् ।८०। (८७)

२५. अतः ।८१। (८८)

२६. ङि स्मिन् ।८२। (९०)

२७. [11]जसी ।८३। (८४)

२८. सुडामः ।८४। (८९)

२९. [12]यटोच्च ।८५। (१२५)

३०. हसेपः सेर्लोपः ।८६। (९१)

३१. [13]आपः ।८७। (१२०)

३२. टौसोरे ।८८। (१२३)

३३. धिरिः ।८९। (१२२)

३४. औरी[14]।९०। (१२१)

३५. ङितां यट् ।९१। (१२४)

३६. [15]आम्ङेर्नियश्च ।९२। (१११)

३७. स्त्रियां य्वोः ।९३। (१२७)

३८. धौ ह्रस्वः ।९४। (१२८)

३९. ङितामट् ।९५। (१२९)

४०. वेयुवः ।९६। (१३१)

४१. इदुद्भ्याम् ।९७। (१२६)

४२. औ यू ।९८। (९३)

४३. टा नाऽस्त्रियाम्[16]।९९। (९६)

---

(1) B1 ङसोसाम्, (2) B1 ङ्योः सुप्, (3)B1 om. विसर्गः ।, (4) B1 °व्यञ्, (5) B1B2 जस्°, (6) B om. च । B1 om. the aphorism. (7) B1B2 om. वा, (8) B1 भ्यः, (9) B1B2 ङस्य, (10) P ङेरक् । (11) B reads जसि। & others जसी। to be a wrong aphorism. (12) B2 tranp. 85 & 87. (13) B1 अपः । (14) B B1B2 om. री, (15) B B1 (सूत्रविभाग) आम्ङेः । & नियश्च । (16) B2 adds म्ङेः (?) ।

४४. ए ओ जसि ।१००। (९४)

४५. धौ ।१०१। (९५)

४६. ङिति ।१०२।[1] (९७)

४७. ङेरौ डित् ।१०३। (९९)

४८. ऋतो ङ उः ।१०४। (१०५)

४९. सेरा ।१०५। (११२)

५०. धेरर् ।१०६। (११५)

५१. ङौ ।१०७। (११४)

५२. अर् पञ्चसु[2] ।१०८। (११३)

५३. [3]स्तुरार् ।१०९। (११६)

५४. [4]पुंसोऽसुङ्[5] ।११०। (१८५)

५५. [6]व्रितो नुम् ।१११। (१८०)

५६. [7]वादीपोः शतुः ।११२। (५१९)

५७. [8]अप्ययोरान्नित्यम् ।११३। (५२०)

५८. [9]न्सम्महतोऽधौ दीर्घः शौ च ।११४। (१८१)

५९. नोपधायाः ।११५। (१३६)

६०. अत्वसोः सौ[10] ।११६। (१८२)

६१. शसि ।११७। (७०)

६२. [11]नामि ।११८। (८०)

६३. इनां शौ सौ ।११९। (१६२)

६४. [12]अल्लोपः स्वरेऽम्वयुक्ताच्छसादौ ।१२०। (१४२)

६५. वेङ्योः ।१२१। (१४३)

६६. अञ्चे[13]र्दीर्घश्च ।१२२। (१७८)

६७. तिरश्चादयः ।१२३। (१७९)

६८. [14]ष्रुर्नो णोऽनन्ते ।१२४। (८५)

६९. अवकुप्वन्तरेऽपि ।१२५। (८६)

७०. क्लिलात् षः सः कृतस्य ।१२६। (८१)

७१. [15]प्रादेश्च तथा तौ [16]सुनमाम् ।१२७। (३४३)

७२. नपुंसकात् स्यमोर्लुक् ।१२८। (१३९)

७३. अतोऽम् ।१२९। (१३२)

७४. शत्वन्यादेः ।१३०। (१३७)

७५. ईमौ ।१३१। (१३३)

७६. ज[17]श्शसोः शि ।१३२। (१३४)

७७. नुमयमः[18] ।१३३। (१३५)

७८. नामिनः स्वरे ।१३४। (१४०)

७९. [19]अच्चास्थ्नां [20]शसादौ ।१३५। (१४१)

---

(1) P 100. (2) B adds अर् । (3) B2 स्तुराट्, (4) P add. (सूत्र) क्रोष्टुस्तृवत् ॥110॥ (5) B1 सुंड्; (6) B1 व्हितो, (7) B1 add. (सूत्र) अञ्चेश्च ॥112॥ (8) B1 अप्पर्योर्निन्यम् । (9) B1 नसम्म°; P (सूत्रविभाग) न्सम्महतो धौ दीर्घः । शौ च । (10) B2 adds च । (11) B नामि । B1 P नुर्वा नामि दीर्धः । B2 नामिनः । (12) B1 अलोपः । (13) B1 om. विसर्गः । (14) P adds. (सूत्र) पादः पत् ॥124॥ (15) B प्रादेश्च सुनमाम् । (16) B1 सौ । (17) B1 जस्° (18) B2 adds अयम इत्यन्येः । (19) B1 transp. 135 & 136 & adds. सावनडुहः । जरा जरस्वा । (20) B1 सशादौ

८०. [1]टादावुक्तपुंस्कं पुंवद्वा ।१३६। (१४४)

८१. वसोर्व उः [2]।१३७। (१८७)

८२. श्वादेः ।१३८। (१५७)

८३. [3]आतो धातोर्लोपः ।१३९। (९२)

८४. पथां टेः[4] ।१४०। (१६१)

८५. इतोऽत्पञ्चसु ।१४१। (१५८)

८६. थो नुट् ।१४२। (१५९)

८७. आ सौ ।१४३। (१६०)

८८. दिव औ ।१४४। (१९४)

८९. [5]ऊ रसे ।१४५। (१९५)

९०. [6]चतुराम् शौ च ।१४६। (१५४)

९१. [7]अनडुहश्च ।१४७। (१४५)

९२. धावम् ।१४८। (१४७)

९३. [8]ओरौ ।१४९। (११८)

९४. [9]आम्शसि ।१५०। (११९)

९५. ऐ सख्युः ।१५१। (१०२)

९६. सेर्डाऽधे : ।१५२। (१०१)

९७. उशनसाम् ।१५३। (१८८)

९८. य्वोर्धातोरियुवौ स्वरे ।१५४। (१०९)

९९. स्त्रीभ्रुवोः ।१५५।[10] (१३०)

१००. य्वौ वा ।१५६। (११०)

१०१. [11]नुधातोः ।१५७। (३५६)

[12]इति विभक्तिपादः ॥६॥

१. युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिस्ते मे वां नौ वस्नसौ ।१५८। (२१४)

२. त्वामामा ।१५९। (२१५)

३. नादौ ।१६०। (२१६)

४. चादिभिश्च ।१६१। (२१७)

५. त्वन्मदेकत्वे ।१६२। (२०६)

६. युवावौ द्विवचने ।१६३। (२०३)

७. आमौ ।१६४। (२०४)

८. त्वमहं सिना ।१६५।[13] (२०२)

९. यूयं वयं जसा ।१६६। (२०५)

१०. तुभ्यं मह्यं ङ्या[14] ।१६७। (२०९)

११. तव मम ङसा ।१६८। (२१२)

१२. ङसि भ्यसोश्शुः[15] ।१६९। (२११)

१३. [16]भ्यसः श्भ्यम् ।१७०। (२१०)

१४. सामाकम् ।१७१। (२१३)

१५. [17]आम् स्भौ ।१७२। (२०७)

१६. ए टाङ्योः ।१७३। (२०८)

१७. [18]सखिपत्योरीक् ।१७४। (१०३)

१८. ऋक्ङे ।१७५। (१०४)

(1) B om. टादौ; B2. om. 136, (2) B om. विसर्गः । (3) P adds. (सूत्र) ईपि ॥139॥ (4) B1 om विसर्गः । (5) P adds. (सूत्र) वाऽमि ॥145॥, (6) B2 चतुर आम् । (7) P सावनडुहः । (8) B adds. (सूत्र) सौ नुम् ॥149॥ (9) B adds वा । (10) B P read (सूत्र) वाम्शसि । here. (11) B reads नोः & places before य्वौ वा ॥156॥ (12) B om. इति विभक्तिपादः । B1 प्रकरणं द्वितीयम् । (13) B transp. 166 & 165 (14) B1 गया (15) B2 श्तुः । (16) B1 भ्यसभ्यम्; B2 भ्यस् भ्यस् । (17) B adds (सूत्र) सो नः । (18) B. adds (सूत्र) ङयि (174) B1 B2 P add (सूत्र) ङे ।

१९. त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृवत् ।१७६। (१९६)

२०. काप्यतः ।१७७। (२२६)

२१. ह्रस्वो वा ।१७८। (२२७)

२२. अन्यार्थे[1] ।१७९। (२६१)

२३. गोः ।१८०। (२६३)

२४. नपुंसकस्य ।१८१। (१३८)

२५. त्यदादेष्टेरः[2] स्यादौ ।१८२। (१०६)

२६. [3]किमः कः ।१८३। (१७३)

२७. दस्य मः ।१८४। (१६९)

२८. सौ सः ।१८५। (१८९)

२९. स्तः[4] ।१८६। (१७६)

३०. इदमोऽयं पुंसि ।१८७। (१६८)

३१. इयं स्त्रियाम् ।१८८। (१९८)

३२. स्भ्यः ।१८९। (१७१)

३३. अन टौ सोः ।१९०। (१७०)

३४. भिस् भिस् ।१९१। (१७२)

३५. अदसः ।१९२। (–)

३६. सेरौ ।१९३। (१९०)

३७. मादू ।१९४। (१९१)

३८. एरी बहुत्वे ।१९५। (१९२)

३९. भि[5]दपाम् ।१९६। (१९९)

४०. वसां रसे ।१९७। (१४८)

४१. [6]चोः कुः ।१९८। (१७७)

४२. दिशाम्[7] ।१९९। (२००)

४३. षो डः ।२००। (१७५)

४४. नाम्नो नो लोपशधौ ।२०१। (१५६)

४५. संयोगान्तस्य लोपः[8] ।२०२। (१४६)

४६. [9]स्कोराद्योश्च ।२०३। (१८६)

४७. स्रोर्विसर्गः ।२०४। (६७)

४८. [10]स्रस्तौ ।२०५। (–)

४९. अह्नः [11]पदान्ते च ।२०६। (२०१)

५०. [12]अह्नो रोऽरात्रिषु ।२०७।[13] (५६)

५१. दोषाम्[14] ।२०८। (१८४)

५२. धातोर्झसे[15] ।२०९। (–)

५३. नस्तोः[16] ।२१०। (–)

५४. हो ढः[17] ।२११। (१५२)

५५. दादेर्घः ।२१२। (१४९)

५६. [18]द्रुहां वा ।२१३। (१५३)

५७. नहो धः ।२१४। (१९३)

५८. छशषराजादेः षः ।२१५। (१७४)

(1) B1 adds प्रथमा । (2) B1 om. विसर्गः । (3) BB1B2 om. 183. (4) B तः (5) B1 भिद् पाम् । (6) B adds (सूत्र) पदान्ते च । (7) B2 दिषाम् । P adds कुः । (8) B om. लोपः । (9) B adds (सूत्र) रात्सः (203) । (10) B om. (सूत्र) स्रस्तौ । B1 शस्तो; B2 सस्तौ । (11) B om. पदान्ते च । B1 (सूत्र विभाग) अह्नः । पदान्ते च । (12) BB2 om. अह्नो । (13) P add (सूत्र) उषसो बुधे (208) (14) P adds रः । (15) B om. this & the next aphorism; B1 add. नाम्नः, B2 धातोश्च झसे । (16) B2 नस्तः (17) B2 transp. 211 & 214. (18) B1 द्रहादे°; P डुहादे ।

५९. षढो: [1]कस्से ।२१६। (३६७)

६०. सस्तोऽनपि ।२१७। (३८३)

६१. दिपि [2]सिपि वा ।२१८। (४०९)

६२. द:[3] स: ।२१९। (४०२)

६३. खसे चपा झसानाम् ।२२०। (५०)

६४. झबे[4] जबा: ।२२१। (१४)

६५. वाऽवसाने ।२२२। (१५१)

६६. आदिजबानां झभान्तस्य झभा: स्ध्वो: ।२२३। (१५०)

६७. [5]तथोर्ध: ।२२४। (३४५)

६८. अव्ययाद्विभक्तेर्लुक् ।२२५। (२२४)

६९. [6]समासप्रत्यययो: ।२२६। (२४७)

७०. अलुक् क्वचित् ।२२७। (२६८)

७१. अव्ययीभावात् ।२२८। (२४९)

७२. अतोऽमनत: ।२२९। (२५०)

७३. वा टाङ्यो: ।२३०। (२५१)

७४. स नपुंसकम् ।२३१। (२४८)

७५. एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ ।२३२। (२५७)

इति युष्मदस्मदी[7] ।।७।।

१. लिङ्गार्थे प्रथमा ।२३३। (२३९)

२. [8]आमन्त्रणे सिर्धि: ।२३४।[9] (८२)

३. शेषा: कार्ये कर्तृसाधनयोर्दानपात्रे विश्लेषावधौ सम्बन्ध आधारभावयो: ।२३५।[10] (२४०)

४. विना - सह -नम - ऋते - निर्धारण - स्वाम्यादिभिश्च ।२३६। (२४१)

५. कर्तृकार्ययोरक्तादौ कृति षष्ठी ।२३७।[11] (२४२)

६. [12]जनिकर्तु: प्रकृति: ।२३८। (२४३)

७. अन्योक्ते प्रथमा ।२३९। (२४४)

इति [13]कारकम् ।।८।।

१. अपत्येऽण् ।२४०। (२६९)

२. ऋ उरणि[14] ।२४१। (२७२)

३. अत [15]इञनृषे: ।२४२। (२७३)

४. ण्याय नणेयण्णीया गर्गनडात्रिस्त्री-पितृष्वस्रादे: ।२४३। (२७४)

५. लुग्बहुत्वे क्वचित् ।२४४। (२७५)

६. देवतेदमर्थे ।२४५।[16] (२७६)

७. णितो वा ।२४६। (२७८)

८. कारकात्[17] क्रियायुक्ते ।२४७। (२७९)

९. केनेयका: ।२४८। (२८०)

---

(1) B1 कस्सि । (2) P add. सस्य त: । (3) B2 om. विसर्ग: । (4) B1 झबा: (5) P add (सूत्र) पूर्वस्य ङिति झसे घ: (6) P add (सूत्र) न शब्दनिर्देशे । (7) B om. इति युष्मदस्मदी । and adds अथ कारकम् । B1 °स्मत्प्रकरण्; B2 स्मदौ, (8) P adds (सूत्र) आमन्त्रणे च । (9) B om. the aphorism, B1B2 adds भो भगो अघोस् । (10) P add. (सूत्र) भावे च । (11) B om. this & the next aphorism, P add (सूत्र) स्मृतौ च कार्ये । भय हेतौ पञ्चमी । षष्ठी हेतुप्रयोगे । इत्यंभावे तृतीया । येनाऽङ्गविकार: । (12) B2 om. the aphorism. (13) B om. इति कारकम् । and adds अथ तद्धिता: । B1 कारकभाग: । (14) B B1 om. the aphorism, B2 transp. 241 & 242 (15) B1 इङ° (16) B1 °त्रिस्त्रि°; P °दिस्त्री° 11 P add (सूत्र) सोमाद्यण् । (17) B1 कारकक्रिया° ।

१०. स्वार्थेऽ[1]पि ।२४९। (२८१)

११. वत्तुल्ये ।२५०। (२८२)

१२. भावे तत्त्वयण: ।२५१। (२८३)

१३. अस्त्यर्थे मतु: ।२५२। (२८४)

१४. मान्तोपधाद्वत्विनौ ।२५३। (२८५)

१५. तरतमेयस्विष्ठाः [2]प्रकर्षे ।२५४। (२८७)

१६. वोव्य[3] स्वरे ।२५५। (२७१)

१७. यस्य लोप: ।२५६। (२२९)

१८. [4]ईपि वनोर: ।२५७। (४९४)

१९. [5]डिति टे: ।२५८। (१००)

२०. नो वा ।२५९। (२६५)

२१. अन्त्यस्वरादिष्टि: ।२६०। (१०)

२२. [6]अन्त्यात्पूर्व उपधा ।२६१। (११)

२३. कार्ययित् ।२६२। (७)

२४. आदिस्वरस्य ञ्णिति[7]वृद्धिः ।२६३। (२७०)

२५. क्वचिद् [8] द्वयो: ।२६४। (२७७)

२६. न सन्धिय्वोर्युट् च[9] ।२६५। (२८६)

२७. धातोर्नामिन: ।२६६। (३५५)

२८. अत उपधाया: ।२६७। (३४८)

२९. आतो युक् ।२६८। (४७१)

३०. हनो घत् ।२६९। (४४८)

३१. हनो घ्ने ।२७०। (१६३)

३२. रातो औ पुक् ।२७१। (४४६)

३३. मितां ह्रस्वः ।२७२। (४४५)

३४. आरै औ वृद्धिः ।२७३। (९)

३५. अरेदो[10] नामिनो गुण: ।२७४। (८)

इति [11]तद्धिताः ॥९॥

१. आबत: स्त्रियाम् ।२७५।[12] (२२५)

२. व्रण ईप् ।२७६। (२२८)

३. [13]ष्ट्विव्रत: ।२७७। (२३०)

४. [14]नदादे: ।२७८। (२३१)

५. जातेरयोपधात् ।२७९। (२३३)

६. स्वाङ्गाद्वा ।२८०। (२३४)

७. [15]पुंयोगे च ।२८१। (२३२)

८. ऐ च मन्वादे: ।२८२। (२३५)

९. पत्यादय: ।२८३। (२३६)

१०. [16]वौर्गुणात् ।२८४। (२३७)

११. उत [17]ऊ: ।२८५।[18] (२३८)

इति स्त्रीप्रत्यया:[19] ॥१०॥

(1) P om. अपि; B1 read 249 & 250 as one (2) B1 read प्रकर्षे in 255 (3) P om. °व्य । (4) B1 om. the aphorism. (5) B1 om. the aphorism (6) B B1 om. the aphorism (7) B1B2 add च । (8) P द्वियोः । (9) P om. च । (10) P °दोन्नामि° । (11) B om. इति तद्धिता: & adds अथ स्त्रीप्रत्यया: । B1 तद्धितप्रकरणम् B2 तद्धित: । (12) P add (सूत्र) अजादेश्च । (13) B1 ष्टुत: । (14) B1 नदादे (?) (15) B1B2 पुंशब्दात् । (16) B B1 वो° । (17) B1B2 औ (18) B2 lecto mg. add (सूत्र) यूनस्तिः । (19) B om. इति स्त्रीप्रत्यया: । & add अथ समास: । B1 °प्रत्यप्रकरणम् । B2 °प्रत्यय: ।

१. समासश्चान्वये नाम्नाम् ।२८६। (२४५)
२. समाहारेऽत ईप् द्विगुः ।२८७। (२५८)
३. पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीभावः ।२८८।[1] (२४६)
४. अमादौ तत्पुरुषः ।२८९। (२५२)
५. नाञि ।२९०। (२५३)
६. चार्थे द्वन्द्वः ।२९१। (२५६)
७. बहुव्रीहिरन्यार्थे ।२९२। (२५९)
८. कर्मधारयस्तुल्यार्थे ।२९३। (२६६)
९. टाङकाः ।२९४। (२६४)
१०. पुंवद्वा ।२९५।[2] (२६२)
११. ना ।२९६। (२५४)
१२. अन् स्वरे ।२९७। (२५५)
१३. सहादेः सादिः ।२९८। (२६०)
१४. प्रादिरुपसर्गः ।२९९। (२२१)
१५. [3]प्राग्धातोः ।३००। (२२२)
१६. नाम्नश्च[4] कृता समासः ।३०१।[5] (२६७)
१७. चादिर्निपातः[6] ।३०२। (२१८)
१८. तत्रादिर्विभ[7]क्त्यर्थे[8] ।३०३। (२१९)
१९. [9]सद्यादिः काले ।३०४। (२२०)
२०. तदव्ययम् ।३०५। (२२३)

इति समासः[10] ॥११।

१. धातोः ।३०६। (२८८)
२. वर्तमाने[11] - तिप् तस् अन्ति - सिप् थस् थ - मिप् वस् मस् - ते आते अते - से आथे ध्वे - ए वहे महे ।३०७। (२९५)
३. विधसम्भावनयोः- [11]यात् याताम् युस् - यास् यातम् यात - याम् याव याम - ईत ईयाताम् ईरन् - ईथास् ईयाथाम् ईध्वम् - ईय ईवहि ईमहि ।३०८। (३०५)
४. आशीः प्रेरणयोः- [11]तुप् ताम् अन्तु - हि तम् त - आनिप् आवप् आमप् - ताम् आताम् अन्ताम् - स्व आथाम् ध्वम् - ऐप् आवहैप् आमहैप् ।३०९। (३०९)
५. अनद्यतनेऽतीते - [11]दिप् ताम् अन् - सिप् तम् त - अमिप् व म - तन् आताम् अन्त - थास् आथाम् ध्वम् - इ वहि महि ।३१०। (३११)
६. परोक्षे - णप् अतुस् उस् - थप् अथुस् अ - णप् व म - ए आते

(1) P add (सूत्र) अवधारणार्थे यावति च । & यथाऽसादृश्ये । (2) B1 read 295 & 296 as one (3) B1 add ते । (4) B om. the aphorism; B1B2 (सूत्रविभाग) कृत । समासः । नाम्नश्च ।; P नाम्नश्च । (5) P No. 300 (6) P °पाताः । B ends the chapter here. (7) B1 विभक्तार्थे । (8) P add निपात्यते । (9) B1B2 सद्य आदिः । (10) B om. इति समासः । and adds अथाख्याताः । B1 add °प्रकरणम् । (11) B1B2 सूत्रविभागः ।

इरे - से आथे ध्वे - ए वहे महे ।३११।[1] (३१३)

७. आशिषि - यात् याताम् [2]यासुस् - यास् यास्तम् यास्त - यासम् यास्व [3]यास्म - सीष्ट [4]सीयास्ताम् सीरन् - सीष्टास् सीयास्थाम् सीध्वम् - सीय सीवहि सीमहि ।३१२। (३२२)

८. [5]श्वस्तने - ता तारौ [6]तारस् - तासि तास्थस् तास्थ - तास्मि [7]तास्वस् - [7]तास्मस् - ता तारौ तारस् - तासे तासाथे ताध्वे - ताहे तास्वहे तास्महे ।३१३। (३२४)

९. यक् चतुर्षु ।३१४। (४६८)

१०. अप् कर्तरि ।३१५। (२९८)

११. अदादेर्लुक् ।३१६। (३९४)

१२. ह्वादेर्द्विश्च ।३१७। (४१६)

१३. दिवादेर्यः ।३१८। (४२३)

१४. स्वादेर्नुः [8]।३१९। (४२७)

१५. [9]तुदादेरः ।३२०। (४३६)

१६. रुधादेर्नम्[10] ।३२१। (४३१)

१७. तनादेरुप् ।३२२। (४३३)

१८. ना क्र्यादेः ।३२३। (४३९)

१९. हसादान हौ ।३२४। (४४३)

२०. त्यादौ भविष्यति स्यप् ।३२५। (३२५)

२१. दि[11]बादावट् ।३२६। (३१२)

२२. स्वरादेः ।३२७। (३५२)

२३. स्यप् क्रियाति[12]क्रमे ।३२८। (३२६)

२४. भूते सिः ।३२९। (३२७)

२५. णित्पे ।३३०। (३४९)

२६. अनिटो नामिवतः ।३३१।[13] (३४६)

२७. हशषान्तात् सक् ।३३२। (३६८)

२८. ञेरङ् द्विश्च ।३३३।[14] (३८५)

२९. लित्पुषादेर्ङः ।३३४। (३६५)

३०. इरितो वा ।३३५।[15] (३३६)

३१. इण् तन्यकर्तरि ।३३६।[16] (४७०)

३२. लोपः ।३३७। (४२६)

३३. दिस्योर्हसात् ।३३८। (३९७)

३४. अस्तेरीट् ।३३९। (४०५)

३५. रुदादेरट्[17] ।३४०। (४०८)

३६. सेः ।३४१। (३३२)

३७. लोपो ह्रस्वाज्झसे ।३४२। (३८९)

३८. [18]इट ईटि ।३४३। (३३३)

३९. झसात् ।३४४। (३४७)

(1)B1B2 add (सूत्र) द्विश्च । (2) B2 यायुस् । (3) B1 यास्व । (4) B1 सीयाष्ठा । (5) B1 स्वस्तने । (6) B1 रस् । (7) तास्म । (8) P °नुम् । (9) B1 transp. 320 & 322 (10) B1 °नुप् । (11) BB1 दिवा° । (12) B1 °विक्रमे । (13) P add (सूत्र) णबुत्तमो वा । (14) P add (सूत्र) श्यादेश्च । & श्रुवः शृ च । (15) P add (सूत्र) म्लुचादेश्च । (16) B1 read 336 & 337 as one (17) BB2 om. 340; BP अदोऽट् & रुदादेश्च (18) BB1 om. इट ।; B1 read 343 & 344 as one

४०. दादेः (पे) ।३४५।[1] (३२८)
४१. [2]मेटः ।३४६। (३३०)
४२. ओवहिः ।३४७। (४३०)
४३. अतः ।३४८। (३१०)
४४. अदे ।३४९। (३०२)
४५. [3]व्मोरा ।३५०। (३०३)
४६. आदाथ ईः[4] ।३५१। (३०४)
४७. [5]याः ।३५२। (३०६)
४८. युस इट् ।३५३। (३०७)
४९. याम ईयम्[6] ।३५४। (३०८)
५०. ओर्वमोर्वा लोपः ।३५५। (४२९)
५१. [7]कृञो ये ।३५६। (४३५)
५२. ङित्यदुः ।३५७। (४३४)
५३. नातः ।३५८। (४४१)
५४. ई हसे ।३५९। (४४०)
५५. द्वेस्तौ ।३६०। (४१९)
५६. नमसोऽस्य ।३६१। (४०३)
५७. [8]सि सः ।३६२। (४०४)
५८. आतोऽन्तोदनतः ।३६३। (३२९)
५९. द्वेः ।३६४।[9] (४१७)
६०. अन उस् ।३६५। (३९६)
६१. स्याविदः ।३६६।[10] (३३४)
६२. आतो णप् डौ ।३६७। (३७१)
६३. झसाद्धिर्हेः ।३६८। (३९५)
६४. [11]नव परस्मैपदानि ।३६९। (२९३)
६५. [12]पराण्यात्मनेपदानि ।३७०। (२९४)
६६. नाम्नि च युष्मदि चास्मदि च भागैः ।३७१। (२९६)
६७. [13]आद् भुविकर्मणि ।३७२। (४६९)
६८. कर्तरि पं च ।३७३। (२९७)
६९. आदनुदात्तङितः ।३७४। (२९०)
७०. निविशादेः ।३७५। (४६७)
७१. ञित्स्वरितेत उभे ।३७६। (२९१)
७२. परतोऽन्यत् ।३७७। (२९२)
७३. अपित्तादिर्ङित् ।३७८। (३००)
७४. णादिः[14] कित् ।३७९। (३१४)
७५. ऋसंयोगात् ।३८०। (३३९)
७६. नक्त्वा सेट् ।३८१। (३५६)
७७. रुदाम् ।३८२। (४५३)
७८. क्तो वा [सेट्] ।३८३। (५०७)
७९. अतिशये हसादेर्यङ् द्विश्च[15] ।३८४। (४५५)
८०. इच्छायामात्मनः सः ।३८५। (४५०)
८१. [16]गुब्भ्यः ।३८६। (३७८)
८२. आयः ।३८७। (३५९)
८३. नाम्नो य ई [17]चास्य ।३८८। (४६३)

(1) P add (सूत्र) वा धेटाम् । (2) P माटः । (3) B2 वमोरा । (4) BP इः । (5) B B2 या । (6) B2 याम । इयम् ।; P याम् याम इयम् । (7) P (सूत्रविभाग) कृञो नित्यम् । ये च । (8) B2 सौ । (9) B transp. 364 & 363. (10) B1 om. the aphorism. (11) B reads नव पम् । (12) B reads पराण्यात् । (13) P add (सूत्र) युष्मदस्मन्मध्यमोत्तमाः । (14) B1 om. विसर्गः । (15) B (सूत्रविभाग) अतिशये हसादेर्यङ् । द्विश्च । (16) B1 शुब्भ्यः । (17) B1 वास्य ।

८४. आचार [1]उपमानात् ।३८९। (४६६)
८५. कर्तुर्यङ् ।३९०। (४६५)
८६. ञिङिर्त् करणे ।३९१। (४६४)
८७. धातोः प्रेरणे ।३९२। (४४७)
८८. चुरादेः ।३९३। (४४४)
८९. सधातुः ।३९४। (३६०)
९०. भ्वादिः ।३९५। (२८९)
९१. से दीर्घः ।३९६। (४५२)
९२. य्वोर्वि हसे ।३९७। (१९७)
९३. [2]ये ।३९८। (३५८)
९४. दादेरिः ।३९९। (४६१)
९५. ऋतो रिः ।४००।[3] (४६०)
९६. अयकि ।४०१। (४३८)
९७. यादादौ ।४०२। (३७५)
९८. [4]दादेरे[5] ।४०३।[6] (३७३)
९९. सस्वरा[7]दिर्द्विरः [8]द्वि ।४०४। (३१५)
१००. स्वरादेः परः ।४०५। (४१५)
१०१. पूर्वस्य हसादिः शेषः ।४०६।[9] (३३५)
१०२. शसात् खपाः ।४०७। (३३७)
१०३. कुहोश्चुः ।४०८। (३४१)
१०४. झपानां जबचपाः ।४०९। (३१८)
१०५. रः ।४१०। (३५४)
१०६. ह्रस्वः ।४११। (३१७)
१०७. [10]यः से ।४१२। (३८४)
१०८. [11]भृञां लुकि ।४१३। (४२०)
१०९. निजां गुणः ।४१४। (४२२)
११०. यङि ।४१५। (४५६)
१११. आतः ।४१६। (४५७)
११२. ञमजपां नुक् ।४१७। (४५८)
११३. रीगृदुपधस्य ।४१८। (४५९)
११४. अङ्लिघौ ह्रस्व उपधायाः ।४१९। (३८७)
११५. लघोर्दीर्घः ।४२०। (३८८)
११६. न रितः[12] ।४२१। (४४९)
११७. आभ्वोर्णादौ[13] ।४२२। (३१६)
११८. नुगशाम् ।४२३। (३५१)
११९. लोपः पचां कित्ये चास्य ।४२४। (३५०)
१२०. दां हौ ।४२५। (४२१)
१२१. [14]इस्से ।४२६। (४५४)
१२२. [15]जह्योधिशाधि ।४२७। (३९९)
१२३. गुणः ।४२८। (२९९)
१२४. नूपः ।४२९। (४२८)
१२५. शीङः[16] ।४३०। (४१०)
१२६. शीङोऽतो रुट्[17] ।४३१। (४११)

(1) B1 उपमात् । (2) P add (सूत्र) उपधायां च । (3) P om. the aphorism. (4) P add. (aphorism) गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः । (5) B B1 om. विसर्गः । (6) P No. 400. (7) B B1 B2 °स्वर आदि° (8) B1 °द्विर्द्विः । (9) B om. the aphorism. (10) B यः से । B1 यसेः । (11) P भृजां । (12) B1 ऋतः । (13) P °णाटौ । (14) B1 दूः से । (15) B1 जुहोधि° (16) B1 add उपधाया लघोः । (17) B,B1,B2,P. read ऽन्तोः; B om. शीङो; B1 om. the aphorism, P नुट्

१२७. उपधाया लघोः[1] ।४३२। (३३१)
१२८. नानिटि से[2] ।४३३। (३७९)
१२९. सि[3]स्योः ।४३४। (३९०)
१३०. उः ।४३५। (३९२)
१३१. क्ङित्यद्[4]व्युसि ।४३६। (३०१)
१३२. नो लोपः ।४३७। (३३८)
१३३. नमः ।४३८। (४३२)
१३४. गमां स्वरे ।४३९। (३६३)
१३५. आतोऽनपि ।४४०। (३७२)
१३६. यतः ।४४१। (३६१)
१३७. ञेः [5]।४४२। (३८६)
१३८. योः ।४४३। (४२४)
१३९. [6]असादेर्भ्वादिः ।४४४। (४०६)
१४०. सन्ध्यक्षरा[7]णामा ।४४५। (३७०)
१४१. आदेः ष्णः स्नः ।४४६। (३४२)
१४२. विदो न[8]वानां त्यादीनां णबादिर्वा ।४४७। (४०१)
१४३. ब्रुव आहश्च पञ्चानाम् ।४४८। (४१३)
१४४. त थे ।४४९। (४१४)
१४५. अबादावी पितित्स्मि।४५०। (४१२)
१४६. ओरौ ।४५१। (४००)
१४७. गमां छः ।४५२।[9] (३६२)
१४८. [10]दृशादेः पश्यादिः ।४५३। (३७४)
१४९. प्वादेर्ह्रस्वः ।४५४।[11] (४४२)
१५०. [12]जा जनीज्ञोः ।४५५। (४२५)
१५१. मुचादेर्मुम् ।४५६। (४३७)
१५२. खिति पदस्य ।४५७। (४८६)
१५३. [13]इदितो नुम् ।४५८। (३४०)
१५४. शमां दीर्घः ।४५९। (३८०)
१५५. ञमस्य क्ङिति झसे ।४६०। (५०५)
१५६. लोपस्त्वनुदा[14]त्ततनाम् ।४६१। (३९८)
१५७. ऋत इर् ।४६२। (३७६)
१५८. पोरुर् ।४६३। (४१८)
१५९. सिसतासीस्यपामिट् ।४६४। (३२३)
१६०. रुदादेश्चतुर्णां ह्सादेः ।४६५। (४०७)
१६१. कृतः ।४६६। (४७४)
१६२. हनृतः स्यपः ।४६७। (३६४)
१६३. ऊदितो वा ।४६८। (३४४)
१६४. उदितः क्त्वा ।४६९। (५५७)
१६५. नैकस्वरादनुदात्तात् ।४७०। (३५७)
१६६. वुस्से ।४७१। (४५१)
१६७. कितः ।४७२। (५०८)
१६८. आदीदितः ।४७३। (५०९)

(1) P add गुणः । (2) B1 शे । (3) B1 शि° । (4) B1B2 P °द्युसि । (5) P sup. lin. add किति । (6) B om. the aphorism. B1 आसवदि° । (7) B1 °नामा । (8) B1 दवानां । (9) B om. the aphorism. (10) B1 दृश्यादेः । (11) B1B2 transp. 453 & 454. (12) B om. the aphorism, B1B2 जाजनिज्ञः । (13) B इदतिः । B2 इरितः । (14) P °दात्तानाम् ।

१६९. हब[1]क्त्योः ।४७४। (५५१)

१७०. क्रादेणदिः ।४७५। (३२०)

१७१. कासादिप्रत्ययादाम् क्रस्भूपरः ।४०६। (३५३)

१७२. [2]भुवो वुक् ।४७७। (३१९)

१७३. इटो ग्रहाम्[3] ।४७८। (३७७)

१७४. नामि[4]नोऽचतुर्णां धो ढः ।४७९। (३२१)

इत्याख्यातः[5] ॥१२॥

१. कृत्कर्तरि ।४८०। (४७२)

२. [6]तृवुणौ ।४८१। (४७३)

३. नाम्युपधात्कः ।४८२। (४७६)

४. पचिनन्दिग्रहादेरयुणिनि ।४८३। (४७७)

५. दृशादेः शः ।४८४। (४७८)

६. ज्वलादेर्णः ।४८५। (४८०)

७. कार्येऽण् ।४८६। (४८१)

८. आतो डः ।४८७। (४८२)

९. नाम्नि च ।४८८। (४८३)

१०. अटौ ।४८९। (४८४)

११. [7]इखखि ।४९०। (४८५)

१२. एजां खश् ।४९१। (४८७)

१३. ख्युट् करणे ।४९२। (४८८)

१४. [8]भजां विण् ।४९३। (४८९)

१५. आतो[9]मनिप्क्वनिब्वनिपः ।४९४।[10] (४९१)

१६. क्विप् ।४९५। (४९५)

१७. दृशेष्टक्सकौ चोपमाने [11]कार्ये ।४९६।[12] (४९६)

१८. आ सवार्देः ।४९७। (४९७)

१९. किमिदमः की[शी]शौ[13] ।४९८। (४९८)

२०. अदसोऽमू[14] ।४९९। (४९९)

२१. णिनिरतीते ।५००।[15] (५००)

२२. क्विब्वनिब्डाः ।५०१। (५०१)

२३. क्तक्तवतू ।५०२। (५०२)

२४. क्वसुकानौ णबेवत् ।५०३। (५१६)

२५. शतृशानौ तिप्तेवत् क्रियायाम् ।५०४। (५१७)

२६. विदे[16]र्वा वसुः ।५०५।[17] (५२१)

२७. मुगानेतः ।५०६। (५१८)

२८. शीले तृन् ।५०७। (५२२)

(1) B om. the aphorism, B1 °स्योः । (2) P add. (aphorism) ऋतश्च संयोगादेः । (3) B1 ग्रहणम् । (4) BB2 नामिनो । (5) B1 add °प्रकरणम् । B om. इत्याख्यातः but read अथ कृदन्ताः । (6) P तृवृणौ (7) P खिखि । (8) P add (aphorism)) कृञः श च । (9) B P add आतो । (10) B1B2 add (aphorism) क्विप् ॥494॥, P add (aphorism) विच्च । & अन्येभ्योऽपि दृश्यते । (11) B reads 494 & 495 as one (12) BB1 om. कार्ये । (13) B1 कीश्च; P कीशौ । (14) B om. the aphorism, B2 अमू (15) P No. 500. (16) B1 om. वा, P add शतुः । (17) P adds (aphorism) आसेरान । ई ।

२९. इष्णुस्नुक्नु: ।५०८। (५२३)

३०. षाकोकण: ।५०९। (५२४)

३१. यङ ऊक:[1] ।५१०। (५२६)

३२. लुग्वाऽन्यत्र[2] ।५११। (४६२)

३३. आदृत: किर्द्विश्च भूते ।५१२। (५२७)

३४. [3]ञितां तक् वर्तमानेऽपि ।५१३।[4] (५१०)

३५. सदोणादय: ।५१४। (५२८)

३६. [5]तुम् तदर्थायां भविष्यति ।५१५। (५३०)

३७. घञ् भावे ।५१६। (५३१)

३८. [6]आत: ।५१७। (५३२)

३९. संज्ञायामकर्तरि च ।५१८। (५३३)

४०. स्वराद:[7] ।५१९। (५३४)

४१. मदाम्[8] ।५२०। (५३५)

४२. द्वितोऽथु: ।५२१। (५३६)

४३. ड्वि[9]तस्त्रिमक् तत्कृते ।५२२। (५३७)

४४. नङ्की ।५२३। (५३८)

४५. क्तो नपुंसके[10] ।५२४। (५०३)

४६. युट् च[11] ।५२५। (५३९)

४७. साधनाधारयोश्च[12] ।५२६। (५४०)

४८. गत्यर्थादकर्मकाच्च[13] कर्तरि क्त: ।५२७। (५०४)

४९. भावकार्ययो:[14] ।५२८। (५४९)

५०. इषद्दु: सुषुखल्यू ।५२९। (५४१)

५१. स्वराद्य: ।५३०। (५४२)

५२. पुशकात् ।५३१। (५४४)

५३. ईच्चात:[15] ।५३२। (५४३)

५४. ऋहसान्ताद् घ्यण् ।५३३। (५४५)

५५. ओरावश्यके[16] ।५३४। (५४६)

५६. ऋदुपधात् क्यप् ।५३५। (५४८)

५७. स्त्रियां यजां[17] भावे क्ति: ।५३६। (५५०)

५८. [18]षिद्भिदामङ् ।५३७। (५५२)

५९. गुरोर्हसात् ।५३८। (५५३)

६०. [19]प्रत्ययान्तात् ।५३९। (५५४)

६१. चजो: कगौ घिति ।५४०। (५२५)

६२. [20]ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ।५४१। (४९३)

---

(1) B ऊक् । (2) B (सूत्रविभाग) लुक् । वाऽन्यत्र ।; P वान्यत् । (3) P ञीतां; B reads ञितां तक् वर्तमाने । (4) B1 om. this & the next aphorisms. (5) B1 तुमन् । (6) B om. this & the next aphorisms. (7) B1 °रादे: । (8) B1B2 P मदाम: । (9) B1 P ट्विवत° (10) B om. the aphorism. (11) B B2 om. च । (12) BB2 om. च । (13) B om. this & next two aphorisms, B1B2 om. च । (14) P add क्त: । (15) P om. the aphorism. (16) B2 °वश्यमि । (17) P यजन्ताद् । (18) B1 षद्वि° (19) B P प्रत्ययात् । (20) P add. (aphorism) नक्त्वादिद्व्यज्यप्याम् ।

६३. शिति चतुर्वत् ।५४२। (४७९)
६४. ओदौतोर्य:[1] स्वरवत् ।५४३। (५४७)
६५. ढि ढो लोपो दीर्घश्च ।५४४।[2] (३६९)
६६. सहिवहोरोदवर्णस्य ।५४५।[3] (३९१)
६७. वे: ।५४६।[4] (४९०)
६८. युवोरनाकौ ।५४७। (४७५)
६९. रारो झसे दृशाम् ।५४८।[5] (३६६)
७०. यजां यवराणां य्वृत: सम्प्रसारणं किति ।५४९। (३८२)
७१. ग्रहां क्ङिति च ।५५०। (३९३)
७२. णबादौ पूर्वस्य ।५५१। (३८१)
७३. दो दत्ति[6] ।५५२। (५१४)
७४. स्वरात्तो[7] वा ।५५३। (५१५)
७५. स्थामी ।५५४। (४९२)
७६. दस्तस्य नो दश्च ।५५५। (५११)
७७. र:[8] ।५५६। (५०६)
७८. त्राणाद्या: ।५५७।[9] (५१३)
७९. ल्वाद्योदित: ।५५८। (५१२)
८०. पूर्वकाले क्त्वा ।५५९।[10] (५५५)
८१. इच्छार्थेषु तत्कर्तृकेषु तुम्[11] ।५६०। (-)
८२. समासे क्यप् ।५६१। (५५८)
८३. पौन: पुन्ये णम् पदं द्विश्च ।५६२।[12] (५५९)
८४. दूराह्वाने टे: प्लुत: ।५६३।[13] (३६)
८५. [14]विचार्ये च ।५६४। (-)
८६. लक्षेरीमुट् च ।५६५।[15] (५२९)
८७. वर्णात् कार: ।५६६। (५६०)
८८. रादिफो वा ।५६७। (५६१)
८९. लोकाच्छेषस्य[16] सिद्धि: ।५६८। (५६२)

इति कृत:[17] ॥१३॥[18]

॥ इति सारस्वतमूलसूत्रपाठः ॥

(1) B1B2 add प्रत्यय॰ । (2) B om. this & the next aphorims. (3) B1 ओ सहाम् । and B2 transp. 546 & 547 (4) B adds लोप: । P add (aphorism) उद्वसाम् । (5) B om. the aphorism. (6) B1 दे दे ति । (7) B1 स्वरतो; B2 स्वरात्तो । (8) P om. the aphorism. (9) B trans. 559 & 558. (10) P om. the aphorism. (11) B om. the aphorism, P add च । (12) B1B2 add (aphorism) तदव्ययम् (13) B om. this & next four aphorisms. (14) विप्यचार्ये । (15) B1B2 om. this & next two aphorisms (16) B1 ॰च्छेषकस्य । (17) B1 कृत्प्रकरणं समाप्तम् । B2 कृत्पाद: । (18) P add. समुल्लासे मतेर्या च चारुतां चतुरोचिताम् । सर्वव्यक्तिवशं वाद: कथं सारस्वतादृते ॥१॥ बुद्धि: सर्वत्र सम्यन्नाबुद्धि: संसारतारिणी । बुद्धेरगोचरं नास्ति तस्माद् बुद्धिर्गरीयसी ॥२॥

♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦

॥ सारस्वतसूत्र वक्तव्यानि ॥

सारस्वतत्वे तुल्येऽपि सूत्रवक्तव्ययोर्भिदा ।
प्रवृत्तिलक्षणात् सूत्रे वक्तव्ये तु प्रयोगतः ॥१॥

इत्यत्र वादरदृष्ट्यानि कानिचित् सारस्वतवक्तव्यानि लिख्यन्ते ।

यथासंख्यं वा वक्तव्यम् ॥१॥
गवादेरवर्णागमोऽक्षादौ वक्तव्यः ॥२॥
हलादेरीषादौ टेर्लोपो वक्तव्यः ॥३॥
रलयोः सावर्ण्यं वक्तव्यम् ॥४॥
टित्कितावाद्यन्तयोर्वक्तव्यौ ॥५॥
क्वचिदीर्घादपि वक्तव्यम् ॥६॥

इति ६ सन्धि वक्तव्यानि ॥१॥

अकाराज्जसोऽसुक् क्वचिद् वक्तव्यः [छन्दसि] ॥७॥
अकारस्य भिसि छन्दसि एकारो वक्तव्यः ॥८॥
पूर्वादीनां तु नवानां जस ईकारो वक्तव्यः ॥९॥
ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा वक्तव्यौ ॥१०॥
तीयस्य सर्ववद्रूपं ङित्सु वा वक्तव्यम् ॥११॥
मासस्याऽलोपो वा वक्तव्यः ॥१२॥
पतिरसमास एव सखिशब्दवद्वक्तव्यः ॥१३॥
कतिशब्दाज्जश्शसोर्लुग्वक्तव्यः ॥१४॥
सेनान्यादीनां वामो नुड् वक्तव्यः ॥१५॥
उकारान्तस्यापि क्रोष्टुशब्दस्य पञ्चस्वधिषु तृप्रत्ययान्तस्येव रुपं वक्तव्यम् ॥१६॥
तृतीयादौ स्वरादौ तृ-प्रत्यायान्तता वक्तव्यः ॥१७॥
जरायाः स्वरादौ जरस्वा वक्तव्यः ॥१८॥
श्र्यादीनां वामो नड् वक्तव्यः ॥१९॥
गुरुः शिच्च सर्वस्य वक्तव्यः ॥२०॥
मिदन्त्यात् स्वरात् परो वक्तव्यः ॥२१॥
य्वृणां नपुंसके धौ वा गुणो वक्तव्यः ॥२२॥
ह्रस्वादेशे सन्ध्यक्षराणामिकारोकारौ वक्तव्यौ ॥२३॥
पञ्चस्वनडुह आमागमो वक्तव्यः ॥२४॥

एतदोरन्वादेशे द्वितीयाटौस्स्वेनो वा वक्तव्यः ॥२५॥
अञ्चेः पञ्चसु नुमागमो वक्तव्यः ॥२६॥
शसादावन्तता वक्तव्या ॥२७॥
सजुषाशिषो रसे पदान्ते च दीर्घो वा वक्तव्यः ॥२८॥
उशनसौ धौ नान्तता अदन्तता च वक्तव्या ॥२९॥
नान्तादन्तता छन्दसि ङिस्योर्वा लोपो वक्तव्यः ॥३०॥
शसो नो वक्तव्यः ॥३१॥

इति २४ शब्दाधिकार वक्तव्यानि ॥२॥

अजादेश्चाप् वक्तव्यः ॥३२॥
ईपि राज्ञोऽल्लोपो वक्तव्यः ॥३३॥
प्रथमवयोवाचिनोऽत ईप् वक्तव्यः ॥३४॥
कृदिकारदक्तेरीब्वा वक्तव्यः ॥३५॥
हेतौ तृतीया पञ्चमी च वक्तव्या ॥२६॥
तादर्थ्ये चतुर्थी च वक्तव्या ॥३७॥
क्यब्लोपे पञ्चमी वक्तव्या ॥३८॥
निमित्तात्कर्मयोगे सप्तमी वक्तव्या ॥३९॥
कृते समासेऽव्ययस्य पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥४०॥
द्वन्द्वेऽल्पस्वरप्रधानेकारोकारान्तानां पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥४१॥
देवताद्वन्द्वे पूर्वपदस्य वा दीर्घो वक्तव्यः ॥४२॥
अग्न्यादेः सोमादीनां षत्वं वक्तव्यः ॥४३॥
एकवद्भावे वा समाहारे वक्तव्यः ॥४४॥
अन्यादीनां विभक्तिलोपे पूर्वपदस्य सगागमो वक्तव्यः ॥४५॥
बहुव्रीहौ विशेषणसप्तम्यन्तयोः पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥४६॥
संख्यासुव्याघ्रादिपूर्वस्य पादशब्दस्याल्लोपो वक्तव्यः ॥४७॥
शसादौ स्वरे पदादेशश्च वक्तव्यः ॥४८॥
पुंसः खपे संयोगान्तस्य अलोपो वक्तव्यः ॥४९॥
ऋतां द्वन्द्वे पूर्वस्य चाकारो वक्तव्यः ॥५०॥
अत्र भावे य एव वक्तव्यः ॥५१॥
कर्मण्यपि यण् एव वक्तव्यः ॥५२॥
अस्मायामेधास्रग्ल्पोऽस्त्यर्थे विनिर्वक्तव्यः ॥५३॥
तदधीते वेद वेत्यण् वक्तव्यः ॥५४॥
ईयस्विष्ठौ मिताविति वक्तव्यौ ॥५५॥

इति २४ स्त्रीप्रत्ययकारक समास तद्धित वक्तव्यानि ॥३॥

तुह्योस्तातङाशिषि वा वक्तव्यः ॥५६॥

अदो दिस्योरडागमो वक्तव्यः ॥५७॥

छन्दसि तिबादिर्विधौ वा वक्तव्यः ॥५८॥

हुशब्दादुत्तरस्य हेर्धिर्वक्तव्यः ॥५९॥

जहातेरालोपो पादादौ वक्तव्यः ॥६०॥

कृञो नित्यं वमोरूलोपो वक्तव्यः ॥६१॥

शीङोऽयङ् यकि वक्तव्यः ॥६२॥

सेटश्च थपः कित्वं वा वक्तव्यम् ॥६३॥

णबुत्तमो वा णिद्वक्तव्यः ॥६४॥

वैचित्यापह्नवयोरल्पकालेऽपि णबादिर्वक्तव्यः ॥६५॥

चिनोतेः सणादौ कित्वं वा वक्तव्यम् ॥६६॥

भुवः सिलोपे स्वरे वुगागमो वक्तव्यः ॥६७॥

इणः सिलोपे गा वक्तव्यः ॥६८॥

वर्तमानार्थताया अपि विभक्तेः स्मयोगे भूतार्थता वक्तव्या ॥६९॥

ङे च चेरुगागमो वक्तव्यः ॥७०॥

स्वरान्तानां धातूनां हन्ग्रहदृशां भावकर्मणोः सिसतासीस्यपां णिदिड्वा वक्तव्यः ॥७१॥

सेटश्च सेर्णित्वं वक्तव्यम् ॥७२॥

पदादेः कर्तयपी ए वक्तव्यः ॥७३॥

स्वरादावदादीनां यङ्वक्तव्यः ॥७४॥

लुकि सति पितित्स्मि वा ईकारो वक्तव्यः ॥७५॥

ऋकारान्तानामृदुपधानां पूर्वस्य यङि लुकि सति ऋक् रिक् रीगागमो वक्तव्यः ॥७६॥

यङि सलोपो वक्तव्यः ॥७७॥

मानादीनां पूर्वस्य से परे दीर्घो वक्तव्यः ॥७८॥

इङादेर्ञौ पुगागमो वक्तव्यः ॥७९॥

वेङिस्सेदीर्घता च वक्तव्या ॥८०॥

ईडीशोः स्ध्वोरिड् वक्तव्यः ॥८१॥

लिहो हेरिड् वा वक्तव्यः ॥८२॥

ऋप्रादिस्योर्वा अडागमो वक्तव्यः ॥८३॥

असवर्णे स्वरे परे पूर्वेकारस्येयादेशो वक्तव्यः ॥८४॥

ईत्याख्यात २९ वक्तव्यानि ॥४॥

डाच् क्वचिद्वक्तव्यः ॥८५॥

प्रच्छादेर्दीर्घता च वक्तव्या ॥८६॥

क्विपि परे नह्युपोपसर्गस्य दीर्घता च वक्तव्या ॥८७॥

भवदादिषु दृशेरिवार्थे टगादयः पूर्वटेराकारश्च वक्तव्यः ॥८८॥

द्विरुक्तानां यक्षादीनां च शतुर्नुम्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥८९॥

य एते भावकार्ययोर्विहितास्तव्यादयस्तेऽर्हे विधौ च वक्तव्याः ॥९०॥

इति ६ कृदन्त वक्तव्यानि ॥५॥

इति सारस्वतसूत्र वक्तव्यानि संपूर्णानि ॥

♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦

प्रथमावृत्ति

१. संज्ञाप्रक्रिया
२. स्वरसन्धिः
३. प्रकृतिभावः
४. व्यञ्जनसन्धिः
५. विसर्गसन्धिः
६. स्वरान्तपुंल्लिङ्गाः
७. स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः
८. स्वरान्त नपुंसकलिङ्गाः
९. हसान्ताः पुंल्लिङ्गाः
१०. हसान्ताः स्त्रीलिङ्गाः
११. हसान्ताः नपुंसकलिङ्गाः
१२. युष्मदस्मदी
१३. अनयोरादेशविशेषविधिः
१४. स्त्रीप्रत्ययाः
१५. कारकप्रक्रिया
१६. समासप्रक्रिया
१७. तद्धितप्रक्रिया

द्वितीयावृत्ति

१. भ्वादिषु परस्मैपदिनः
२. भ्यादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया
३. उभयपदिप्रक्रिया
४. अदादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया
५. अदादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया
६. अदादिषूभयपदिप्रक्रिया
७. जुहोत्यादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया
८. जुहोत्यादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया
९. जुहोत्यादिषूभयपदिप्रक्रिया
१०. दिवादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया
११. दिवादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया
१२. उभयपदिनः
१३. स्वादिषु प्रक्रिया

१४. परस्मैपदिन: प्रक्रिया
१५. आत्मनेपदिन: प्रक्रिया
१६. रुधादिषु प्रक्रिया
१७. परस्मैपदिन: प्रक्रिया
१८. आत्मनेपदिन: प्रक्रिया
१९. तनादय: प्रक्रिया
२०. तुदादिषु प्रक्रिया
२१. परस्मैपदिन: प्रक्रिया
२२. आत्मनेपदिषु प्रक्रिया
२३. क्र्यादिषु प्रक्रिया
२४. परस्मैपदिप्रक्रिया
२५. आत्मनेपदिप्रक्रिया
२६. चुरादिषु प्रक्रिया
२७. ण्यन्तप्रक्रिया
२८. सप्रक्रिया
२९. यङ्प्रक्रिया
३०. यङ्लुक्प्रक्रिया
३१. नामधातुप्रक्रिया
३२. आत्मनेपदव्यवस्था प्रक्रिया
३३. भावकर्मप्रक्रिया
३४. लकारार्थप्रक्रिया

तृतीयावृत्ति

१. कर्त्रर्थप्रक्रिया
२. निष्ठाधिकारप्रक्रिया
३. क्वस्वादिप्रक्रिया
४. शीलार्थप्रक्रिया
५. उणादिप्रक्रिया
६. भावाधिकारप्रक्रिया
७. कृत्यप्रक्रिया
८. स्त्र्यधिकारप्रक्रिया
९. क्त्वादिप्रक्रिया

अथ
सारस्वतं प्रारभ्यते

श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रणम्य परमात्मानं बालधीवृद्धिसिद्धये ।
सारस्वतीमृजुं कुर्वे प्रक्रियां नातिविस्तराम् ॥ १ ॥
इन्द्रादयोऽपि यस्यान्तं न ययुः शब्दवारिधेः ।
प्रक्रियां तस्य कृत्स्नस्य क्षमो वक्तुं नरः कथम् ॥ २ ॥

१. संज्ञाप्रक्रिया ।

तत्र तावत् संज्ञासंव्यवहाराय संगृह्यते ।

१. **अइउऋऌ समानाः** ॥ १.१ ॥

अनेन प्रत्याहारग्रहणाय वर्णाः परिगण्यन्ते । तेषां समानसंज्ञा च विधीयते । नैतेषु सूत्रेषु सन्धिरनुसन्धेयोऽविवक्षितत्वात् । विवक्षितस्तु सन्धिर्भवतीति नियमात् । लौकिकप्रयोगनिष्पत्तये समयमात्रत्वाच्च ॥ १ ॥

२. **ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः सवर्णाः** ॥ १.२ ॥

एतेषां ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः परस्परं सवर्णा भण्यन्ते । लोकाच्छेषस्य सिद्धिरिति वक्ष्यति । ततो लोकात् एव ह्रस्वादिसंज्ञा ज्ञातव्याः । एकमात्रो ह्रस्वः। द्विमात्रो दीर्घः। त्रिमात्रः प्लुतः। व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ।

एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ॥ १ ॥
चाषस्त्वेकां वदेन्मात्रां द्विमात्रं वायसो वदेत् ।
त्रिमात्रं तु शिखी ब्रूयान्नकुलश्चार्धमात्रकम् ॥ २ ॥ (पा° शि° ४९)

एषामन्येऽप्युदात्तादिभेदाः सन्ति । उच्चै[रुदात्तः ।(पा° १/२/२९) उच्चै]रुपलभ्यमान उदात्तः । नीचैरनुदात्तः (पा° १/२/३०)। समवृत्त्या स्वरितः ॥ २ ॥

३. **ए ऐ ओ औ सन्ध्यक्षराणि** ॥१.३॥

एषां ह्रस्वा न सन्ति ॥ ३ ॥

४. **उभये स्वराः** ॥ १.४ ॥

अकारादयः पञ्च एकारादयश्चत्वारश्चोभये स्वरा उच्यन्ते । अ इ उ ऋ ऌ ए ऐ ओ औ ॥ ४ ॥

५. **अवर्जा नामिनः** ॥ १.५ ॥

अवर्णवर्जाः स्वरा नामिन उच्यन्ते । अनुक्रान्तास्तावत्स्वराः ॥ ५ ॥

प्रत्याहारजिग्राहयिषया व्यञ्जनान्यनुक्रामति -

६. ह य व र ल - ञ ण न ङ म - झ ढ ध घ भ - ज ड द ग ब - ख फ छ ठ थ - च ट त क प - श ष स - आद्यन्ताभ्याम्[१] ॥ १.६ ॥

प्रत्याहारं जिघृक्षताद्यन्ताभ्यामेते वर्णा ग्राह्याः । आदिमवर्णोऽन्त्येन गृह्यमाणस्तन्नामा प्रत्याहारः । तथा हि । अकारो बकारेण गृह्यमाणोऽबप्रत्याहारः । स च अ इ उ ऋ लृ ए ऐ ओ औ ह य व र ल ञ ण न ङ म झ ढ ध घ भ ज ड द ग ब इति अबप्रत्याहारः। झ ढ ध घ भ इति झभप्रत्याहारः । एवं यत्र यत्र येन येन प्रत्याहारेण कृत्यं भवति स स तत्र तत्र ग्राह्यः । प्रत्याहाराणां संख्यानियमस्तु नास्ति । हसा व्यञ्जनानि । हकारादयः सकारान्ता वर्णा हसा व्यञ्जनानि भवन्ति । स्वरहीनं व्यञ्जनम् । तेष्वकारः सुखोच्चारणार्थत्वादित्संज्ञकः ॥ ६ ॥

७. कार्यायेत् ॥ ९.२३ ॥

प्रत्ययाद्यतिरिक्तः कस्मैचित्कार्यायोच्चार्यमाणो वर्ण इत्संज्ञो भवति । यस्येत्संज्ञा तस्य लोपः। वर्णादर्शनं लोपः। वर्णविरोधो लोपश् । एकं वर्णं नाशयति अन्यस्योत्पत्तिं प्रतिबध्नाति स वर्णविरोधः। मित्रवदागमः। शत्रुवदादेशः। स्वरानन्तरिता हसाः संयोगः। कु चु टु तु पु । उकारः पञ्चवर्णपरिग्रहणार्थः ॥ ७ ॥

८. अरेदो नामिनो गुणः ॥ ९.३५ ॥

नामिनः स्थानका अर् ए ओ एते गुणसंज्ञका भवन्ति ॥ ८ ॥

९. आरै औ वृद्धिः ॥ ९.३४ ॥

आ आर् ऐ औ एते वृद्धिसंज्ञा भवन्ति ॥ ९ ॥

१०. अन्त्यस्वरादिष्टिः ॥ ९.२१ ॥

अन्त्यो यः स्वरस्तदादिवर्णष्टिसंज्ञो भवति ॥ १० ॥

११. अन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ ९.२२ ॥

अन्त्याद्वर्णमात्रात्पूर्वो यः स उपधासंज्ञो भवति । असंयोगादिपरो ह्रस्वो लघुः । विसर्गानुस्वारसंयोगपरो दीर्घश्च गुरुः । मुखनासिकाभ्यामुच्चार्यमाणोऽनुनासिकः । मुखेनोच्चार्यमाणो निरनुनासिकः । अः इति विसर्जनीयः वर्णशिरोबिन्दुरनुस्वारः । अकुह विसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋटुरषाणां मूर्धा । लृतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानीयानामोष्ठौ । ञमङणनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकाऽनुस्वारस्य । ≍क ≍ख इति कखाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशो जिह्वामूलीयः। ≍प ≍फ इति पफाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृश उपध्मानीयः । शषसहा ऊष्माणः । कादयो मावसानाः स्पर्शाः । यरलवा अन्तस्थाः ।

---

१) सारस्वतसूत्र पाठे सूत्रद्वयमिदमेकमेव सूत्रम् ।

हकारं पञ्चमै[१]र्युक्तमन्तःस्थैश्चाभिसंयु[२]क्तम् ।
[३]उरःसंस्थं विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥ ३ ॥ (पा॰ शि॰ १६)
अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ ४ ॥ (पा॰ शि॰१३)
॥ ११ ॥

इति संज्ञाप्रक्रिया ॥ १ ॥

२. स्वरसन्धिः ।

दधि आनय इति स्थिते[४] ।

१२. इ यं स्वरे ॥ २.१ ॥

इवर्णो यत्वमापद्यते स्वरे परे । दध् य् आनय इति तावद्भवति ॥ १२ ॥

१३. हसेऽर्हहसः ॥ ४.१४ ॥

स्वरात्परोरेफहकारवर्जितो हसो हसे परे द्विर्भवति । स्वरे परे[५] (वा॰ ८४) इति वक्तव्यम्। तेन धकारस्य न पुनर्द्वित्वम् । इति धकारस्य द्वित्वम् ॥ १३ ॥

१४. झबे झबाः ॥ ७.६४ ॥

झसानां झबे परे जबा भवन्ति । इति पूर्वधकारस्य दकारः सवर्णत्वात् । वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्ण इति वचनात् । यथासंख्यं वा वक्तव्यम् (वा॰१)। दद्ध्य् आनय इति सिद्धम् । पश्चात् । स्वरहीनं परेण संयोज्यम् । श्लिष्टोच्चारणं कर्तव्यम् । दद्ध्यानय ।

तक्रं न रोचतेऽस्माकं दुग्धं वा[६] मधुरं प्रिये ।
अन्नप्ररोचनार्थाय दद्ध्यानय वरानने ॥ ५ ॥
कृतस्य करणं नास्ति मृतस्य मरणं न हि ।
पिष्टस्य पेषणं नास्ति द्वितये त्रितयं न हि ॥ ६ ॥[७]

गौरी अत्र इति स्थिते। इयं स्वरे (सू.१२)। गौर् य् अत्र तावद्भवति । यत्वे कृते अर्ह इति विशेषणान्न रेफस्य द्वित्वं किन्तु। राद्यपो द्विः[८]। स्वरपूर्वाद्रेफात्परो यपो भवति। इति यकारस्य द्वित्वम् । गौर् य् य् अत्र स्वरहीनं परेण संयोज्यम् ।

---

१) निर्णयसागरमुद्रितपुस्तके - पञ्चभिरिति - इत्यधिकं पठ्यते ।

२) पाणिनि शिक्षा - औरस्यं तं ।

३) पाणिनि शिक्षा - औरस्यं तं ।

४) नि॰ वर्णग्रहणे सवर्णग्रहणं कारग्रहणे केवलग्रहण तपरग्रहणे तावन्मात्रग्रहणमिति शिष्टसंकेतः । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य। सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्य वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम्। अतो वृत्तौ परे इति व्याचष्टे । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् इत्यधिकं पठ्यते।

५) नि॰ सवर्णे परे पूर्वेकारस्ये यादेशो वक्तव्य॰ ॥ (मूलम्) इत्यधिकं पठ्यते ।

६) नि॰ चन्द्रकीर्ति मधुरायते । इत्यधिकं पठ्यते ।

७) नि॰ सुबोधिकायां चन्द्रकीर्त्याऽस्य कारिका द्वयस्य उल्लेखो न कृतः । इत्यधिकं पठ्यते ।

८) नि॰ नुतनसूत्रेण न गृहीतम् । किन्तु चन्द्रकीर्ति सूत्रमिदं नूतनसूत्रतया व्याख्यातमस्ति । इत्यधिक पठ्यते ।

तुम्बिका तृणकाष्ठं च तैलं जलसमागमे ।
ऊर्ध्वस्थानं समायान्ति रेफाणामीदृशी गतिः ॥ ७ ॥

जलतुम्बिकान्यायेन रेफस्योर्ध्वगमनम् ।

रेफः स्वरपरं वर्णं दृष्ट्वारोहति तच्छिरः ।
पुरः स्थितं यदा पश्येदधः संक्रमते स्वरम् ॥ ८ ॥

गौर्यत्र स्वर इत्यनुवर्तते । एवमन्यत्रापि यत्र न सूत्राक्षरैः कार्यसिद्धिस्तत्र सर्वत्र सूत्रान्तरात्पदान्तरानुवृत्तिर्ज्ञातव्या । ग्रन्थभूयस्त्वभयान्नास्माभिर्लिख्यते ॥ १४ ॥

१५. उ वम् ॥ २.२ ॥

उवर्णो वत्वमापद्यते स्वरे परे । हसेऽर्हसः(सू.१३)। झबे जबाः (सू.१४) । मधु अत्र मध्वत्र । मधु अरिः मध्वरिः। वधू आसनं वध्वासनम्[1] ॥ १५ ॥

१६. ऋ रम् ॥ २.३ ॥

ऋवर्णो रत्वमापद्यते स्वरे परे । पितृ अर्थः पित्रर्थः ॥ १६ ॥

१७. लृ लम् ॥ २.४ ॥

लृवर्णो लत्वमापद्यते स्वरे परे । लृ अनुबन्धः लनुबन्धः ॥ १७ ॥

१८. ए अय् ॥ २.५ ॥

एकारो अय् भवति स्वरे परे । ने अनं नयनम् ॥ १८ ॥

१९. ओ अव् ॥ २. ७ ॥

ओकारो अव् भवति स्वरे परे । भो अति भवति। क्वचित्स्वरवद्यकारः । यथाध्वपरिमाणे गो यूतिः गव्यूतिः [क्रोशयुगलम्] । अन्यथाध्वनः परिमाणाभावे गवां मिश्रीभावो गोयूतिः। गवादेरवर्णागमोऽक्षादौवक्तव्यः (वा°२) । गो अक्षः गवाक्षः । गो इन्द्रः गवेन्द्रः ॥ १९ ॥

२०. ऐ आय् ॥ २.५ ॥

ऐकार आय् भवति स्वरे परे । नै अकः नायकः ॥ २० ॥

२१. औ आव् ॥ २.८ ॥

औकार आव् भवति स्वरे परे । तौ इह ताविह ॥ २१ ॥

२२. य्वोर्लोपश् वा पदान्ते ॥ २.९ ॥

पदान्ते स्थितानामयादीनां यकारवकारयोर्लोपश् वा भवित । ते आगताः त आगताः । तयागताः । पटो इह पट इह । पटविह । तस्मै आसनं तस्मा आसनम् । तस्मायासनम् । असौ इन्दुः [असा विन्दुः] असा इन्दुः । लोपशि पुनर्न सन्धिः । छन्दसि तु भवति । हे सखे इति हे सखेति । हे सखयिति ॥ २२ ॥

---

१. नि° मधु आसनम् मध्वासनम् इत्यधिकंपठ्यते ।

२३. **एदोतोऽतः ॥ २.१० ॥**

पदान्ते स्थितादेकारादोकाराच्च परस्याकारस्य लोपो भवति । ते अत्र तेऽत्र । पटो अत्र पटोऽत्र ॥ २३ ॥

२४. **सवर्णे दीर्घः सह ॥ २.१२ ॥**

समानस्य सवर्णे परे सह दीर्घो भवति । श्रद्धा अत्र श्रद्धात्र ।

अदीर्घो दीर्घतां याति नास्ति दीर्घस्य दीर्घता ।

पूर्वदीर्घस्वरं दृष्ट्वा परलोपो विधीयते ॥ ९ ॥

दधि इह दधीह । मधु उदकं मधूदकम् ।

सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान्भवेत् ।

परेण पूर्वबाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह ॥ १० ॥

बहुव्यापकं सामान्यम् । अल्पव्यापको विशेषः ॥ २४ ॥

२५. **अ इ ए ॥ २.१३ ॥**

अवर्ण इवर्णे परे सह ए भवति । गो अग्रं गवाग्रम् । गो अजिनं गवाजिनम् । तव इदम् तवेदम्। मम इदं ममेदम् । सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवान् । हलादेरीषादौ टेर्लोपो वक्तव्यः (वा°३)। क्वचित्तदादिवर्णाभावे केवलस्वरस्यापि टिसंज्ञा वक्तव्या । हल ईषा हलीषा । लाङ्गल ईषा लाङ्गलीषा । मनस् ईषा मनीषा । शक अन्धुः शकन्धुः । कर्क अन्धुः कर्कन्धुः । सीमन् अन्तः सीमन्तः केशवेशे । अन्यत्र सीमान्तः । कुल अटा कुलटा । पतत् अञ्जलिः पतञ्जलिः । सार अङ्गः सारङ्गः पशुपक्षिणोः । अन्यत्र साराङ्गः ।

हलीषा लाङ्गलीषा च मनीषाद्यों तथैव च ।
शकन्धुरथ कर्कन्धुः सीमन्तः कुलटा तथा ।
पतञ्जलिश्च सारङ्ग एते प्रोक्ता हलादयः ॥ ११ ॥

ओमाङावपि अवर्णात्परौ ओमाङौ टिलोपनिमित्तौ स्तः । अद्य ओम् अद्योम् । शिव आ इह शिवेहि । ओमि नित्यम् । ओमि परे नित्यमवर्णस्य लोपो भवति । स्वर ओम् स्वरोम् ॥ २५ ॥

२६. **उ ओ ॥ २.१४ ॥**

अवर्ण उवर्णे परे सह ओ भवति । गङ्ग उदकम् गङ्गोदकम् ॥ २६ ॥

२७. **ऋ अर् ॥ २.१५ ॥**

अवर्ण ऋवर्णे परे सह अर् भवति। तव ऋद्धिः तवर्द्धिः। राद्यपो द्विः। क्वचिदार् । अवर्ण ऋवर्णे परे सह क्वचिदार् भवति । ऋण ऋणं ऋणार्णम् । शीत ऋतुः शीतार्तः । ऋते च तृतीयासमासे एवाऽऽर् । अन्यत्र परमर्तः । उपसर्गादवर्णान्तादृकारादौ धातौ आर् भवति । उपार्छति प्रार्छति । ऋकारादौ नामधातौ वा । उपार्षभीयति । उपर्षभीयति । प्रार्षभीयति । प्रर्षभीयति । ऋकारादौ आर् नेति वाच्यम् ।

उपऋकारीयति उपकरीयति ॥ २७ ॥

२८. लृ अल् ॥ २.१६ ॥

अवर्ण लृवर्णे परे सह अल् भवित । तव लृकारः तवल्लकारः । ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यं वक्तव्यम् (तु॰पा॰वा॰ १५०) । ऋलृवर्णस्थानिकत्वाद्रलयोरपि सावर्ण्यं वाच्यम् । होतृ लृकारः होतॄकारः । होत्लृकारः । परि अङ्कः । इ यं स्वरे (सू.१२) । राद्यपो द्विः । पर्यङ्कः । पल्यङ्कः ।

रलयोर्डलयोश्चैव शसयोर्बवयोस्तथा ।
वदन्त्येषां च सावर्ण्यमलङ्कारविदो जनाः ॥ १२ ॥ ॥ २८ ॥

२९. ए ऐ ऐ ॥ २.१७ ॥

अवर्ण एकारे ऐकारे च परे सह ऐकारो भवति । स्व ईरिणी स्वैरिणी । प्रकृति-प्रत्यययोर्मध्ये प्रत्ययाश्रित्यं कार्यमादौ स्यात् । नित्यानित्ययोर्मध्ये नित्यविधिर्बलवान् । तव एषा तवैषा । तव ऐश्वर्यं तवैश्वर्यम् ॥ २९ ॥

३०. ओ औ औ ॥ २.१८ ॥

अवर्ण ओकारे औकारे च परे सह औकारो भवति । तव ओदनः तवौदनः । तव औन्नत्यं तवौन्नत्यम् ॥ ३० ॥

३१. ओष्ठोत्वोर्वौ ॥ २.१९ ॥

अवर्णस्य ओष्ठोत्वोः परयोः समासे सति सह वा ओ भवति । बिम्ब ओष्ठः बिम्बोष्ठः बिम्बौष्ठः । स्थूल ओतुः स्थूलोतुः । स्थूलौतुः । तव ओष्ठः तवौष्ठः ॥ ३१ ॥

इति स्वरसन्धिप्रक्रिया ॥ २ ॥

३. प्रकृतिभावः ।

प्रकृतेर्यथास्थितस्य रूपस्य भवनं प्रकृतिभावः ।

३२. नामी ॥ ३.१ ॥

अदसोऽमी सन्धिं न प्राप्नोति । अमी आदित्याः ॥ ३२ ॥

३३. य्वे द्वित्वे ॥ ३.२ ॥

ई च ऊ च ए च य्वे द्वित्वे ईकारान्त ऊकारान्त एकारान्तश्च शब्दो द्वित्वे वर्तमानः सन्धिं न प्राप्नोति । मणीवादिवर्ज्यम् । अग्नी अत्र । पटू अत्र । माले आनय । मणी इव मणीव ।

मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम ।
ह्रियमाणौ तु तौ दम्यौ मङ्क्तिस्तत्रेदमब्रवीत् ॥ १३ ॥

रोदसी इव रोदसीव । दम्पती इव दम्पतीव । जम्पती इव जम्पतीव । जायापती इव जायापतीव ॥ ३३ ॥

३४. औ निपातः ॥ ३.३ ॥

आ च औ च अ च इ च उ च ऋ च लृ च ए च ऐ च ओ च औ । आ ओ इति पृथक् पदं वा निपातः । आकारनिपात ओकारनिपात एकस्वरश्च सन्धिं न प्राप्नोति । आ एवं मन्यसे । नो अत्र स्थातव्यम् । उ उत्तिष्ठ । इ इन्द्र पश्य । अ अपेहि । आग्रहणादाङो न निषेधः । तथा चोक्तम्-

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च यः ।
एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥ १४ ॥
ओत्तमैरेक्षसे न त्वमामृतादेन्द्रतोऽखिलैः ।
आ एवं सर्ववेदार्थ आ एवं सद्वचो हरेः ॥ १५ ॥ ॥ ३४ ॥

३५. प्लुतः ॥ ३.४ ॥

प्लुतः सन्धिं न प्राप्नोति । देवदत्त ३ एहि । देवदत्त ३ अत्र गौश्चरति ॥ ३५ ॥

३६. दूराद्धूते च टेः प्लुतः ॥ १३.८४॥

दूराद्धूते गाने रोदने विचारे गम्यमाने च टेः प्लुतो भवति । दूरादित्यत्र चकारग्रहणाद् हा तातेतीत्यादौ सन्धिः स्यात् । हैहयोः स्वरे सन्धिर्न वक्तव्यतः (तु° पा° ८/२/८४) । हे अनड्वन् । ऋतौ समाने वा । ऋतौ परे समानः सन्धिं न प्राप्नोति वा । हिम ऋतुः हिमर्तुः हिमऋतुः ॥ ३६ ॥

इति प्रकृतिभावसन्धिप्रक्रिया ॥ ३ ॥

४. व्यञ्जनसन्धिः ।

३७. चपा अबे जबाः ॥ ४.१ ॥

पदान्ते वर्तमानाश्चपा जबा भवन्ति अबे परे । षट् अत्र षडत्र । वाक् यथा वाग्यथा ॥३७॥

३८. ञमे ञमा वा ॥ ४.२ ॥

पदान्ते वर्तमानाश्चपा ञमे परे ञमा वा भवन्ति । वाक् मात्रं वाङ्मात्रम् । वाग्मात्रम् । षट् मम षण्मम षड्मम । मयटि नित्यं वाच्यम् । चित् मयं चिन्मयम् । प्रत्यये ञमो नित्यमिति केचित् । तेन वाङ्मात्रमित्येकमेव भवति ॥ ३८ ॥

३९. चपाच्छः शः ॥ ४.३ ॥

चपादुत्तरस्य शकारस्य छो वा भवित अबे परे । वाक्शूरः वाक्छूरः वाक्शूरः ॥३९ ॥

४०. हो झभाः ॥ ४.४ ॥

चपादुत्तरस्य हकारस्य झभा वा भवन्ति । नन्वेकस्य हकारस्य पञ्च झभाः प्राप्ताः केन क्रमेण भवन्ति । यद्वर्गगश्चपस्तद्वर्गगश्चतुर्थो भवति । तत् हविः तद्धविः तद्हविः ।

वाक् हरिः वाग्घरिः वाग्हरिः ॥ ४० ॥

४१. स्तोः श्चुभिः श्चुः ॥ ४.५ ॥

स्तोः सकारस्य तवर्गस्य च शकारेण चवर्गेण च योगे शकारचवर्गौ यथासंख्येन भवतः। स च तुश्च स्तुस्तस्य पुंस्त्वम् । श च चवश्च श्चवस्तैः श्चुभिः । चुशब्दे चवर्गस्थवर्णापेक्षयाबहुवचनम्।

अकृत्वा सप्तमीमेतां तृतीयामकारोदिला ।
ततः श्चुभिः श्चुः पूर्वेण सन्निपातः परेण वा ॥ १६ ॥[१]

कस् चरति कश्चरति । कस् शूरः कश्शूरः । तत् चित्रं तच्चित्रम् । तत् शास्त्रं तच्छास्त्रम् ॥ ४१ ॥

४२. न शात् ॥ ४.६ ॥

शकारदुत्तरस्य तवर्गस्य चुत्वं न भवति । विश्नः । प्रश्नः ॥ ४२ ॥

४३. ष्टुभिः ष्टुः ॥ ४.७ ॥

स्तोः सकारस्य तवर्गस्य च षकारेण टवर्गेण च योगे षकारटवर्गौ यथासंख्येन भवतः । ष्टुभिरिति बहुवचनात्क्वचित्षकारटवर्गयोगं विनापि ष्टुत्वम् । अग्निष्टोमः । कस् षष्ठः कष्षष्ठः । कस् टीकते कष्टीकते । तत् टीकते तट्टीकते । तत् टीका तट्टीका ॥ ४३ ॥

४४. न षि ॥ ४.९ ॥

षकारे परे तवर्गस्य ष्टुत्वं न भवति । भवान् षष्ठः भवान्षष्ठः ॥ ४४ ॥

४५. टोरन्त्यात् ॥ ४.१० ॥

पदान्ते वर्तमानाट्टवर्गात्परस्य स्तोः ष्टुत्वं न भवति । षट् नरः षण्नरः । षट् सीदन्ति षड्सीदन्ति ॥ ४५ ॥

४६. तोर्लि लः ॥ ४.८ ॥

तवर्गस्य लकारे परे लकारो भवति । तत् लुनाति तल्लुनाति । भवान् लिखति भवाँल्लिखति । अन्तस्था द्विप्रभेदाः । रेफवर्जिता यवलाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । तत्र सानुनासिक एव नकारस्य लकारो भवति ॥ ४६ ॥

४७. न सक् छते ॥ ४.११ ॥

नान्तस्य पदस्य छते परे सगागमो भवति । टित्कितावाद्यन्तयोर्वक्तव्यौ (वा° ५) । टित्वादादौ कित्वादन्ते । राजन् चित्रं राजंश्चित्रम् । भवान् तनोति भवांस्तनोति ॥ ४७ ॥

४८. शे चग्वा ॥ ४.१२ ॥

---

१) चौखम्बामुद्रितपुस्तके - कारिकामिमां न पठति ।

नान्तस्य पदस्य शे परे वा चगागमो भवति । भवान् शूरः शवाञ्छूरः भवाञ्च्छूरः भवाञ्श्शूरः भवाञ्शूरः ॥ ४८ ॥

४९. ङ्णनो ह्रस्वाद्द्विः स्वरे ॥ ४.१३ ॥

पदान्ते स्थिता ङकारणकारनकारा ह्रस्वादुत्तरा द्विर्भवन्ति स्वरे परे । प्रत्यङ् इदं प्रत्यङ्ङिदम्। सुगण् इह सुगण्णिह । राजन् इह राजन्निह । राजन् इदं राजन्निदम् । छः। ह्रस्वादुत्तरश्छकारो द्विर्भवति ॥ ४९ ॥

५०. खसे चपा झसानाम् ॥ ७.६३ ॥

झसानां खसे परे चपा भवन्ति । तव छत्रं चवच्छत्रम् । दीर्घादपि च वक्तव्यः (वा° ६)। दीर्घादुत्तरश्छकारो द्विर्भवति । म्लेछः म्लेच्छः । ह्रीछः ह्रीच्छः । अपिशब्दाद्दीर्घात्पदान्ताद्वेति वक्तव्यम् । लक्ष्मी छाया लक्ष्मीच्छाया लक्ष्मीछाया । आङ्माङ्भ्यां च वक्तव्यम् । आच्छादयति। माच्छिदत् ॥ ५० ॥

५१. मोऽनुस्वारः ॥ ४.१५ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य मकारस्यानुस्वारो भवति हसे परे । तम् हसति तं हसति । पटुम् वृथा पटुं वृथा। कौमारास्त्ववसानेऽप्यनुस्वारमिच्छन्ति । अवसाने वा। अवसाने मकारस्यानुस्वारो वा भवति। देवं देवम् ॥ ५१ ॥

५२. नश्चापदान्ते झसे ॥ ४.१६ ॥

नकारस्य मकारस्य चापदान्ते वर्तमानस्यानुस्वारो भवति झसे परे । यशान्सि यशांसि । पयान्सि पयांसि । कम् सः कंसः ॥ ५२ ॥

५३. ञमा यपेऽस्य वा ॥ ४.१७ ॥

अनुस्वारस्य ञमा वा भवन्ति यपे परे । नन्वेकस्यानुस्वारस्य पञ्च ञमाः प्राप्ताः केन क्रमेण भवन्ति । अस्य यपस्य सवर्णाः । शान्तः शान्तः । वा पदान्ते । पदान्ते वर्तमानस्यानुस्वारस्य ञमा वा भवन्ति यपे परे । तं करोति तङ्करोति । तं तनोति तन्तनोति । तं जानाति तञ्जानाति ।वर्गे वर्गान्तः । वर्गे परे वर्गान्तो भवति । वर्गाभावे पररूपं स्यात् । सं यंता सँय्यन्ता । यकारस्यान्यसवर्णाभावेऽपि यकारस्य यकार एव सवर्णः । सं वत्सरः सँव्वत्सरः । मनयवलपरे हकारेऽनुस्वारस्य ते यथाक्रमं भवन्ति । किं ह्मलयति किव्ँ ह्वलयति । किं ह्लादयति किल्ँ ह्लादयति । ङ्णोः कुक्टुग्वा शरि । ङकारणकारयोः शषसे परे कुक्टुकावागमौ वा स्तः । प्राङ् षष्ठः प्राङ्क्षष्ठः प्राङ्षष्ठः । सुगण् षष्ठः सुगणट्षष्ठः सुगणषष्ठः । मः स्वरे । अनुस्वारस्य मकारो भवति स्वरे परे । किम् अस्ति किमस्ति । ᳲछन्दसि। अनुस्वारश्छन्दसि कारमापद्यते शषसहरेफेषु परतः। चतुस्त्रि शब्दाजिनः। सामयजूᳲषि । वयᳲसोमः । सिᳲह्यसि । देवानाᳲराजा । तकारो लचटवर्गेषु पररूपमापद्यते । वित् ठलः विठ्ठलः ॥ ५३ ॥

इति व्यञ्जनसन्धिप्रक्रिया ॥ ४ ॥

५. विसर्गसन्धिः ।

५४. विसर्जनीयस्य सः ॥ ५.१ ॥

विसर्जनीयस्य सकारो भवति खरे परे। कः तनोति कस्तनोति । शषसे वा । विसर्जनीयस्य वा सकारो भवति शषसे परे । कः शेते कश्शेते । कः षण्ढः कष्षण्ढः । कः साधुः कस्साधुः ॥ ५४ ॥

५५. कुप्वोः ≍क ≍पौ वा ॥ ५.२ ॥

विसर्जनीयस्य कवर्गपवर्गसंबन्धिनि खसे परे ≍क ≍पौ वा भवतः। कपौ उच्चारणार्थौ । कः करोति क ≍करोति । कः पचति क ≍पचति । कः पठति क ≍पठति । वाचस्पत्यादयः संज्ञाशब्दा निपातात्साधवः वाचस्पतिः बृहस्पतिः कारस्करः पारस्करः भास्करः तस्करः हरिश्चन्द्रः। तद्बृतोः करपत्योश्चौरदेवतयोः सुट् तलोपश्च इत्यादि ॥ ५५ ॥

५६. अह्नो रोऽरात्रिषु ॥ ७.५० ॥

अह्नो विसर्जनीयस्य पदान्ते रो भवति रात्र्यादिवर्जितेषु परतः । अहः पतिः अहर्पतिः। अहः गणः अहर्गणः । अहः अत्र अहरत्र । अरात्रिष्विति विशेषणादहोरात्रम् । अहः रूपं अहोरूपम् । अहः रथन्तरं अहोरथन्तरम् । रूपरात्रिरथन्तरेषु न रेफ इत्यादि ॥ ५६ ॥

५७ अतोऽत्युः ॥ ५.३ ॥

अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति अति परतः । एदोतोऽतः (सू.२३) । कः अर्थः कोऽर्थः ॥ ५७ ॥

५८. हबे ॥ ५.४ ॥

अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति हबे परे । कः गत को गतः । देवः याति देवो याति । मनः रथः मनोरथः ॥ ५८ ॥

५९. आदबे लोपश् ॥ ५.५ ॥

अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य लोपश् भवत्यबे परे । देवाः अत्र देवा अत्र । वाताः वाताः वाता वाताः । स्वरे यत्वं वा । अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य यत्वं वा भवति स्वरे परे । देवाः अत्र देवायत्र देवा अत्र ॥ ५९ ॥

६०. भोसः ॥ ५.६ ॥

भोस् भगोस् अघोस् इत्येतस्मात्परस्य विसर्जनीयस्य लोपश् भवत्यबे परे । भोः एहि भो एहि। भगोः नमस्ते भगो नमस्ते । अघोः याहि अघो याहि ॥ ६० ॥

६१. नामिनो रः ॥ ५.७ ॥

नामिनः परस्य विसर्जनीयस्य रेफो भवति अबे परे । अग्निः अत्र अग्निरत्र । पटुः यजते पटुर्यजते । रेफप्रकृतिकस्य खपे वा । रेफप्रकृतिकस्य विसर्जनीयस्य खपे परे वा

रेफो भवति । गीः पतिः गीर्पतिः । गी ≍पतिः । धूः पति धूर्पतिः । धू ≍पतिः ॥६१॥

६२. रः ॥ ५.८ ॥

रेफसंबन्धिनो विसर्जनीयस्य रेफो भवति अबे परे । पातः अत्र पातरत्र ॥ ६२ ॥

६३. रि लापो दीर्घश्च ॥ ५.९ ॥

रेफस्य रेफे परे लोपो भवति । पूर्वस्य च दीर्घः । पुनः रमते पुनारमते । शुक्तिः रूप्यात्मना भाति शुक्तीरूप्यात्मना भाति ॥ ६३ ॥

६४. सैषाद्धसे ॥ ५.१० ॥

सशब्दादेषशब्दाच्च परस्य विसर्जनीयस्य लोपश् भवति हसे परे । सः चरित । स चरति । एषः हसति एष हसति । सैषादिसंहितासमासे कृते घटमाना सा । सैष दाशरथी राम इत्यादौ पादपूरणे सन्ध्यर्था ज्ञेया ।

सैष दाशरथी रामः सैष राजा युधिष्ठिरः ।
सैष कर्णो महात्यागी सैष भीमो महाबलः ॥ १७ ॥

क्वचिन्नामिनोऽबे लोपश् । नामिनः परस्य विसर्जनीस्य लोपश् भवति क्वचिदबे परे । भूमिः आददे भूम्याददे ।

यदुक्तं लौकिकायेह तद्वेदे बहुलं भवेत् ।
सेमां भूम्याददे सोषामित्यादीनामदुष्टता ॥ १८ ॥

क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥ १९ ॥

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।
धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥ २० ॥

वर्णागमो गवेन्द्रादौ सिंहे वर्णविपर्ययः ।
षोडशादौ विकारश्च वर्णनाशः पृषोदरे ॥ २१ ॥

वर्णविकारनाशाभ्यां धातोरतिशयेन यः ।
योगः स उच्यते प्राज्ञैर्मयूरभ्रमरादिषु ॥ २२ ॥

वित्कम्भेन वित्स्कम्भनेन । शुनः शेफं चित् शुनश्चिच्छेफम् । पृषत् उदरं पृषोदरम् । आत्खसयोरुः । आकारे खसे च परे विसर्जनीयस्य सह उ क्वचिद्भवति गूढः आत्मा गूढोत्मा ॥ ६४ ॥

इति विसर्गसन्धिः ॥ ५ ॥

६. स्वरान्तपुंल्लिङ्गः ।

अथ विभक्तिर्विभाव्यते । सा द्विधा स्यादिस्त्यादिश्च । विभक्त्यन्तं पदम् । तत्र स्यादिर्विभक्तिर्नाम्नो योज्यते ।

६५. अविभक्ति नाम ॥ ६.१ ॥

विभक्तिरहितं धातुवर्जितं चार्थवच्छब्दरूपं नामोच्यते । कृत्तद्धितसमासाश्च (तु॰पा॰ १/२/४६) प्रातिपदिकसंज्ञा इति केचित् ॥-६५ ॥

६६. तस्मात् स्यौजसमौशष्टाभ्यां भिस् ङे भ्यां भ्यस् ङसि भ्यां भ्यस् ङसोसां ङ्योस्सुप् ॥ ६.२ ॥

एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
सि	औ	जस्
अम्	औ	शस्
टा	भ्याम्	भिस्
ङे	भ्याम्	भ्यस्
ङसि	भ्याम्	भ्यस्
ङस्	ओस्	आम्
ङि	ओस्	सुप्

अकारान्तः पुंल्लिङ्गो देवशब्दः । देव सि इति स्थिते । इकारः सेरिति विशेषणार्थः ॥ ६६ ॥

६७. स्रोर्विसर्गः ॥ ७.४७ ॥

सकाररेफयोर्विसर्जनीयादेशो भवत्यधातोरसे पदान्ते च । चकारात्पदान्ते उभयोर्धातुनाम्नोः । देवः । द्वित्वविवक्षायाम् औ । ओ औ औ (सू.३०) देवौ । बहुत्वविवक्षायां देव जस् इति स्थिते । जकारो जसीति विशेषणार्थः । जकारस्येत्संज्ञायां तस्य लोपः । देव अस् इति स्थिते । दीर्घविसर्गौ । देवाः । अकाराज्जसोऽसुक् क्वचिद्वक्तव्यश्छन्दसि (वा॰७) । कित्वादन्ते । देवासः ब्राह्मणासः ॥ ६७ ॥

द्वितीयैकवचने देव अम् इति स्थिते ।

६८. अम्शसोरस्य ॥ ६.४ ॥

समानादुत्तरयोरम्शसोरकारस्य लोपो भवति अधातोः । देवम् । पूर्ववत् । देवौ ॥ ६८ ॥

बुहत्वविवक्षायां देव शस् इति स्थिते । शकारः । शसी(सू.७०)ति विशेषणार्थः ।

६९. सो नः पुंसः ॥ ६.५ ॥

पुंल्लिङ्गात्समानादुत्तरस्य शसः सकारस्य नकारादेशो भवति ॥ ६९ ॥

७०. शसि ॥ ६.६१ ॥

शसि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति । यदादेशस्तद्वद्भवति । देवान् ॥ ७० ॥

तृतीयैकवचने देव टा इति स्थिते । टकारोऽनुबन्धष्टेने(सू.६९)ति विशेषणार्थः । उच्चरितप्रध्वंसो ह्यनुबन्धः ।

७१. टेन ॥ ६.२२ ॥

अकारात्परष्टा इनो भवति । उ इ ए (सू.२५) देवेन ॥ ७१ ॥

७२. अङ्गि ॥ ६.१६ ॥

अकार आ भवति भकारे परे । देवाभ्याम् ॥ ७२ ॥

७३. ब्भ्यः ॥ ६.१७ ॥

अकारात्परस्य भिसो भकारस्याकारो भवति । अ इ ए (सू.२५) । देव एस् इति स्थिते । वृद्धिविसर्गौ । देवैः । अकारस्य भिसि छन्दस्येकारो वक्तव्यः (वा° ८) । देवेभिः । कर्णेभिः ॥ ७३ ॥

चतुर्थ्येकवचने देव ङे इति स्थिते । ङकारो ङित्कार्यार्थः सर्वत्र ।

७४. ङे अक् ॥ ६.२३ ॥

अकारात्परस्य ङे इत्येतस्यागागमो भवति । कित्वादन्ते । ए अय् (सू.१८)। दीर्घः । देवाय। देवाभ्याम् ॥ ७४ ॥

७५. ए स्भि बहुत्वे ॥ ६.१८ ॥

अकारस्य एत्वं भवति सकारे भकारे च परे बहुत्वेसति । देवेभ्यः ॥ ७५ ॥

पञ्चम्येकवचने देव ङसि इति स्थिते । इकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः ।

७६. ङसिरत् ॥ ६.२० ॥

अकारात्परो ङसिरत् भवति । देवात् । देवाभ्याम् । देवेभ्यः ॥ ७६ ॥

७७. ङस्स्य ॥ ६.२१ ॥

अकारात्परो ङस् स्यो भवति । देवस्य ॥ ७७ ॥

७८. ओसि ॥ ६.१९ ॥

अकारस्य ओसि परे एत्वं भवति । ए अय् (सू.१८) देवयोः ॥ ७८ ॥

७९. नुडामः ॥ ६.६ ॥

समानादुत्तरस्यामो नुडागमो भवति टित्वादादौ । उकार उच्चारणार्थः ॥ ७९ ॥

८०. नामि ॥ ६.६२ ॥

नामि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति । देवानाम् ॥ ८० ॥

सप्तम्येकवचने देव ङि इति स्थिते । अ इ ए (सू.२५) । देवे । देवयोः । बहुत्वविवक्षायां देव सुप् इति स्थिते । पकारः पित्कार्यार्थः । एस्भि बहुत्वे (सू.७५) ।

८१. क्विलात्षः सः कृतस्य ॥ ६.७० ॥

कवर्गादिलाच्च प्रत्याहारादुत्तरस्य केनचित्सूत्रेण कृतस्य सकारस्य षकारादेशो भवति।

अन्ते स्थितस्य तु न भवति । देवेषु ॥ ८१ ॥

८२. आमन्त्रणे सिर्द्धिः ॥ ८.२ ॥

आमन्त्रणमाभिमुखीकरणं तस्मिन्नर्थे विहितः सिर्द्धिसंज्ञो भवति ॥ ८२ ॥

८३. समानाद्धेर्लोपोऽधातोः ॥ ६.३ ॥

समानादुत्तरस्य धेर्लोपो भवत्यधातोः । ह्रस्वात्समानादुत्तरस्येति ज्ञेयम् । आभिमुख्याभिव्यक्तये हे शब्दस्य प्राक् प्रयोगः। हे देव हे देवौ हे देवाः। एवं घटपटस्तम्भकुम्भादयोऽप्यकारान्ताः पुंलिङ्गाः ॥ ८३ ॥

अकारान्तानामपि सर्वादीनां तु विशेषः। सर्व विश्व उभ उभयं अन्य अन्यतर इतर डतर डतम कतर कतम सम सिम नेम एक पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अंतर त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् द्वि किम् युष्मत् अस्मत् भवत् । एते सर्वादयस्त्रिलिङ्गाः । तत्र पुंलिङ्गे रूपनयः । अकारान्तः सर्वशब्दः । सर्वः सर्वौ ।

८४. जसी ॥ ६.२७ ॥

सर्वादिरकारान्तात्परो जस् ई भवति । अ इ ए (सू.२५)। सर्वे । सर्वम् सर्वौ सर्वान् । पूर्ववत्प्रक्रिया ॥ ८४ ॥

८५. ष्रूर्नो णोऽनन्ते ॥ ६.६८ ॥

षकाररेफऋवर्णेभ्यः परस्य नकारस्य णकारादेशो भवति । अन्ते स्थितस्य न भवति । तेन सर्वानित्यादि ॥ ८५ ॥

८६. अवकुप्वन्तरेऽपि ॥ ६.६९ ॥

अवप्रत्याहारेण कवर्गेण पवर्गेण च मध्ये व्यवधानेऽपि भवति नान्येन । सर्वेण सर्वाभ्याम् सर्वैः ॥ ८६ ॥

चतुर्थ्येकवचने सर्व ङे इति स्थिते ।

८७. सर्वादेः स्मट् ॥ ६.२४ ॥

सर्वादिरकारान्तात्परस्य चतुर्थ्येकवचनस्य स्मडागमो भवति । ए ऐ ऐ (सू.२९)। सर्वस्मै सर्वाभ्याम् सर्वेभ्यः ॥ ८७ ॥

पञ्चम्येकवचने सर्व अत् इति स्थिते ।

८८. अतः ॥ ६.२५ ॥

सर्वादिरकारान्तात्परस्यातः स्मडागमो भवति । दीर्घः । सर्वस्मात् सर्वाभ्याम् सर्वेभ्यः । सर्वस्य सर्वयोः ॥ ८८ ॥

८९. सुडामः ॥ ६.२८ ॥

सर्वादिरवर्णान्तात्परस्यामः सुडागमो भवति। सर्वेषाम् ॥ ८९ ॥

९०. ङि स्मिन् ॥ ६.२६ ॥

सर्वादिरकारान्तात्परो ङि स्मिन् भवति । सर्वस्मिन् सर्वयोः सर्वेषु । हे सर्व हे सर्वौ हे सर्वे इत्यादि । एवं विश्वादीनामेकशब्दपर्यन्तानां सर्वशब्दवद्रूपं ज्ञेयम् । डतरौ डतमौ विहाय । तौ प्रत्ययौ ततस्तदन्ताः शब्दा ग्राह्याः । तथैव विश्वशब्दः। उभौ २ उभाभ्याम् ३ उभयोः २ हे उभौ। उभयशब्दस्य द्विवचनाभावादेकवचनबहुवचने भवतः। उभयः उभये । उभयम् उभयान् । उभयस्य उभयेषाम् । उभयस्मिन् उभयेषु । हे उभय हे उभये । अन्यः अन्यौ अन्ये इत्यादि । इतरः इतरौ इतरे इत्यादि । कतरः कतरौ कतरे इत्यादि । एवमेकशब्दपर्यन्तानां रूपं ज्ञेयम् । पूर्वादीनां तु विशेषः । पूर्वः पूर्वौ । पूर्वादीनां तु नवानां जस ईकारो वा वक्तव्यः (वा° ९) । पूर्वे-पूर्वाः । पूर्वम् पूर्वौ पूर्वान् । पूर्वेण पूर्वाभ्याम् पूर्वैः । पूर्वस्मै पूर्वाभ्याम् पूर्वेभ्यः। पूर्वादिभ्यो नवभ्यो, ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा वक्तव्यौ (वा° १०) । पूर्वस्मात् - पूर्वात् पूर्वाभ्याम् पूर्वेभ्यः। पूर्वस्य पूर्वयोः पूर्वेषाम् । पूर्वस्मिन् पूर्वे पूर्वयोः पूर्वेषु । हे पूर्व हे पूर्वौ हे पूर्वाः। परशब्दः । परः परौ परे-पराः इत्यादि एवमन्तरशब्दपर्यन्तानां रूपं ज्ञेयम्।[1] प्रथमचरमतयाऽल्पार्धकतिपयनेमानां जसी वा । प्रथमः प्रथमौ प्रथमे-प्रथमाः । चरमः चरमौ चरमे- चरमाः। शेषं देववत् । तयायटौ प्रत्ययौ । तदन्ताः शब्दा ग्राह्याः । तयप्रत्ययान्तो द्वितयः शब्दः । द्वितयः द्वितयौ द्वितये-द्वितयाः । एवं त्रितयशब्दः । अयट्प्रत्यान्तो द्वयः त्रयश्च । एवं नेमपर्यन्तानां रूपं सेयम् । तीयस्य सर्ववद्रूपं ङित्सु वा वक्तव्यम् (वा°११)। द्वितीयः द्वितीयौ द्वितीयाः। द्वितीयं द्वितीयौ द्वितीयान् । द्वितीयेन द्वितीयाभ्याम् द्वितीयैः । द्वितीयस्मै द्वितीयाय द्वितीयाभ्याम् द्वितीयेभ्यः । द्वितीयस्मात् - द्वितीयात् द्वितीयाभ्याम् द्वितीयभ्यः । द्वितीयस्य द्वितीययोः द्वितीयानाम् । द्वितीयस्मिन् -द्वितीये द्वितीययोः द्वितीयेषु । हे द्वितीय हे द्वितीयौ हे द्वितीयाः। एवं तृतीयाशब्दः । अकारान्तः पुंल्लिङ्गो मासशब्दः । मासस्यालोपो वा (वा°१२) । मासशब्दस्याकारस्य लोपो वा वक्तव्यः । सर्वासु विभक्तिषु परतः ॥ ९० ॥

९१. हसेपः सेर्लोपः ॥ ६.३० ॥

हसान्तादीबन्ताच्च परस्य सेर्लोपो भवति । माः-मासः मासौ-मासौ मासः मासाः । मासं - मासम् मासौ-मासौ मासः मासान् । मासा मासेन । स्रोर्विसर्गः (सू.६७)। आदबे लोपश् (सू.५९)। माभ्यां-मासाभ्याम् माभिः मासैः । मासे-मासाय माभ्यां-मासाभ्याम् माभ्यः मासेभ्यः। मासः-मासात् माभ्यां-मासाभ्याम् माभ्यः- मासेभ्यः । मासः - मासस्य मासोः - मासयोः मासां- मासानाम् । मासि - मासे मासोः- मासयोः मास्सु- मासेषु । हे माः - हे मासः हे मासौ - हे मासौ हे मासः - हे मासाः ॥ ९१ ॥

आकारान्तः पुंल्लिङ्गः सोमपाशब्दः । सोमपाः सोमपौ सोमपाः । सोमपाम् सौमपौ ।

---

१) चौरवम्बा मुद्रितपुस्तके न विद्यते ।
सर्वादिः सर्वनामाख्यो न चेद्गौणोऽथवाऽभिधा ॥
पूर्वादिश्च व्यवस्थायां समोऽतुल्येऽतरोऽपुरि ।
परिधाने बहिर्योगे स्वोऽर्थज्ञात्यन्यवाच्यपि ॥
स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था । अवस्थायां किम् । दक्षिणा गायका कुशला इत्यर्थः ।

९२. आतो धातोर्लोपः ॥ ६.८३ ॥

धातुसंबन्धिन आकारस्य लोपो भविति शसादौ स्वरे परे । सोमपः । क्विबन्ता धातवो यद्यपि शब्दत्वं प्राप्तस्तथापि धातुत्वं न जहति। सोमपा सोमपाभ्याम् सोमपाभिः। सोमपे सोपाभ्याम् सोमपाभ्यः । सोमपः सोमपाभ्याम् सोमपाभ्यः । सोमपः सोमपोः सोमपाम् । सोमपि सोमपोः सोमपासु । अधातोरिति विशेषणाद्धेर्लोपो नास्ति । हे सोमपाः हे सोमपौ हे सोमपाः । एवं कीलालपाः शङ्खध्मा-मधुपा-विश्वपा-धनदा-वर्चोदाप्रभुतयः । आकारान्तो हाहाशब्दः । हाहाः हाहौ हाहाः। हाहाम् हाहौ हाहान् । आदन्ताच्छसो नत्वाभाव इत्येके । तेन हाहाः सवर्णे दीर्घः सह (सू.२४) । हाहा हाहाभ्याम् हाहाभिः। ए ऐ ऐ (सू.२९) । हाहै हाहाभ्याम् हाहाभ्यः। हाहाः हाहाभ्याम् हाहाभ्यः । हाहा हाहौः। आकारान्तेषु आबन्तानामेव नुडागमो नान्येषामिति नियमात् । सवर्णे दीर्घः सह (सू.२४)। हाहाम् । हाहे हाहौः हाहासु । हे हाहाः हे हाहौ हे हाहाः। तथैव हूहूशब्दः ॥ ९२ ॥

इकारान्तः पुंल्लिङ्गो हरिशब्दः । तस्य प्रथमैकवचने हरि सि इति स्थिते । स्रोर्विसर्गः (सू.६७)। हरिः।

९३. औ यू ॥ ६.४२ ॥

इकारान्तादुकारान्ताच्च परस्य औकारो यू आपद्यते । इ ऊ भवतः हरी ॥ ९३ ॥

९४. ए ओ जसि ॥ ६.४४ ॥

इकारान्तस्य उकारान्तस्य च जसि परे एकार ओकारश्च भवति। ए अय् (सू.१८) । हरयः ॥ ९४ ॥

९५. धौ ॥ ६.४५ ॥

इकारान्तस्य उकारान्तस्य च धिविषये एकार ओकारश्च भवति । हे हरे हे हरी हे हरयः । हरिम् हरी हरीन् ॥ ९५ ॥

९६. टा नाऽस्त्रियाम् ॥ ६.४३ ॥

इकारान्तादुकारान्ताच्च परष्टा ना भवति । अस्त्रियाम् । हरिणा हरिभ्याम् हरिभिः ॥ ९६ ॥

९७. ङिति ॥ ६.४६ ॥

इकारान्तस्य उकारान्तस्य च ङिति परे एकार ओकारश्च भवति । ए अय् (सू.१८) । हरये हरिभ्याम् हरिभ्यः ॥ ९७ ॥

९८. ङस्य ॥ २.११ ॥

एदोद्भ्यां परस्य ङसिङसोरकारस्य लोपो भवति । हरेः हरिभ्याम् हरिभ्यः । हरेः हर्योः हरीणाम् ॥ ९८ ॥

९९. ङेरौ ङित् ॥ ६.४७ ॥

इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौ भवति स च डित् । डित्वाट्टिलोपः ॥ ९९ ॥

१००.ङिति टेः ॥ ९.१९ ॥

ङिति परे टेर्लोपो भवति । हरौ हर्योः हरिषु । एवं अग्निगिरिरविकविप्रभृतयः । उकारान्ताश्च विष्णुवायुभानुप्रभृतयोऽप्येतैरेव सूत्रैः सिद्ध्यन्ति । भानुः भानू भानवः । भानुम् भानू भानून् । भानुना भानुभ्याम् भानुभ्यः । भानोः भान्वोः भानूनाम् । भानौ भान्वोः भानुषु । हे भानो हे भानू हे भानवः । इत्यादि । एवं विष्णुवायु-प्रभृतयः॥ १०० ॥

सखिशब्दस्य भेदः । सखि सि इति स्थिते ।

१०१.सेर्डाऽधेः ॥ ६.९६ ॥

सखिशब्दस्य सेरधेर्डा भवति । डित्वाट्टिलोपः। सखा ॥ १०१ ॥

१०२.ऐ सख्युः ॥ ६.९५ ॥

सखिशब्दस्यैकारादेशो भवति धिवर्जितेषु पञ्चसु परेषु । षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशस्तदन्तस्य ज्ञेयः । आयादेशः । सखायौ । द्विवचनस्यावा वा छन्दसि । द्विवचनस्यैकारश्छन्दस्याकारामापद्यते । सखाया सखायः । सखायम् सखायौ-सखाया सखीन् ॥ १०२ ॥

१०३.सखिपत्योरीक्[१] ॥ ७.१७ ॥

सखिपतिशब्दयोरीगागमो भवति टाङेङिषु परतः । शब्द दीर्घत्वान्न न भवति । सख्या । ऋषिप्रयोगसिद्ध्यर्थमाह । आगमजमनित्यम् । आगमजं कार्यमनित्यं स्यात् । सखिना सखिनाभ्याम् सखिभिः। सख्ये सखिभ्याम् सखिभ्यः ॥ १०३ ॥

१०४.ऋक्ङे ॥ ७.१८ ॥

सखिपतिशद्वयोर्ऋगागमो भवति ङसिङसोर्ङकारे परे । सख्यृ अस् इति स्थिते ॥ १०४ ॥

१०५.ऋतो ङ उः ॥ ६.४८ ॥

ऋकारान्तात्परस्य ङसिङसोरकारस्य उकारो भवति स च डित् । डित्वाट्टिलोपः । सख्युः सखिभ्याम् सखिभ्यः । सख्युः सख्योः सखीनाम् । सप्तम्येकवचने । ङेरौडिदि(सू.९९)त्यौकारे कृते सखिपत्योरीगागमः । सख्यौ सख्योः सखिषु । अधेरिति विशेषणादेकारोऽधिविषये । हे सखे हे सखायौ हे साखायः । पतिशब्दस्य भेदः । पतिशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोर्हरिशब्दवत्प्रक्रिया । पतिः पती पतयः । हे पते हे पती हे पतयः । पतिम् पती पतीन् । तृतीयादौ तु सखीशब्दवत्प्रक्रिया । पत्या- पतिना पतिभ्याम् पतिभिः । पत्ये पतिभ्याम् पतिभ्यः । पत्युः पतिभ्याम् पतिभ्यः । पत्युः पत्योः पतीनाम् । पत्यौ पत्योः पतिषु । पतिरसमास एव सखिशब्दवद्वक्तव्यः (वा°

१) चौ° रीक् स्थाने °रिक् इति पाठः । यद्यपि वृत्तौ °रीक् इति ।

१३)। षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा। सीतायाः पतये नम इत्यादि प्रयोगदर्शनात् । ततः समस्तस्य नादयो भवन्ति। प्रजापतिना प्रजापतये इत्यादि ॥ १०५ ॥

द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । द्वि औ इति स्थिते ।

१०६.त्यदादेष्टेरः स्यादौ ॥ ७.२५ ॥

त्यदादेष्टेरकारो भवति स्यादौ परे। द्वौ द्वौ द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् द्वयोः द्वयोः ॥ १०६ ॥

त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रि अस् इति स्थिते । ए ओ जसि (सू.९४) त्रयः त्रीन् त्रिभिः त्रिभ्यः त्रिभ्यः ।

१०७.त्रेरयङ् ॥ ६.९ ॥

त्रिशब्दस्यायङादेशो भवति नामि परे । ङकारोऽन्त्यादेशार्थः ङिदन्त्यस्य वक्तव्यः। त्रयाणाम् त्रिषु ॥ १०७ ॥

कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तस्त्रिषु सरूपः । कति जस् इति स्थिते ।

१०८.डतेश्च ॥ ६.१२ ॥

डत्यन्तात्परयोर्जश्शसोर्लुक् भवति । लुकि न तन्निमित्तम् । लुकि जाते सति तन्निमितं कार्यं न स्यात् । कति कति कतिभिः कतिभ्यः कतिभ्यः कतीनाम् कतिषु हे कति ॥ १०८ ॥

ईकारान्तः पुंल्लिङ्गः सुश्रीशब्दः । सुश्रीः ।

१०९.य्वोर्धातोरियुवौ स्वरे ॥ ६.९८ ॥

धातोरिकारोकारयोरियुवौ भवतः स्वरे परे । सुश्रियौ सुश्रियः । सुश्रियम् सुश्रियौ सुश्रियः । सुश्रिया सुश्रीभ्याम् । सुश्रीभिः । सुश्रिये सुश्रीभ्याम् सुश्रीभ्यः । सुश्रियः सुश्रीभ्याम् सुश्रीभ्यः । सुश्रियः सुश्रियोः सुश्रियाम् । सुश्रियि सुश्रियोः सुश्रीषु । हे सुश्रीः हे सुश्रियौ हे सुश्रियः । तथैव सुधीशब्दः । सुष्ठु ध्यायतीति सुधीः सुधियौ सुधियः सुधियम् इत्यादि । एवमूकारान्तः स्वयम्भूशब्दः। स्वयं भवतीति स्वयम्भूः स्वयम्भुवौ स्वयम्भुवः । स्वयम्भुवम् स्वयम्भुवौ स्वयम्भुवः। स्वयम्भुवा स्वयम्भूभ्याम् स्वयम्भूभिः । स्वयम्भुवे स्वयम्भूभ्याम् स्वयम्भूभ्यः । स्वयम्भुवः स्वयम्भूभ्याम् स्वयम्भूभ्यः । स्वयम्भुवः स्वयम्भुवोः स्वयम्भुवाम् । स्वयम्भुवि स्वयम्भुवोः स्वयम्भूषु । हे स्वयम्भूः हे स्वयम्भुवौ हे स्वयम्भुवः इत्यादि ॥ १०९ ॥

सेनानीशब्दस्याविशेषो हसादौ तु विशेषः । सेनां नयतीति सेनानीः ।

११०.य्वौ वा ॥ ६.१०० ॥

धातोरवयवसंयोगः पूर्वो यस्मादीकारादूकारान्नास्ति तदन्तस्यानेकस्वरस्य कारकाव्ययपूर्वस्यैकस्वरस्य च धातोरीकारस्य ऊकारस्य च यकार वकारौ भवतः स्वरे परे । वषाभूपुनर्भूव्यतिरिक्तभूशब्दसुधीशब्दौ वर्जयित्वा वाग्रहणादियं विवक्षा । सेनान्यौ

सेनान्यः। सेनान्यम् सेनान्यौ सेनान्यः। सेनान्या सेनानीभ्याम् सेनानीभिः । सेनान्ये सेनानीभ्याम् सेनानीभ्यः सेनान्यः सेनानीभ्याम् सेनानीभ्यः । सेनान्यः सेनान्योः । सेनान्यादीनां वामोनुड्वक्तव्यः (वा°१५)। सेनानीनाम् - सेनान्याम् ॥ ११० ॥

सेनानी ङि इति स्थिते ।

१११.आम्ङेर्नियश्च ॥ ६.३६ ॥

आबन्तादीबन्तास्त्रीशब्दाच्चोत्तरस्य ङेरामादेशो भवतिं । सेनान्याम् सेनान्योः सेनानीषु । हे सेनानीः हे सेनान्यौ हे सानान्यः । एवं ग्रामणीप्रभृतयः । एवमूकारान्तो यवलूशब्दः । यवलूः यवल्वौ यवल्वः । यवल्वम् यवल्वौ यवल्वः । यवल्वा यवलूभ्याम् यवलूभ्यः । यवल्वः यवल्वोः यवलूनाम् । यवल्वाम् - यवल्वि यवल्वोः यवलूषु । हे यवलूः हे यवल्वौ हे यवल्वः । एवं वर्षाभूपुनर्भूप्रभृतयः । संयोगपूर्वस्य तु सुश्रियौ कटप्रुवौ । एकस्वरे तु नियौ लुवौ । कारकाव्ययपूर्वत्वाभावे तु परमनियौ धात्वयवसंयोगपूर्वेकारोकारयोरेव न य्वौ । तेन उन्न्यौ । नाम्नश्च कृता समास इति समास एव तद्व्यतिरिक्ते समासे तु न य्वौ । तेन कुधियौ इति । बहुव्रीहौ तु इयुवौ स्तः । ईकारान्तो वातप्रमीशब्दः। वातप्रमीः वातप्रम्यौ वातप्रम्यः। वातप्रमीम् वातप्रम्यौ वातप्रमीन् । वातप्रम्या वातप्रमीभ्याम् वातप्रमीभिः । वातप्रम्ये वातप्रमीभ्याम् वातप्रमीभ्यः । वातप्रम्यः वातप्रमीभ्याम् वातप्रमीभ्याम् । वातप्रम्यः वातप्रम्योः वातप्रम्याम् । वातप्रमी वातप्रम्योः वातप्रमीषु। हे वातप्रमीः हे वातप्रम्यौ हे वातप्रम्यः।

अमि वातप्रमीमाहुः शसि वातप्रमीनिति ।
ङौ तु वातप्रमी ज्ञेया शेषं ग्रामणीवद्विदुः ॥ २३ ॥

तथैवोकारान्तो हूहूशब्दः। हूहूः हूह्वौ हूह्वः। हूहूम् हूह्वौ हूहून्। हूह्वा हूहूभ्याम् हूहूभिः इत्यादि॥ १११ ॥

ऋकारान्तः पितृशब्दः । पितृ सि इति स्थिते ।

११२.सेरा ॥ ६.४९ ॥

ऋकारान्तात्परस्य सेरा भवति स च डित् । डित्वाट्टिलोपः । पिता ॥ ११२ ॥

११३.अर् पञ्चसु ॥ ६.५२ ॥

ऋकारस्यार् भवति पञ्चसु परेषु । पितरौ पितरः । पितरम् पितरौ पितॄन् । ऋ रम् (सू.१६)। पित्रा पितृभ्याम् पितृभिः । पित्रे पितृभ्याम् पितृभ्यः । ऋतो ङ उः (सू.१०५) । पितुः पितृभ्याम् पितृभ्यः । पितुः पित्रोः पितॄणाम् ॥ ११३ ॥

११४.ङौ ॥ ६.५१ ॥

ऋकारस्यार् भवति ङौ परे । पितरि पित्रोः पितृषु ॥ ११४ ॥

पितृ धि इति स्थिते ।

११५.धेरर् ॥ ६.५० ॥

ऋकारान्तात्परस्य धेरर् भवति । स च डित् । डित्वाट्टिलोपः । हे पितः हे पितरौ हे पितरः। एवं जामात्रादयः । एवं नृशब्दः । सेरा (सू.११२)। ना नरौ नरः । नरम् नरौ नॄन् । न्रा नृभ्याम् नृभिः । न्रे नृभ्याम् नृभ्यः । ऋतो ङ उः (सू.१०५) । नुः नृभ्याम् नृभ्यः । नुः न्रोः । नुर्वा नामिदीर्घः। नृशब्दस्य नामि परे दीर्घो भवति । नृणां-नॄणाम् । ङौ (सू.११४)। नरि न्रोः नृषु । हे नः हे नरौ हे नरः ॥ ११५ ॥

कर्तृशब्दस्य पञ्चसु विशेषः ।

११६.स्तुरार् ॥ ६.५३ ॥

सकारतृप्रत्ययसम्बन्धिन ऋकारस्याऽर् भवति पञ्चसु । कर्तार् सि इति स्थिते । यदादेशस्तद्वद्भवति। सेरा (सू.११२) । डित्वाट्टिलोपः । कर्ता कर्तारौ कर्तारः । कर्तारम् कर्तारौ कर्तॄन् । कर्त्रा कर्तृभ्याम् कर्तृभिः । कर्त्रे कर्तृभ्याम् कर्तृभ्यः । ऋतो ङ उः (सू.१०५) । कर्तुः कर्तृभ्याम् कर्तृभ्यः । कर्तुः कर्त्रोः कर्तॄणाम् । कर्तरि कर्त्रोः कर्तृषु । धरेर् (सू.११५)। हे कर्तः हे कर्तारौ हे कर्तारः इत्यादि । एवं नप्तृहोतृप्रशास्तृपोतृउद्गातृप्रभृतयः ।

स्वसा नप्ता च नेष्टा च त्वष्टा कर्ता तथैव च ।
होता पोता प्रशास्ता च ह्यष्टौ स्वस्रादयः स्मृताः ॥ २४[१] ॥

उकारान्तस्यापि क्रोष्टुशब्दस्य पञ्चस्वधिषु तृप्रत्ययान्तता वा वक्तव्या (वा°१६) । क्रोष्टृ सि इति स्थिते । स्तुरार् (सू.११६)। सेरा (सू.११२) । क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् क्रोष्टारौ अधेरिति विशेषणाद्धे क्रोष्टो हे क्रोष्टारौ हे क्रोष्टारः । शसि तृप्रत्ययवद्भावाभावात् क्रोष्टून् । अमि शसितृप्रत्ययवद्भावो वेति केचित् । क्रोष्टुम् क्रोष्टून् । तृतीयादौ स्वरादौ तृप्रत्ययान्तता वा वक्तव्या (वा°१७) । क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना क्रोष्टुभ्याम् क्रोष्टुभिः । क्रोष्ट्रे-क्रोष्टवे क्रोष्टुभ्याम् क्रोष्टुभ्यः । क्रोष्टुः - क्रोष्टोः क्रोष्टुभ्याम् क्रोष्टुभ्यः । क्रोष्टुः-क्रोष्टोः क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्वोः।कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्यः। नित्यानित्ययोर्मध्ये नित्यविधिर्बलवान्। इति प्रथमनुडागमे कृते स्वरादित्वाभावात् तृप्रत्ययवद्भावो न भवति। क्रोष्टूनाम् क्रोष्टरि-क्रोष्टौ क्रोष्टोः - क्रोष्ट्वोः क्रोष्टुषुः। ऋकारान्ता लृकारान्ता एकारान्ताश्चाप्रसिद्धाः । कौमारास्तृप्रत्ययान्तस्य क्रुशेर्धातोः पृथग्रूपमाहुः । अप्रसिद्धा इति वृद्धव्यवहारे न त्वभिधानादौ । तेन एर्विष्णुरविमारुते इत्येकाक्षरमालायां तथा अनेकार्थमञ्जर्याम् ।

ऋर्दैत्यमातरि स्यादॄर्देव्यामस्तु लतान्तरे ।
वाय्वादित्ये महीध्रे च विष्णावेऐ प्रकीर्तितौ ॥ २५ ॥

अत्र ऋकारस्य स्वरादौ । ऋ रम् (सू.१६) । ऋः रौ रः । ऋम् रौ ॠन् । रा ऋभ्याम् ऋभिः । हे ऋः हे रौ हे रः इत्यादि । लृवर्णस्य सावर्ण्यात्पितृशब्दवत्प्रक्रिया ।

---

१) स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।
याता मातेति स्वप्नै ते स्वस्रादय उदाहृताः ॥ सि. कौ. ३०८ ॥

आ अलौ अलः । अलम् अलौ लून् । ला लाभ्याम् लृभिः । ले लृभ्याम् लृभ्यः । उः लृभ्याम् लृभ्यः । उः लौ ऋणाम्। लि लोः लृषु । हे अः हे अलौ हे अलः । इति लृशब्दरूपाणि ।

एकारान्तस्य तु उद्यंश्चासौ एः रविश्चेति विग्रहे कृते विभक्तिलोपे कृते उद्यदेः इति समस्तं नाम उद्यदेः उद्यदयौ उद्यदयः । हे उद्यदेः हे उद्यदयौ हे उद्यदयः । समानत्वाभावान्न धिलोपः । उद्यदयम् उद्यदयौ उद्यदयः। उद्यदया उद्यदेभ्याम् उद्यदेभिः । उद्यदये उद्यदेभ्याम् उद्यदेभ्यः । उद्यदेः उद्यदेभ्याम् उद्यदेभ्यः। उद्यदेः। ङस्ये (सू.९८) त्यकारलोपः। उद्यदयोः उद्यदयाम्। उद्यदयि उद्यदयोः उद्यदेषु ॥ ११६ ॥

ऐकारान्तः पुंल्लिङ्गः सुरैशब्द :।

११७.रैस्भि ॥ ६.१५ ॥

रैशब्दस्याकारादेशो भवति सकारभकारादौ विभक्तौ परतः। सुराः सुरायौ । स्वरादौ सर्वत्रायादेशः सुरायः । सुराया सुराभ्याम् सुराभिः। सुराये सुराभ्याम् सुराभ्यः। सुरायः सुराभ्याम् सुराभ्यः । सुरायः सुरायोः सुरायाम् । सुरायि सुरायोः सुरासु । हे सुराः हे सुरायौ हे सुरायः । एवं रैशब्दः ॥ ११७ ॥

ओकारान्तः पुंल्लिङ्गो गोशब्दः । गौ सि इति स्थिते ।

११८.ओरौ ॥ ६.९३ ॥

ओकारस्यौकारादेशो भवति पञ्चसु परेषु । गौः। ओ आव् (सू.२१)। गावौ गावः॥ ११८ ॥

११९.आम्शसि ॥ ६.९४ ॥

ओकारस्यात्वं भवति अमि शसि च परे । गाम् । औ आव् (सू.२१) । गावौ गाः । गवा गोभ्याम् गोभिः । गवे गोभ्याम् गोभ्यः । ङस्ये(सू.९६) त्यल्लोपः । गोः गोभ्याम् गोभ्यः । गोः गवोः गवाम् । अन्ते गोराम् छन्दसि । ऋगन्ते वर्तमानस्य गोशब्दस्यामो नुडागमो भवति । गोनाम्। गवि गवोः गोषु । हे गौः हे गावौ हे गावः । औकारान्तः पुंल्लिङ्गो ग्लैशब्दः । तस्य हसादावविशेषः। स्वरादौ आवादेशः । ग्लौः ग्लावा ग्लौभ्याम् ग्लौभिः । ग्लावे ग्लौभ्याम् ग्लौभ्यः । ग्लावः ग्लौभ्याम् ग्लौभ्यः । ग्लावः ग्लावोः ग्लावाम् । ग्लावि ग्लावोः ग्लौषु इत्यादि ॥ ११९ ॥

इति स्वरान्तपुंल्लिङ्गाः ॥ ६ ॥

७. स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

तत्र आबन्तो गङ्गाशब्दः । गङ्गा सि इति स्थिते ।

१२०.आपः ॥ ६.३१ ॥

आबन्तात्परस्य सेर्लोपो भवति । गङ्गा ॥ १२० ॥

१२१.औरी ॥ ६.३४ ॥

आबन्तात्पर औरीकारमापद्यते । अ इ ए (सू.२५) । गङ्गे गङ्गाः ॥ १२१ ॥

१२२.धिरिः ॥ ६.३३ ॥

आबन्तात्परो धिरिर्भवति । हे गङ्गे हे गङ्गे हे गङ्गाः । अम्बादीनां धौ ह्रस्वः । अम्बादीनां धौ परे ह्रस्वो भवति । हे अम्ब हे अम्बे हे अम्बाः । यथाम्बाशब्दो द्विस्वरो मात्रर्थः । एवं ये द्विस्वरा मात्रर्थास्तेषां धौ परे ह्रस्वता स्यात् । हे अक्क हे अक्के हे अक्काः । हे अल्ल हे अल्ले हे अल्लाः। गङ्गाम् गङ्गे गङ्गाः ॥ १२२ ॥

१२३.टौसोरे ॥ ६.३२ ॥

आबन्तस्य टौसोः परयोरेत्वं भवति । ए अय् (सू.१८) । गङ्गाया गङ्गाभ्याम् गङ्गाभिः ॥ १२३ ॥

१२४.ङितां यट् ॥ ६.३५ ॥

आबन्तात्परेषां ङेङसिङस्ङि इत्येतेषां ङितां वचनानां यडागमो भवति। टकारः स्थाननियमार्थः। गङ्गायै गङ्गाभ्याम् गङ्गाभ्यः। गङ्गायाः गङ्गाभ्याम् गङ्गाभ्यः । गङ्गायाः गङ्गयोः गङ्गानाम् । आम्ङेर्नियश्च (सू.१११) । गङ्गायाम् गङ्गयोः गङ्गासु । एवं श्रद्धामेधाविद्याशालामालाहेलादोलाप्रभृतयः* ॥ १२४ ॥[1]

सर्वादीनां तु ङित्सु विशेषः ।

१२५.यटोच्च ॥ ६.२९ ॥

आबन्तात्सर्वादेः परस्य यटः सुडागमो भवति । पूर्वस्य चापोकारो भवति । सर्वस्यै सर्वाभ्याम् सर्वाभ्यः। सर्वस्याः सर्वाभ्याम् सर्वाभ्यः । सर्वस्याः सर्वयोः सर्वासाम् । आम्ङेर्नियश्च (सू.१११)। सर्वस्याम् सवयोः सर्वासु । हे सर्वे हे सर्वे हे सर्वाः । एवं विश्वादीनां सर्वाशब्दवद्रूपं ज्ञेयम् । उभयशब्दस्य द्विवचनटाबविषयत्वादन्यत्र प्रयोगः कर्तव्यः । नदीशब्दवद्रूपं ज्ञेयम् । द्वितीयातृतीयाशब्दयोस्तु ङित्सु वा सर्वाशब्दवद्रूपं ज्ञेयम् । प्रथमादयो गङ्गाशब्दवत् । द्वितीत्रयीद्वितयीत्रितयीकतिपयीशब्दास्तु नदीवत् । सोमपा पूर्ववत् ।

जराशब्दस्य भेदः । जरायाः स्वरादौ जरस्वा वक्तव्यः (वा°१८)। जर आप् इति स्थिते । दीर्घः। आपः (सू.१२०) । इति सेर्लोपः । जरा जरसौ - जरे जरसः जराः ।

---

१) चौ° एवं अम्बा अक्का अल्लाप्रभृतयः । अम्बा अम्बे अम्बाः । शेषं गङ्गावत् । न पठ्यते ।

जरसं-जरसम् जरसौ-जरे जरसः जरा । जरसा - जरया जराभ्याम् जराभिः । जरसे - जरायै जराभ्याम् जराभ्यः। जरसः-जरायाः जराभ्याम् जराभ्यः । जरसः-जरायाः जरसोः-जरयोः जरासु । हे जरे हे जरसौ हे जरे हे जरसः - हे जराः । तदन्तविधिरत्रेष्यते । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायात् । केचिट्टादाविनं अत आच्चेतीच्छन्ति । जरसः स्वरादौ निर्जरस्यापि भवति । निर्जरः निर्जरसौ-निर्जरौ निर्जरसः निर्जराः । निर्जरसम् - निर्जरम् निर्जरसौ-निर्जरौ निर्जरसः निर्जरान् । निर्जरसिन-निर्जरसा- निर्जरेण निर्जराभ्याम् । भिस् ऐस् वक्तव्यः । निर्जरसैः निर्जरैः निर्जरसे-निर्जराय निर्जराभ्याम् निर्जरेभ्यः । निर्जरसः - निर्जरसात् निर्जरात् निर्जराभ्याम् निर्जरेभ्यः । निर्जरसः निर्जरस्य निर्जरसोः - निर्जरयोः निर्जरसाम् निर्जराणाम् । निर्जरसि - निर्जरे निर्जरसोः - निर्जरयोः निर्जरेषु । हे निर्जर हे निर्जरसौ - हे निर्जरौ हे निर्जरसः हे निर्जराः ॥ १२५ ॥

इकारान्तः स्त्रीलिङ्गो बुद्धि शब्दः । तस्य पञ्चसु हरिशब्दवत्प्रक्रिया । बुद्धिः । औ यू (सू. ९३)। बुद्धी बुद्ध्यः । हे बुद्धे हे बुद्धी हे बुद्ध्यः । बुद्धिम् बुद्धी बुद्धीः । पुंस । सो नः पुंसः (सू.६७)। इति विशेषणात्स्त्रियां शसः सकारस्य नकारादेशो न भवति । बुद्ध्या बुद्धिभ्याम् बुद्धिभिः।

१२६.इदुद्भ्याम् ॥ ६.४१ ॥

स्त्रियां वर्तमानाभ्यामिकारोकाराभ्यां परेषां ङितां वचनानां वा अडागमो भवति । इ यं स्वरे (सू.१२)। ए ऐ ऐ (सू.२९) । बुद्ध्यै । ङिति (सू.९७)। ए अय् (सू.१८)। बुद्ध्ये। बुद्धिभ्याम् बुद्धिभ्यः । बुद्ध्याः बुद्धेः बुद्ध्योः बुद्धीनाम् ॥ १२६ ॥

१२७.स्त्रियां य्वोः ॥ ६.३७ ॥

स्त्रियां इश्च उश्च यू तयोः । इवर्णान्तादुवर्णान्ताच्च स्त्रियां वर्तमानात्परस्य ङेरामादेशो भवति । बुद्ध्याम् । अडागमाभावे आमोऽप्यभावः । ङेरौ ङित् (सू.९९)। बुद्धौ बुद्ध्योः बुद्धिषु । एवं मतिभूतिधृतिकान्तिरुचिप्रभृतयः । एवं धेनुरज्जुतनुप्रभृतयोऽप्युकारान्ताः स्त्रीलिङ्गा एतैरेव सूत्रैः सिद्ध्यन्ति । धेनुः धेनू धेनवः । धेनुम् धेनू धेनूः । स्त्रीलिङ्गत्वान्नत्वाभावः । धेन्वा धेनुभ्याम् धेनुभिः । धेन्वै- धेनवे धेनुभ्याम् धेनुभ्यः । धेन्वाः धेनोः धेनुभ्याम् धेनुभ्यः । धेन्वाः धेनोः धेन्वोः धेनूनाम् । धेन्वाम् - धेनौ धेन्वोः धेनुषु । हे धेनो हे धेनू हे धेनवः ॥ १२७ ॥

ईबन्तः स्त्रीलिङ्गो नदीशब्दः । हसेपः सेर्लोपः (सू.९१)। नदी नद्यौ नद्यः ।

१२८.धौ ह्रस्वः ॥ ६.३८ ॥

इयुव्स्थानवर्जितयोरधात्वोरीदूतोः स्त्रीशब्दस्य च स्त्रियां धौ परे ह्रस्वो भवति । हे नदि हे नद्यौ हे नद्यः । नदीम् नद्यौ नदीः । नद्या नदीभ्याम् नदीभिः ॥ १२८ ॥[१]

एवं गौरीगौतमीमहीसरस्वतीब्रह्माणीकुमारीप्रभृतयः* ।

---

१) नि° ह्रस्वविधिसामर्थ्यान्न गुणः । इत्यधिकं पठ्यते ।

१२९.ङितामट् ॥ ६.३९ ॥

स्त्रियां वर्तमानादीकारान्ताच्च परेषां ङितां वचनानामडागमो भवति । नद्यै नदीभ्याम् नदीभ्यः। नद्याः नदीभ्याम् नदीभ्यः । नद्याः नद्योः नदीनाम् । नद्याम् नद्योः नदीषु । ईकारान्तो लक्ष्मीशब्दः । लक्ष्मीशब्दस्येबन्तत्वाभावात्सेर्लोपो नास्ति । लक्ष्मीः लक्ष्म्यौ लक्ष्म्यः । लक्ष्मीम् लक्ष्म्यौ लक्ष्मीः ।

अवीलक्ष्मीतरीतन्त्रीधीह्रीश्रीणामुदाहृतः ।
सप्तानामेव शब्दानां सिलोपो न कदाचन ॥ २६ ॥

हे लक्ष्मी हे लक्ष्म्यौ हे लक्ष्म्यः । शेषं नदीवत् ॥ १२९ ॥

स्त्रीशब्दस्येबन्तत्वात्सेर्लोपोऽस्ति । स्त्री ।

१३०.स्त्रीभ्रुवोः ॥ ६.९९ ॥

स्त्रीशब्दस्य भ्रूशब्दस्य च इयुवौ भवतः स्वरे परे । स्त्रियौ स्त्रियः हे स्त्रि हे स्त्रियौ हे स्त्रियः । वा आम्शसि (सू.११७)। स्त्रीशब्दस्य अमि शसि च परे वा इय् भवति । स्त्रियम् - स्त्रीम् स्त्रियौ स्त्रियः स्त्रीः । स्त्रिया स्त्रीभ्याम् स्त्रीभिः । स्त्रियै स्त्रीभ्याम् स्त्रीभ्यः । स्त्रियः स्त्रीभ्याम् स्त्रीभ्यः । स्त्रियः स्त्रियोः स्त्रीणाम् । स्त्रियाम् स्त्रियोः स्त्रीषु इत्यादि । ईकारान्तः श्रीशब्दः ।[1] य्वोर्धातोरियुवौ स्वरे (सू.१०९) । श्रियौ श्रियः । श्रियम् श्रियौ श्रियः । श्रिया श्रीभ्याम् श्रीभिः ॥ १३० ॥

१३१.वेयुवः ॥ ६.४० ॥

इयुवन्तात्स्त्रियां वर्तमानात्परेषां ङितां वचनानां वा अडागमो भवति । न तु स्त्रीशब्दस्य विकल्पेन । श्रियै-श्रिये श्रीभ्याम् श्रीभ्यः । श्रियाः - श्रियः श्रीभ्याम् श्रीभ्यः। श्रियाः -श्रियः श्रियोः श्रियाम् । श्र्यादीनां वामो नुट् वक्तव्यः (वा°१९)। श्रीणाम् श्रियाम् - श्रियि श्रियोः श्रीषु। हे श्रीः हे श्रियौ हे श्रियः । एवं धीह्रीप्रभृतयोऽप्यनीबन्ताः[2]। एवं भूशब्दो भ्रूशब्दश्च* वधूजम्ब्वादीनां नदीवत्। वधूः वध्वौ वध्वः । हे वधु हे वध्वौ हे वध्वः । शेषं नदीवत् । जम्बूः जम्ब्वौ जम्ब्वः । हे जम्बु इत्यादि । ऋकारान्तो मातृशब्दस्तस्य पितृवत्प्रक्रिया । सेरा (सू.११२) । माता मातरौ मातरः । धेरर् (सू.११५)। हे मातः हे मातरौ हे मातरः । मातरम् मातरौ । स्त्रीलिङ्गत्वाच्छसि मातॄः इत्यादि । स्वसृशब्दस्य कर्तृशब्दवत्प्रक्रिया । स्वसा स्वसारौ स्वसारः । स्वसारम् स्वसारौ । शसि (सू.७०)। स्वसॄः। हे स्वसः हे स्वसारौ हे स्वसारः । रैशब्दस्य सुरैशब्दवत्प्रक्रिया । राः रायौ रायः । हे राः । गोशब्दस्तु पूर्ववत् । नौशब्दस्य ग्लौशब्दवत्प्रक्रिया । नौः नावौ नावः । हे नौः हे नावौ हे नावः ॥ १३१ ॥

इति स्वरान्तस्त्रीलिङ्गप्रक्रिया ॥ ७ ॥

---

१) नि° श्रयन्ते जनाः या इति श्री । इत्यधिकं पठ्यते ।

२) नि° धी धियौ धिय. । हे धीः हे धीयौ हे धिय । ह्री ह्रियौ ह्रिय । हे ह्री । इत्यधिकं पठ्यते

८. स्वरान्त नपुंसकलिङ्गाः ।

तत्राकारान्तः कुल शब्दः । तस्य प्रथमाद्वितीयैकवचने ।

१३२.अतोऽम् ॥ ६.७३ ॥

अतः अम् । अकारान्तान्नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोरम् भवत्यधौ । अमो ग्रहणं लुग्व्यावृत्त्यर्थम् । अम्शसोरस्य (सू.६८) । कुलम् ॥ १३२॥

१३३.ईमौ ॥ ६.७५ ॥

नपुंसकलिङ्गात्पर औ ईकारमापद्यते । अ इ ए (सू.२५) । कुले ॥ १३३॥

१३४.जश्शसोः शिः ॥ ६.७६ ॥

नपुंसकलिङ्गात्परयोर्जश्शसोः शिर्भवति । शकारः सर्वादेशार्थः। गुरुः शिश्च सर्वस्य वक्तव्यः (वा° २०) । षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यस्यापवादः ॥ १३४ ॥

१३५.नुमयमः ॥ ६.७७ ॥

नुम् अयमः । नपुंसकस्य नुमागमो भवति शौ परे । यमप्रत्याहारान्तस्य न भवति । मिदन्त्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः (वा° २१)। उकार उच्चारणार्थः । मकारः स्थाननियमार्थः ॥ १३५ ॥

१३६.नोपधायाः ॥ ६.५९ ॥

नः उपाधायाः। नान्तस्योपधाया दीर्घो भवति शौ परे धिवर्जितेषु पञ्चसु परेषु नामि च । नोपधाया इत्यत्र छन्दसि तु भवतीति नियमात्सन्धिः । छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति वचनात् । कुलानि । पुनरपि कुलम् कुले कुलानि । शेषं देववत् । कुलेन कुलाभ्याम् कुलैः । कुलाय कुलाभ्याम् कुलेभ्यः । कुलात् कुलाभ्याम् कुलेभ्यः । कुलस्य कुलयोः कुलानाम् । कुले कुलयोः कुलेषु । हे कुल हे कुले हे कुलानि । एवं मूलफलपत्रपुष्पकुण्डकुटुम्बादयः ॥ १३६ ॥

सर्वादीनामकारान्तानामन्यादिपञ्चशब्दव्यतिरिक्तानां प्रथमाद्वितीययोः कुलशब्दवत्प्रक्रिया । सर्वं सर्वे सर्वाणि । पुनरप्येवम् । शेषं पूर्ववत् । सर्वेण सर्वाभ्याम् सर्वैः । सर्वस्मै सर्वाभ्याम् सर्वेभ्यः। सर्वस्मात् सर्वाभ्याम् सर्वेभ्यः । सर्वस्य सर्वयोः सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् सर्वयोः सर्वेषु । हे सर्व हे सर्वे हे सर्वाणि । अन्यादीनां पञ्चानां विशेषोऽस्ति । अन्य सि इति स्थिते ।

१३७.श्त्वन्यादेः ॥ ६.७४ ॥

श्तु अन्यादेः । अन्यादेर्गणात्परयोः स्यमोः श्तुर्भवति । शकराः सर्वादेशार्थः । उकार उच्चारणार्थः । वाऽवसाने (सू.१५१)। इति पक्षे दत्वमपि भवति । अन्यत् अन्यद् अन्ये अन्यानि । पुनरप्येवम् । शेषं सर्ववत् । अन्यतरत् - अन्यतरद् अन्यतरे अन्यतराणि । इतरत् - इतरद् इतरे इतराणि । कतरत्- कतरद् कतरे कतराणि । कतमत् कतमद् कतमे कतमानि । शेषं सर्ववद्रूपम् । प्रथमादयः कुलवत् । प्रथमम्

प्रथमे प्रथमानि । आकारान्तो नपुंसकलिङ्गः सोमपाशब्दः । सोमपा सि इति स्थिते ॥ १३७ ॥

१३८.नपुंसकस्य[1] ॥ ७.२४ ॥

नपुंसकस्य ह्रस्वो भवति सर्वासु विभक्तिषु परतः । अतोऽम् (सू.१३२)। सोमपम् सोमपे सोमपानि । हे सोमप । शेषं कुलवत् ॥ १३८ ॥

इकान्तोऽस्थिशब्दः ।

१३९.नपुंसकात्स्यमोर्लुक् ॥ ६.७२ ॥

नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोर्लुग्भवति । अस्थि ॥ १३९ ॥

१४०.नामिनः स्वरे ॥ ६.७८ ॥

नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य नुमागमो भवति विभक्तिस्वरे परे । अस्थिनी अस्थीनि । पुनरप्येवम् ॥ १४० ॥[2]

१४१.अच्चास्थ्नां शसादौ ॥ ६.७९ ॥

अत् चेत्यव्ययम् । अस्थ्नां शसादौ अस्थ्यादीनां नुमागमो भवति । इकारस्य चाकारादेशो भवति शसादौ स्वरे परे । शस् आदिर्यस्य सः शसादिः टादिः । शसादावित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । यथा चित्रगुर्बहुधनः ॥ १४१ ॥

१४२.अल्लोपः स्वरेऽम्वयुक्ताच्छसादौ ॥ ६.६४ ॥

नान्तस्योपधाया अकारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च । मकारवकारान्तसंयोगादुत्तरस्य न भवति । अम्वयुक्ताच्छसादावित्यत्र तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। लम्बकर्ण इतिवत् । अतः शसोऽपि हरणम् । अस्थ्ना अस्थिभ्याम् अस्थिभिः । अस्थ्ने अस्थिभ्याम् अस्थिभ्यः । अस्थ्नः अस्थिभ्याम् अस्थिभ्यः । अस्थ्नः अस्थ्नोः अस्थ्नाम् ॥ १४२ ॥

१४३.वेङ्योः ॥ ६.६५ ॥

वेत्यव्ययम् । इङ्योः परयोर्वा अकारस्य लोपो भवति । अस्थ्नि- अस्थनि अस्थ्नोः अस्थिषु। य्वृणां नपुंसके धौ वा गुणो वक्तव्यः (वा°२२) । इश्च उश्च ऋश्च तेषां य्वृणाम् । उक्तं हि -

संबोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।
माध्यन्दिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः ॥ २७ ॥

(इउण् ऋऌक् । इति पाणिनीयानामिक्प्रत्याहारः ।) हे अस्थे - हे अस्थि हे अस्थिनी हे अस्थीनि । एवं दधिसक्थिअक्षिप्रभृतयः । इकारान्तो वारिशब्दः । वारि वारिणी वारीणि । पुनरप्येवम् । वारिणा वारिभ्याम् वारिभिः । वारिणे वारिभ्याम्

१) नि° वेङ्योः (१३) । नपुसकस्य(१३८) । इति क्रमः ।

२) चौ° य्वृणं नपुंसके .... हे अस्थीनिः । इत्यन्तमत्र पठति ।

वारिभ्यः । वारिणः वारिभ्याम् वारिभ्यः । वारिणः वारिणोः वारीणाम् । वारिणि वारिणोः वारिषु । हे वारे - हे वारि हे वारिणी हे वारीणि । नपुंसकस्य ह्रस्वो भवति स्वरादौ । नामिनः स्वरे (सू.१४०)। इति नुमागमः। ग्रामणी ग्रामणिनी ग्रामणीनि । पुनरप्येवम् ॥ १४२ ॥

१४४.टादावुक्तपुंस्कं पुंवद्वा ॥ ६.८० ॥

उक्तपुंस्कं नाम्यन्तं नपुंसकलिङ्गं टादौ स्वरे परे पुंवद्वा भवति ।

यन्निमित्तमुपादाय पुंसि शब्दः प्रवर्तते ।
नपुंसके तदेव स्यादुक्तपुंस्कं तदुच्यते ॥ २८ ॥

ग्रामण्या - ग्रामणिना ग्रामणिभ्याम् ग्रामणिभिः । ग्रामण्ये - ग्रामणिने ग्रामणिभ्याम् ग्रामणिभ्यः । ग्रामण्यः ग्रामणिनः ग्रामणिभ्याम् ग्रामणिभ्यः । ग्रामण्यः - ग्रामणिनः ग्रामण्योः - ग्रामणीनोः ग्रामण्याम् । नुमन्तस्यामि दीर्घः । ग्रामणीनाम् । ग्रामण्याम्-ग्रामणिनि ग्रामण्योः - ग्रामणिनोः ग्रामणिषु । हे ग्रामणे - हे ग्रामणि हे ग्रामणिनि हे ग्रामणीनि ।

एक एव हि यः शब्दस्त्रिषु लिङ्गेषु वर्तते ।
एकमेवार्थमाख्याति उक्तपुंस्कं तदुच्यते ॥ २९ ॥

पीलुर्वृक्षः फलं पीलु पीलुने न तु पीलवे ।
वृक्षे निमित्तं पीलुत्वं तज्जत्वं तत्फले पुनः ॥ ३० ॥

ह्रस्वादेशे संध्यक्षराणामिकारोकारौ च वक्तव्यौ (वा°२३) । सुष्ठु रायो यस्य तत् सुरि सुरिणी सुरीणि। पुनरप्येवम् । सुरिणा सुराया । हे सुरे - हे सुरि हे सुरिणी हे सुरीणि । उकारान्तो मधुशब्दः। मधु मधुनी मधूनि । पुनरप्येवम् । स्वरादौ । नामिनः स्वरे (सू.१३९) । इत्यादि । ऋकारान्तः कर्तृशब्दः । कर्तृ कर्तृणि कर्तॄणि । पुनरप्येवम् । हे कर्तः हे कर्तृ हे कर्तृणी हे कर्तॄणि । कर्ता-कर्तृणा इत्यादि । शोभना द्यौर्यस्य तत् सुद्यु सुद्युनी सुद्यूनि । हे सुद्यो - हे सुद्यु हे सुद्युनि हे सुद्यूनि । सुद्युना - सुद्युवा इत्यादि सर्वमुन्नेयम् ॥ १४४ ॥

इति स्वरान्तनपुंसकलिङ्गप्रक्रिया ॥ ८ ॥

९. हसान्ताः पुंल्लिङ्गाः ।

तत्र हकारान्तो अनडुह्शब्दः । अनडुह् सि इति स्थिते । पञ्चस्वनडुह आमागमो वक्तव्यः (वा°२४) । पञ्चस्वनडुह आमागमो भवति ।

१४५.अनडुहश्च ॥ ६.९१ ॥[1]

अनडुह्शब्दस्य सौ परे नुमागमो भवति ॥ १४५ ॥

---

१) चौ° पुस्तकानुसारेण सावनडुह इति सूत्रम् ।

१४६.संयोगान्तस्य लोपः ॥ ७.४५ ॥

संयोगान्तस्य लोपो भवति रसे पदान्ते च । हसेपः सेर्लोपः (सू.९१)। नुम्विधिसामर्थ्याद्दत्वाभावः । अनड्वान् अनड्वाहौ अनड्वाहः ॥ १४६ ॥

१४७.धावम् ॥ ६.९२ ॥

अनडुह्शब्दस्य धौ परे अमागमो भवति । हे अनड्वन् हे अनड्वाहौ हे अनड्वाहः । अनड्वाहम् अनड्वाहौ अनडुहः । अनडुहा ॥ १४७ ॥

१४८.वसां रसे ॥ ७.४० ॥

वस् स्रंस् ध्वंस् भ्रंस् अनुडुह् इत्येतेषां रसे पदान्ते च दत्वं भवति । अनडुद्भ्याम् अनडुद्भिः । अनडुहे अनडुद्भ्याम् अनडुद्भ्यः । अनडुहः अनडुद्भ्याम् अनडुद्भ्यः । अनडुहः अनडुहोः अनडुहाम्। अनडुहि अनडुहोः । खसे चपा झसानााम् (सू.५०) । अनडुत्सु ॥ १४८ ॥

गोदुह्शब्दस्य भेदः ।

१४९.दादेर्घः ॥ ७.५५ ॥

दादेर्धातोर्हकारस्य घत्वं भवति । धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । गोदुघ् सि इति स्थिते ॥ १४९ ॥

१५०.आदिजबानां झभान्तस्य झभाः स्ध्वोः ॥ ७.६६ ॥

धातोर्झभान्तस्यादौ वर्तमानानां जबानां झभा भवन्ति सकारे ध्वशब्दे च परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ १५० ॥

१५१.वावसाने ॥ ७.६५ ॥

अवसाने वर्तमानानां झसानां जबा भवन्ति चपा वा । विरामोऽवसानम् (पा॰सू॰ १/४/११०) वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् । गोधुक्- गोधुग् गोदुहौ गोदुहः । गोदुहम् गोदुहौ गोदुहः। गोदुहा । भकारादौ । दादेर्घः (सू.१४९) । इति घत्वे कृते । आदिजबाना(सू.१५०)मित्यनेन दकारस्य धकारे कृते । झबे जबाः (सू.१४)। गोधुग्भ्याम् गोधुग्भिः । गोदुहे गोधुग्भ्याम् गोधुग्भ्यः। गोदुहः गोधुग्भ्याम् गोधुग्भ्यः। गोदुहः गोदुहोः गोदुहाम्। गोदुहि गोदुहोः। गोधुघ् सुप् इति स्थिते । खसे चपा झसानाम् (सू.५०)। इति ककारः। पश्चात् क्विलात्षः सः कृतस्य(सू.८१)। इति षत्वम्। कषसंयोगे क्षः । ककारषकारसंयोगे क्ष इत्यक्षरं भवति । गोधुक्षु । हे गोधुक्- हे गोधुग् हे गोदुहौ हे गोदुहः ॥ १५१ ॥

मधुलिह्शब्दस्य भेदः ।

१५२.होढः ॥ ७.५४ ॥

हकारस्य ढत्वं भवति । धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । वावसाने (सू.१५१) । मधुलिट्- मधुलिड् मधुलिहौ मधुलिहः । मधुलिहम् मधुलिहौ मधुलिहः ।

मधुलिहा मधुलिड्भ्याम् मधुलिड्भिः । हो ढः (सू.१५२) । खसे चपा झसानाम् (सू.५०) । मधुलिट्सु । हे मधुलिट् हे मधुलिड् हे मधुलिहौ हे मधुलिहः इत्यादि ॥ १५२ ॥

मित्रद्रुह्शब्दस्य भेदः ।

१५३.द्रुहां वा ॥ ७.५६ ॥

द्रुह् मुह् स्नुह् स्निह् इत्येतेषां हकारस्य घत्वढत्वे वा भवतः । धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । वावसाने (सू.१५१) । मित्रध्रुग् - मित्रध्रुक् - मित्रध्रुड् मित्रद्रुहौ मित्रद्रुहः । मित्रद्रुहम् मित्रद्रुहौ मित्रद्रुहः । हे मित्रध्रुग् - हे मित्रध्रुक् हे मित्रध्रुड् - हे मित्रध्रुट् । मित्रद्रुहा मित्रध्रुग्भ्याम् - मित्रध्रुड्भ्याम् मित्रध्रुग्भिः मित्रध्रुड्भिः इत्यादि । तथा तत्त्वमुह्शब्दः । तत्त्वे मुह्यतीति तत्त्वमुक् - तत्त्वमुग् - तत्त्वमुड् - तत्त्वमुट् तत्त्वमुहौ तत्त्वमुहः । तत्त्वमुहम् तत्त्वमुहौ तत्त्वमुहः । हे तत्त्वमुक् - हे तत्त्वमुग् - हे तत्त्वमुड् हे तत्त्वमुट् इत्यादि ॥ १५३॥*

रेफान्तश्चतुर्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ।

१५४.चतुराम् शौ च ॥ ६.९० ॥

चतुर्शब्दस्यामागमो भवति पञ्चसु परेषु शौ च परे । चत्वारः चतुरः चतुर्भिः चतुर्भ्यः चतुर्भ्यः ॥ १५४ ॥

१५५.रः संख्यायाः ॥ ६.७ ॥

रेफान्तसंख्यायाः परस्यामो नुडागमो भवति । णत्वद्वित्वे चतुर्णाम् ॥ १५५॥*

नकारान्तो राजन्शब्दः । राजन् सि इति स्थिते । नोपधायाः (सू.१३६)। हसेपः (सू.९१) ।

१५६.नाम्नो नो लोपशधौ ॥ ७.४४ ॥

नाम्नः नः लोपश् अधौ । नाम्नो नकारस्यानागमजस्य लोपश् भवति रसे पदान्ते चाधौ । चकारात्क्वचिन्नाम्नो नकारस्य लोपश् न भवति । सुष्ठु हिनस्ति पापमिति सुहिन् । राजा राजानौ राजानः । राजानम् राजानौ । अल्लोपः स्वरे (सू.१४२)। स्तोः श्चुभिश्चुः (सू.४१)। इति नकारस्य ञकारः । जञोर्ज्ञः। जकारञकारसंयोगे ज्ञ इत्यक्षरं भवति । राज्ञः । राज्ञा राजभ्याम् । योगानामुभयतः सम्बन्धः । लोपशि पुनर्न सन्धि । इति नियमात् । अद्वी (सू.७२) त्यात्वं न । राजभिः । राज्ञे राजभ्याम् राजभ्यः । राज्ञः राजभ्याम् राजभ्यः । राज्ञः राज्ञोः राज्ञाम् । राज्ञि। वेङ्योः (सू.१४३) । राजनि राज्ञोः राजसु । अधाविति विशेषणाद्धे राजन् हे राजानौ हे राजानः । एवं यज्वन्नात्मन्सुधर्मन्प्रभृतयः यज्वा यज्वानौ यज्वानः । हे यज्वन् हे यज्वानौ हे यज्वानः । यज्वानम् यज्वानौ । अम्वयुक्तादिति विशेषणादलोपो नास्ति । यज्वनः । यज्वना यज्वभ्याम् यज्वभिः । यज्वने यज्वभ्याम् यज्वभ्यः । यज्वनः इत्यादि ॥ १५६ ॥*

श्वन्युवन्मघवन्शब्दानां पञ्चसु राजन्शब्दवत्प्रक्रिया । श्वा श्वानौ श्वानः । श्वानम् श्वानौ।

१५७.श्वादेः[१] ॥ ६.८२ ॥

श्वादेर्वकार उत्वं प्राप्नोति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च । तद्धिते स्वरे तु न भवति । अत्र नियामकं पाणिनीयसूत्रं "श्वयुवमघोनामतद्धिते (पा. सू. ६/४/१३३)। तेन माघवनं भवति। शुनः । शुना श्वभ्याम् श्वभिः । शुने श्वभ्याम् श्वभ्यः । शुनः श्वभ्याम् इत्यादि । युवा युवानौ युवानः । युवानम् युवानौ । युवन्शब्दस्य वकारस्योत्वे कृते सवर्णे दीर्घः सह (सू.२४)। यूनः यूना युवभ्याम् युवभिः । यूने युवभ्याम् युवभ्यः इत्यादि । हे युवन् हे युवानौ हे युवानः। मघवा मघवानौ मघवानः । मघवानम् मघवानौ । मघवन्शब्दस्योत्वे कृते । उ ओ (सू.२६) । मघोनः । मघोना मघवभ्याम् मघवभिः । मघोने मघवभ्याम् मघवभ्यः इत्यादि ॥ १५७ ॥*

नकारान्तस्याऽपि पथिन्शब्दस्य भेदः ।

१५८.इतोऽत्पञ्चसु ॥ ६.८५ ॥

इतः अत् पञ्चसु । पञ्चसु स्यादिषु पथ्यादीनामिकारस्याकारो भवति ॥ १५८ ॥

१५९.थो नुट् ॥ ६.८६ ॥

पथ्यादीनां थकारस्य नुडागमो भवति पञ्चसु परेषु । पन् थन् सि इति स्थिते ॥ १५९ ॥

१६०.आ सौ ॥ ६.८७ ॥

आ सौ । पथ्यादीनां टेरात्वं भवति सौ परे । पन्थाः पन्थानौ पन्थानः । हे पन्थाः हे पन्थानौ हे पन्थानः । पन्थानम् पन्थानौ ॥ १६० ॥

१६१.पथां टेः ॥ ६.८४ ॥

पथ्यादीनां टेर्लोपो भवति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च । पथः । पथा पथिभ्याम् पथिभिः । पथे पथिभ्याम् पथिभ्यः । पथः पथिभ्याम् पथिभ्यः । पथः पथोः पथाम् । पथि पथोः पथिषु । एवं मथिन्-ऋभुक्षिन् शब्दौ । मन्थाः मन्थानौ मन्थानः । ऋभुक्षाः ऋभुक्षाणौ ऋभुक्षाणः इत्यादि ॥ १६१ ॥

दण्डिन्शब्दस्य भेदः ।

१६२.इनां शौ सौ ॥ ६.६३ ॥

इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्येतेषां शौ सौ चाधौ परे उपधाया दीर्घो भवति । दण्डी दण्डिनौ दण्डिनः । हे दण्डिन् हे दण्डिनौ हे दण्डिनः । दण्डिनम् दण्डिनौ दण्डिनः । दण्डिना दण्डिभ्याम् दण्डिभिः । दण्डिने दण्डिभ्याम् दण्डिभ्यः। दण्डिषु इत्यादि ॥ १६२ ॥

---

१) चौ॰ श्वादेर्व उरिति सूत्र पठति ।

ब्रह्महा ब्रह्महणौ - ब्रह्महणः । हे ब्रह्महन् हे ब्रह्महणौ हे ब्रह्महणः । ब्रह्महणम् ब्रह्महणौ । अह्लेपः स्वरे (सू.१४१) ।

१६३.हनो घ्ने ॥ ९.३१ ॥

हनः घ् ने । हन्तेर्धातोर्हकारस्य घत्वं भवति अव्यवधाने नकारे परे व्यवधाने ञिति णिति च परे। घसंयोगो णत्वनिषेधार्थः। हन्तेरत्पूर्वस्य। हन्तेरकारपूर्वस्यैव नस्य णत्वं स्यान्नान्यस्य । ब्रह्मघ्नः। ब्रह्मघ्ना ब्रह्महभ्याम् ब्रह्महभिः । ब्रह्मघ्नः ब्रह्महभ्याम् ब्रह्महभ्यः । ब्रह्मघ्नः ब्रह्महभ्याम् ब्रह्महभ्यः । ब्रह्मघ्नः ब्रह्मघ्नोः ब्रह्मघ्नाम् । ब्रह्मघ्नि- ब्रह्महणि ब्रह्मघ्नोः ब्रह्महसु। पूषा पूषणौ पूषणः । हे पूषन् हे पूषणौ हे पूषणः । पूषणम् पूषणौ पूष्णः । पूष्णा पूषभ्याम् पूषभिः । पूष्णे पूषभ्याम् पूषभ्यः । पूष्णः पूषभ्याम् पूषभ्यः । पूष्णः पूष्णोः पूष्णाम् । पूष्णि-पूषणि । ङौ टिलोपो वेति केचित् । पूषि पूष्णोः पूषसु । अर्यमा अर्यमणौ अर्यमणः । हे अर्यमन् हे अर्यमणौ हे अर्यमणः। अर्यमणम् अर्यमणौ अर्यम्णः । अर्यम्णा अर्यमभ्याम् अर्यमभिः इत्यादि ॥ १६३ ॥

संख्याशब्दाः पञ्चन्प्रभृतयो बहुवचनान्तास्त्रिषु सरूपाः । पञ्चन् जस् इति स्थिते।

१६४.जश्शसोर्लुक् ॥ ६.११ ॥

षकारनकारान्तसंख्यायाः परयोर्जस्शसोर्लुग्भवति । लुकि न तन्निमित्तम् । लुकि सति तन्निमित्तं कार्यं न स्यात् । तेन नोपधायाः (सू.१३६)। इति दीर्घत्वं न । पञ्च पञ्च पञ्चभिः पञ्चभ्यः पञ्चभ्यः ॥ १६४ ॥

१६५.ष्णः ॥ ६.८ ॥

षकारनकान्तसंख्यायाः परस्यामो नुडागमो भवति । नोपधायाः (सू.१३६)। नाम्नो नो लोपशधौ (सू.१५६) । पञ्चानाम् पञ्चसु । एवं सप्तन्नवन्दशन्प्रभृतयः ॥ १६५ ॥

अष्टन्शब्दस्य भेदः ।

१६६.अष्टनो डौ वा ॥ ६.१३ ॥

अष्टन्शब्दात्परयोर्जस्शसोर्वा डौ भवति । डित्वाट्टिलोपः । अष्टौ अष्टौ अष्ट अष्ट ॥ १६६ ॥

१६७.वासु ॥ ६.१४ ॥

वा आ आसु । अष्टन्शब्दस्य आसु परासु विभक्तिषु वा टेरात्वं भवति । अष्टभिः- अष्टाभिः। अष्टभ्यः - अष्टाभ्यः। अष्टभ्यः - अष्टाभ्यः । अष्टानाम् । अष्टसु अष्टासु* ॥ १६७ ॥

मकारान्त इदम्शब्दः ।

१६८.इदमोऽयं पुंसि ॥ ७.३० ॥

इदमः अयम् पुंसि । इदम्शब्दस्य पुंसि विषये अयमादेशो भवति सिसहितस्य । अयम् ॥ १६८ ॥

द्विवचनादौ त्यादेष्टे (सू.१०६) रिति सर्वत्राऽकारः । इद औ इति स्थिते ।

१६९.दस्य मः ॥ ७.२७ ॥

त्यदादीनां दकारस्य मत्वं भवति स्यादौ परे । ओ औ औ (सू.३०)। इमौ । सर्वादित्वाज्जसी (सू.८४)। इमे। इमम् इमौ इमान् ॥ १६९ ॥

१७०.अन टौ सोः ॥ ७.३३ ॥

इदमोऽनादेशो भवति टौ सोः परयोः कृत्स्नस्य । टेन (सू.७१)। अनेन ॥ १७० ॥

१७१.स्भ्यः ॥ ७.३२ ॥

स्भि अः । इदमः सकारे भकारे च परे अकारादेशो भवति कृत्स्नस्य । त्यदादित्वादत्वसिद्धौ पुनरत्वविधानं सर्वदेशार्थम् । तदाह कृत्स्नस्येति । अद्भि(सू.७२)इत्यात्वम् । आभ्याम् ॥ १७१ ॥

१७२.भिस्भिस् ॥ ७.३४ ॥

इदमदसोर्भिस् भिसेव भवति । तेन भकारस्य अत्वं न । एस्भि बहुत्वे (सू.७५) । एभिः । इदम् ङे इति स्थिते । त्यादेष्टेरस्यादौ (सू.१०६)। सवदिः स्मट् (सू.८७) । स्भ्यः (सू.१७१)। अस्मै आभ्याम् एभ्यः । ङसिरत् (सू.७६)। अतः (सू.८८) अस्मात् आभ्याम् एभ्यः । ङस्य (सू.९८) । अस्य। अन टौ सोः(सू.१७०) । ओसि (सू.७८) । ए अय् (सू.१८) । अनयौः । सुडामः (सू.८९) । स्भ्यः (सू.१७१)। एस्भि बहुत्वे (सू.७५)। क्विलात्° (सू.८१) । एषाम् । ङिस्मिन् (सू.९०)। अस्मिन् अनयोः एषु । त्यदादीनां संबोधनाभावः । इदमोऽप्यन्वादेशे द्वितीयाटौः स्वेनादेशो वक्तव्यः । उक्तस्य पुनर्भाषणमन्वादेशः । एनं एनौ एनान् । एनेन एनयोः । प्रशाम्शब्दस्य भेदः । मो नो धातोः (पा°सू° ८/२/६४)। धातोर्मकारस्य नकारादेशो भवति रसे पदान्ते च । प्रशान् प्रशामौ प्रशामः। हे प्रशान् हे प्रशामौ हे प्रशामः । प्रशामम् प्रशामौ प्रशामः । प्रशामा प्रशान्भ्याम् प्रशान्भिः इत्यादि ॥ १७२ ॥

किंशब्दस्य भेदः ।

१७३.किमः कः ॥ ७.२६ ॥

किंशब्दस्य त्यादेष्टेरः स्यादाविति सर्वत्राकारे कृते सर्वशब्दवद्रूपं ज्ञेयम् । कः कौ के। कम् कौ कान् । केन काभ्याम् कैः। कस्मै काभ्याम् केभ्यः इत्यादि । धकारान्तस्तत्त्वबुध्शब्दः । तस्य रसे पदान्ते च । आदिजबानां झभान्तस्य झभाः स्ध्वोः (सू.१५०)। वावसाने (सू.१५१)। तत्त्वभुत् - तत्त्वभुद् तत्त्वबुधौ तत्त्वबुधः । तत्त्वबुधम् तत्त्वबुधौ तत्त्वबुधः । तत्त्वबुधा तत्त्वभुद्भ्याम् तत्त्वभुद्भिः इत्यादि । हे तत्त्वभुत् - हे तत्त्वभुद् हे तत्त्वबुधौ हे तत्त्वबुधः ॥ १७३ ॥

जकारान्तः सम्राज्शब्दः ।

१७४.छशषराजादेः षः ॥ ७.५८ ॥

छकारान्तस्य शकारान्तस्य षकारान्तस्य राज्यज्स्रज्मृज्भ्राजादेश्च षकारो भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । षस्य षत्वं डत्वनिषेधार्थम् । तेन आख्याते द्वेष्टीत्यादौ न भवति ॥ १७४ ॥

१७५. षो डः ॥ ७.४३ ॥

षः डः । षकारस्य डत्वं भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । वावसाने (सू.१५१)। मो राजि समः क्वौ (पा°सू° ८/३/२५) । क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् । तेनानुस्वाराभावः । सम्राड्-सम्राट् सम्राजौ सम्राजः । हे सम्राड् - हे सम्राट् हे स्रमाजौ हे सम्राजः। सम्राजम् सम्राजौ सम्राजः । सम्राजा सम्राड्भ्याम् सम्राड्भिः । एवं विराजादयः* ॥ १७५ ॥

दकारान्तास्त्यद्तद्यद्एतद्शब्दाः । त्यद् सि इति स्थिते ।

१७६.स्तः ॥ ७.२९ ॥

त्यदादेस्तकारस्य सत्वं भवति सौ परे । स्यः त्यौ त्ये । त्यम् त्यौ त्यान् । त्येन ताभ्याम् त्यैः । तस्मै त्याभ्याम् त्येभ्यः । त्यस्मात् त्याभ्याम् त्येभ्यः । त्यस्य त्ययोः त्येषाम् । त्यस्मिन् त्ययोः त्येषु । सः तौ ते । तम् तौ तान् । तेन ताभ्याम् तैः । तस्मै इत्यादि । यः यौ ये । यम् यौ यान् । येन याभ्याम् यैः। यष्मै इत्यादि । एषः एतौ एते । एतदोऽन्वादेशे द्वितीयाटौः स्वेनो वा वक्तव्यः (वा°२५) । उक्तस्य पुनर्भाषणमन्वादेशः । एतम् - एनम् एतौ - एनौ एतान् - एनान् । एतेन - एनेन एताभ्याम् एतैः । एतस्मै एताभ्याम् एतेभ्यः । एतस्मात् एताभ्याम् एतेभ्यः । एतस्य एतयोः एनयोः एतेषाम् । एतस्मिन् एतयोः - एनयोः एतेषु । एतेन व्याकरणमधीतमेनं छन्दोऽध्यापय । छकारान्तस्तत्त्वप्राछ्शब्दः । छशषराजादेः षः (सू.१७४)। वावसाने (सू.१५१) तत्त्वप्राट्-तत्त्वप्राड् तत्त्वप्राछौ तत्त्वप्राछः। तत्त्वप्राछम् तत्त्वप्राछौ तत्त्वप्राछः । तत्त्वप्राछा । छशषराजादेः षः (सू. १७४)। षोडः (सू.१७५)। तत्त्वप्राड्भ्याम् तत्त्वप्राड्भिः । तत्त्वप्राछे तत्त्वप्राड्भ्याम् तत्त्वप्राड्भ्यः तत्त्वप्राछः तत्त्वप्राड्भ्याम् तत्त्वप्राड्भ्यः तत्त्वप्राछः तत्त्वप्राछोः तत्त्वप्राछाम् । तत्त्वप्राछि तत्त्वप्राछोः तत्त्वप्राट्सु । थकारान्तोऽग्निमथ्शब्दः । वावसाने (सू.१५१) । अग्निमत्- अग्निमद् अग्निमथौ अग्निमथः । हे अग्निमत् - हे अग्निमद् हे अग्निमथौ हे अग्निमथः । अग्निमथम् अग्निमथौ अग्निमथः । अग्निमथा अग्निमद्भ्याम् अग्निमद्भिः इत्यादि ॥ १७६ ॥

चकारान्तः प्रत्यच्शब्दः। अञ्चेः पञ्चसु नुमागमो वक्तव्यः (वा° २६) ।

१७७.चोः कुः ॥ ७.४१ ॥

चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । स्तोः श्चुभिः श्चुः (सू.४१)। संयोगान्तस्य लोपः (सू.१४६)। प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः । हे प्रत्यङ् हे प्रत्यञ्चौ हे प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् प्रत्यञ्चौ ॥ १७७ ॥

१७८.अञ्चेर्दीर्घश्च ॥ ६.६६ ॥

अञ्चेरकारस्य लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च । प्रतीचः। निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः । प्रतीचा प्रत्यग्भ्याम् प्रत्यग्भिः । प्रतीचे प्रत्यग्भ्याम् प्रत्यग्भ्यः। प्रत्यक्षु* । एवं तिर्यच्शब्दः । तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्यञ्चः । हे तिर्यङ् हे तिर्यञ्चौ हे तिर्यञ्चः। तिर्यञ्चम् तिर्यञ्चौ ॥ १७८ ॥

१७९.तिरश्चादयः ॥ ६.६७ ॥

तिरश्चादयः शब्दा निपात्यन्ते शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च। तिरश्चः । तिरश्चा तिर्यग्भ्याम् तिर्यग्भिः । तिर्यक्षु*। उदीचः उदीचा उदग्भ्याम् उदग्भिः । उदक्षु । हे उदङ् हे उदञ्चौ हे उदञ्चः । एवं सम्यच्शब्दः । सम्यङ् सम्यञ्चौ सम्यञ्चः । सम्यञ्चम् सम्यञ्चौ समीचः । समीचा इत्यादि । तकारान्तो मरुच्छब्दः । वावसाने (सू.१५१) । मरुत्-मरुद् मरुतौ मरुतः । हे मरुत्-हे मरुद् हे मरुतौ हे मरुतः । मरुतम् मरुतौ मरुतः । मरुता मरुद्भ्याम् मरुद्भिः इत्यादि । एवं अग्निचित्प्रभृतयः । अग्निचित्-अग्निचिद् अग्निचितौ अग्निचितः॥ १७९ ॥

तकरान्त उकारानुबन्धो महच्छब्दः ।

१८०.व्रितो नुम् । ६.५५ ॥

उश्च ऋश्च वृ । वृ इत् यस्य सः व्रित् तस्य व्रितः नुम् । उकारानुबन्धस्य ऋकारानुबन्धस्य च नुमागमो भवति पुंसि पञ्चसु परेषु ॥ १८० ॥

१८१.न्सम्महतोऽधौ दीर्घः शौ च ॥ ६.५८ ॥

न्सन्तस्यापशब्दस्य महच्छब्दस्य च दीर्घो भवति पञ्चसु परेषु धिवर्जितेषु शौ च परे । संयोगान्तस्य लोपः (सू.१४६)। महान् । नश्चापदान्ते झसे (सू.५२) । महान्तौ महान्तः । हे महन् हे महान्तौ हे महान्तः । महान्तम् महान्तौ महतः । महता महद्भ्याम् महद्भिः । महते महद्भ्याम् महद्भ्यः इत्यादि* ॥ १८१ ॥

उकारानुबन्धो भवच्छब्दः ।

१८२.अत्वसोः सौ ॥ ६.६० ॥

अत्वसोः सौ इति धातोर्नेष्यते । अत्वन्तस्यासन्तस्य च दीर्घो भवति धिवर्जिते सौ परे। भवान् भवन्तौ भवन्तः । हे भवन् हे भवन्तौ हे भवन्तः । भवन्तम् भवन्तौ भवन्तः । भवता भवद्भ्याम् भवद्भिः। भवते भवद्भ्याम् भवद्भ्यः । भवतः भवद्भ्याम् भवद्भ्यः । भवतः भवतोः भवताम्। भवति भवतोः भवत्सु* । ऋकारानुबन्धस्य नुमागम एव । अत्वन्तत्वाभावान्न दीर्घः । व्रितो नुम् (सू.१८०)। संयोगान्तस्य लोपः (सू.१४६)। भवन् भवन्तौ भवन्तः । हे भवन् हे भवन्तौ हे भवन्तः। भवन्तम् भवन्तौ भवतः । भवता भवद्भ्याम् भवद्भिः । भवत्सु इत्यादि । एवं पचत्शब्दः । हे पचन् हे पचन्तौ पचन्तः। हे पचन्तौ हे पचतः । पचन्तम् पचन्तौ पचतः। पचत्सु इत्यादि* ॥ १८२ ॥

शकारान्तो विश्शब्दः । छशषराजादे(सू.१७४)रिति षत्वम् । षो डः (सू.१७५)। इति डत्वम् । वावसाने (सू.१५१)। विट्-विड् विशौ विशः । हे विट्-हे विड् हे विशौ हे विशः। विशम् विशौ विशः। विशा विड्भ्याम् विड्भिः। विट्सु इत्यादि।

षकारान्तः षष्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तस्त्रिषु सरूपः । षष् जस् इति स्थिते । जस्शसोर्लुक् (सू.१६४)। षो डः (सू.१७५)। वावसाने (सू. १५१)। षट् षड् षड्भिः षड्भ्यः षड्भ्यः। ष्णः (सू.१६५)। इति नुट् । षो डः (सू.१७५) । षड् नाम् इति स्थिते ।

१८३.ड्णः ॥ ६.१० ॥

संख्यासम्बन्धिनो डकारस्य णत्वं भवति नामि परे । ष्टुभिः ष्टुः (सू.४३)। षण्णाम् । षट्सु क्वचिदपदान्तेऽपि पदान्ताश्रयणीया* ॥ १८३ ॥

१८४.दोषाम् ॥ ७.५१ ॥

दोष्सजुष्आशिष्हविष्प्रभृतीनां षकारस्य रेफो भवति रसे पदान्ते च । दोः दोषौ दोषः । हे दोः हे दोषौ हे दोषः। दोषम् दोषौ । शसादावन्नन्तता वा वक्तव्या (वा°२७) । दोषः- दोष्णः । दोषा-दोष्णा दोर्भ्याम्-दोषभ्याम् दोर्भिः- दोषभिः। दोषे-दोष्णे दोर्भ्याम्-दोषभ्यः दोर्भ्यः- दोषभ्यः। दोषः-दोष्णः दोषोः-दोष्णः दोषाम्-दोष्णाम् । वेङ्योः (सू.१४३)। दोष्णि-दोषणि-दोषि दोषोः-दोष्णोः*। दोष्षु-दोःषु-दोषसु । सप्तमीबहुचने कृत्रिमत्वाद्विसर्गः । एवं सजुष्शब्दः। सजुषाशिषो रसे पदान्ते च दीर्घो वक्तव्यः (वा°२८)। सजूः सजूषौ सजुषः । हे सजूः हे सजुषौ हे सजुषः । सजुषम् सजुषौ सजुषः । सजुषा सजूर्भ्याम् सजुर्भिः । सजूष्षु-सजुःषु इत्यादि ॥ १८४॥

सकारान्तः पुंस्शब्दः । पुंस् सि इति स्थिते ।

१८५.पुंसोऽसुङ् ॥ ६.५४ ॥

पुंस्शब्दस्य असुङादेशो भवति पुंसि पञ्चसु परेषु शौ च । ङकारोऽन्त्यादेशार्थः । उकारो नुम्विधानार्थः*। मःस्वरे[१] । पुमस् सि इति स्थिते । व्रितो नुम् (सू.१८०)। न्सम्महतः (सू.१८१)। इति दीर्घः । संयोगान्तस्य लोपः (सू.१४६)। हसेपः सेर्लोपः (सू.९१) । पुमान् पुमांसौ पुमांसः । हे पुमन् हे पुमांसौ हे पुमांसः । पुमांसम् पुमांसौ पुंसः । पुंसा । पुंसि पुंसोः ॥ १८५॥

पुंस् सु इति स्थिते । असंभवे पुंसः कक् सौ । असंभव इति कोऽर्थः । वेदान्तैकवेद्यस्य परमात्मनो बहुत्वासंभवे वाच्ये सति पुंस्शब्दस्य कगागमो भवति सुपि परे । ककारः कित्कार्यर्थिः। अकार उच्चारणार्थः ।

१८६.स्कोराद्योश्च ॥ ७.४६ ॥

संयोगाद्योः सकारककारयोर्लोपो भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ।

---

१) नि° परवर्तिटीकाकारैः प्रक्रियाकारस्य व्याख्यानमज्ञात्वैव 'म स्वरे' इति सूत्र रूपेण प्रदर्शितम् । इत्यधिकं पठ्यते ।

क्विलात् (सू.८१)। इति सस्य षत्वम् । कषसंयोगेक्षः पुंक्षु[1], [अन्यत्र तु पंसु] * एवं विद्वस्शब्दः। विद्वान् विद्वांसौ विद्वांसः। हे विद्वान् । विद्वांसम् विद्वांसौ ॥ १८६ ॥

१८७.वसोर्व उः ॥ ६.८१ ॥

वसोः संबन्धी वकार उत्वं प्राप्नोति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च । विदुषः । विदुषा । वसां रसे (सू.१४८)। इति दत्वम् । विद्वद्भ्याम् विद्वद्भिः । विदुषे विद्वद्भ्याम् विद्वद्भ्यः। विद्वत्सु इत्यादि*। सकारान्तः सुवचस्शब्दः। अत्वसोः सौ (सू.१८२)। सुवचाः सुवचसौ सुवचसः । हे सुवचः हे सुवचसौ हे सुवचसः । सुवचसम् । सुवचसौ इत्यादि । एवं चन्द्रमस्प्रभृतयः । अत्वसोः सौ (सू.१८२)। हसेपः सेर्लोपः (सू.९१)। चन्द्रमाः चन्द्रमसौ चन्द्रमसः। हे चन्द्रमः हे चन्द्रमसौ हे चन्द्रमसः । चन्द्रसम् चन्द्रमसौ चन्द्रमसः । चन्द्रमसा चन्द्रमोभ्याम् चन्द्रमोभिः । चन्द्रमस्सु - चन्द्रमःसु इत्यादि ॥ १८७ ॥

१८८.उशनसाम् ॥ ६.९७ ॥

उशनस् पुरुदंशस् अनेहस् इत्येतेषां सेरधेर्डा भवति । डित्वाट्टिलोपः । उशना उशनसौ उशनसः। उशनसो धौ नान्तताऽदन्तता वा वक्तव्या (वा°२९) । हे उशनन् - हे उशन हे उशनः हे शनसौ हे उशनसः । उभयविकल्पे रूपत्रयम् । संबोधने तूशनसस्त्रिरूपमिति वचनात् । उशनसम् उशनसौ उशनसः । उशनसा उशनोभ्याम् उशनोभिः । उशनस्सु उशनःसु इत्यादि । पुरुदंशा पुरुदंशसौ पुरुदंशसः इत्यादि । अनेहा अनेहसौ अनेहसः । अनेहसम् । हे अनेहः इत्यादि ॥ १८८ ॥

अदस्शब्दस्य भेदः । त्यादेष्टेः इति सर्वत्राकारः । अद् सि इति स्थिते ।

१८९.सौ सः ॥ ७.२८ ॥

अदसो दकारस्य सौ परे सत्वं भवति ॥ १८९ ॥

१९०.सेरौ ॥ ७.३६ ॥

अदसः सेरौकारादेशो भवति । असौ ॥ १९० ॥

द्विवचने अदस् औ इति स्थिते । दस्य मः(सू.१६९)[2]। ओ औ औ (सू.३०)। अमौ इति स्थिते ।

१९१.मादू ॥ ७.३७ ॥

उश्च ऊश्च ऊ । अदसो मकारात्परस्य ह्रस्वस्य ह्रस्वउकारादेशो भवति । दीर्घस्य च दीर्घऊकारादेशो भवति । अमू ॥ १९१ ॥

सर्वादित्वाज्जसी (सू.८४)। दस्य मः (सू.१६९) । अ इ ए (सू.२५) । अमे इति स्थिते ।

---

१) चौ° परमपुरुषे पुंक्षु, लौकिकेषु पुरुषेषु पुंसु इत्ययो लक्ष्यते । इत्यधिकं पठ्यते ।

२) नि° त्यदादीनां दकारस्य मत्वं भवति स्यादौ परे । इत्यधिकं पठ्यते ।

१९२.एरी बहुत्वे ॥ ७.३८ ॥

बहुत्वे सति मकारात्परस्य अदस एकारस्य ईकारादेशो भवति । अमी। अमुम् अमू अमून्। मत्वोत्वे कृते । टाना स्त्रियाम् (सू.९६)। अमुना अमूभ्याम् अमीभिः । अमुष्मै अमूभ्याम् अमीभ्यः। अमुष्मात् अमूभ्याम् अमीभ्यः । अमुष्य अमुयोः अमीषाम्। अमुष्मिन् अमुयोः अमीषु । सामान्ये अदसः कः स्यादिवच्च । सामान्येऽर्थे वाच्ये सति अदस्शब्दात्परः कः प्रत्ययो भवति सः स्यादिवज्ज्ञेयः । त्यदादेष्टेरः स्यादौ (सू.१०६)। दस्य मः (सू.१६९)। मादू (सू.१९१)। अमुकः अमुकौ अमुके । अमुकम् अमुकौ अमुकान् । अमुकेन अमुकाभ्याम् अमुकैः इत्यादि ॥ १९२ ॥

इति हसान्तपुंल्लिङ्गप्रक्रिया ॥ ९ ॥

१०. हसान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

तत्र हकारान्त उपानह्शब्दः ।

१९३.नहो धः ॥ ७.५७ ॥

नहो हकारस्य धकारादेशो भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । वावसाने (सू.१५१)। उपानत् - उपानद् उपानहौ उपानहः । हे उपानत् - हे उपानद् हे उपानहौ हे उपानहः । खसे चपा झसानाम् (सू.५०)। उपानत्सु ॥ १९३ ॥

वकारान्तो दिव्शब्दः ।

१९४.दिव औ ॥ ६.८८ ॥

दिवो वकारस्य औकारादेशो भवति सौ परे । इ यं स्वरे (सू.१२)। द्यौः दिवौ दिवः । हे द्यौः हे दिवौ हे दिवः । दिवम् । वामि (पा॰सू॰१/४/५) दिवो वकारस्य वा आत्वं भवति अमि परे । द्याम् दिवौ दिवः । दिवा ॥ १९४ ॥

१९५.ऊ रसे ॥ ६.८९ ॥

दिवो वकारस्य उकारादेशो भवति रसे पदान्ते च । द्युभ्याम् द्युभिः । दिवे द्युभ्याम् द्युभ्यः। दिवः द्युषु ॥ १९५ ॥

रेफान्तश्चतुर्शब्दो बहुवचनान्तः ।

१९६.त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृवत् ॥ ७.१९ ॥

स्त्रियां वर्तमानयोस्त्रिचतुर्शब्दयोस्तिसृ चतसृ इत्येतावादेशौ भवतः । ऋकारश्च ऋवत् । ततः स्तुरार् (सू.११६)। इत्यार् भवति । ऋ रम् (सू.१६)। तिस्रः तिस्रः तिसृभिः तिसृभ्यः तिसृभ्यः। न तिसृ चतसृ (पा॰सू॰ ६/४/४)। नामि दीर्घः । तिसृचतसृशब्दयोर्नामि दीर्घो न भवति । तिसृणाम्-तिसृणाम् । तिसृसु । चतस्रः चतस्रः चतसृभिः चतसृभ्यः चतसृभ्यः चतसृणाम्- चतसृणाम् चतसृषु* ॥ १९६ ॥

रेफान्तो गिर्शब्दः ।

१९७.य्वोर्वि हसे ॥ १२.९२ ॥

धातोरिकारोकारयोर्दीर्घो भवति रेफवकारयोर्हसपरयोः । गीः गिरौ गिरः । हे गीः हे गिरौ हे गिरः । गिरम् गिरौ गिरः । गिरा गीर्भ्याम् गीर्भिः । एवं पुर्धुरादयः । धकारान्तः समिध्शब्दः। वावसाने (सू.१५१)। समित् समिद् समिधौ समिधः। समिधम् समिधौ समिधः । समिधा समिद्भ्याम् समिद्भिः । खसे चपा झसनाम् (सू.५०)। ककुप्-ककुब् ककुभौ ककुभः । हे ककुप् - हे ककुब् हे ककुभौ हे ककुभः । ककुभम् ककुभौ ककुभः । ककुभा ककुब्भ्याम् ककुब्भिः । ककुप्सु। दकारान्तास्त्यदादयः । त्यदादेष्टेरः स्यादौ (सू.१०६)। इति सर्वत्राकारः । आबतस्त्रियाम् (सू.२२५)। इति आप् । पकारः सिलोपार्थः । सवर्णे दीर्घत्वे कृते स्त्रीलिङ्गे सर्वाशब्दवद्रूपं ज्ञेयम्। स्तः (सू.१७६)। स्या । औरी (सू.१२१)। अ इ ए (सू.२५) । त्ये त्याः । सा ते ताः । या ये याः । एषा एते एताः । एताम्- एनाम् एते - एने एताः एनाः । एतया - एनया एतयोः - एनयोः । का के काः ॥ १९७ ॥

मकारान्त इदम्शब्दः ।

१९८.इयं स्त्रियाम् ॥ ७.३१ ॥

इदम्शब्दस्य स्त्रियामियं भवति सिसहितस्य । इयम् इमे इमाः । इमाम् - एनाम् इमे - एने इमाः - एनाः अनया आभ्याम् आभिः । अस्यै आभ्याम् आभ्यः । अस्याः आभ्याम् आभ्यः । अस्याः अनयोः-एनयोः आसाम् । अस्याम् अनयोः एनयोः आसु । चकारान्तस्त्वच्शब्दः । चोः कुः (सू.१७७)। इति कुत्वम् । वावसाने (सू.१५१) त्वक् - त्वग् त्वचौ त्वचः । हे त्वक् - हे त्वग् हे त्वचौ हे त्वचः । त्वचम् त्वचौ त्वचः । त्वचा त्वग्भ्याम् त्वग्भिः । त्वक्षु । एवं ऋच्वाच्प्रभृतयः ॥ १९८ ॥

पकारान्तोऽप् शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः स्त्रीलिङ्गः । न्सम्महतो धौ दीघः शौ च (सू.१८१)। आपः अपः ।

१९९.भि दपाम् ॥ ७.३९ ॥

भि द् अपाम् । अबादीनां भकारे परे दत्वं भवति । अद्भिः अद्भ्यः अद्भ्यः । अपाम् अप्सु हे आपः* ॥ १९९ ॥

शकारान्तो दिश्शब्दः ।

२००.दिशाम् ॥ ७.४२ ॥

दिश् विश् स्पृश् इत्यादीनां रसे पदान्ते च कुत्वं भवति । दिश् विश् दृश् स्पृश् मृश् स्रज् ऋत्विज् ददृश् दधृक्ष् उष्णिह् अञ्चु युञ्ज् क्रुञ्च् एते दिशामिति बहुवचनेन गृह्यन्ते । वावसाने (सू. १५१)। दिक्-दिग् दिशौ दिशः । हे दिक् हे दिग् । दिशम् दिशौ दिशः । दिशा दिग्भ्याम् दिग्भिः। दिशे । कुत्वम् । क्विलात् (सू.८१) दिक्षु* । षकारान्तस्त्विष्शब्दः । षो डः (सू.१७४)। वावसाने (सू.१५१) । त्विट्- त्विड् त्विषौ त्विषः । हे त्विट् - हे त्विड् हे त्विषौ हे त्विषः । त्विषम् त्विषौ त्विषः । त्विषा

त्विड्भ्याम् त्विड्भिः । त्विट्सु त्विट्त्सु । सजुषाशिषो रसे पदान्ते च दीर्घो वक्तव्यः (वा°२८)। सजूः सजुषौ सजुषः इत्यादि । आशीः अशिषौ अशिषः । हे आशीः हे आशिषौ हे आशिषः । आशिषम् आशिषौ आशिषः । आशिषा आशीर्भ्याम् आशीर्भिः । आशीःषु-आशीष्षु । स्त्रीलिङ्गस्यादस्शब्दस्य सौ न विशेषः । असौ । द्विचनादौ त्यादेष्टेः अत्वे कृतेऽनन्तरम् । आबतः स्त्रियाम् (सू.२२५)। इत्याप् । सवर्णेदीर्घः सह (सू.२४)। विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चान्मादू (सू.१९०)। अमू अमूः । अमूम् अमू अमूः । अमुया अमूभ्याम् अमूभिः । अमुष्यै अमूभ्याम् अमूभ्यः। अमूष्याः अमूभ्याम् अमूभ्यः। अमुष्याः अमुयोः अमूषाम्। अमुष्याम् अमुयोः अमूषुः ॥ २०० ॥

इति हसान्तस्त्रीलिङ्गप्रक्रिया ॥ १० ॥

११. हसान्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

तत्र रेफान्तो वार्शब्दः । नपुंसकात्स्यमोर्लुक् (सू.१३९)। रेफस्य विसर्गः । वाः । ई मौ (सू.१३३) । वारी । अयम इति विशेषणान्नुम्न भवति । जस्शसोः शिः (सू.१३४)। वारि। हे वाः हे वारी हे वारि। पुनरपि वाः वारी वारि । वारा वार्भ्याम् वार्भिः । वार्षु[1] । चतुर्शब्दस्य। चतुराम् शौ च (सू.१५४) । इत्याम् । चत्वारि चत्वारि चतुर्भिः चतुर्भ्यः चतुर्भ्यः । रः संख्यायाः (सू.१५५)। चतुर्णाम् चतुर्षु । नकारान्तोऽहन्शब्दः ।

२०१.अह्नः [पदान्ते च] ॥ ७.४९ ॥

अहन्शब्दस्य नकारस्य सकारो भवति रसे पदान्ते च । नपुंस्यकात्स्यमोर्लुक् (सू.१३९) । स्रोर्विसर्गः (सू.६७)। अहः। ईमौ (सू.१३३)। वेङ्योः (सू.१४३)। अह्नी-अहनी अहानि । पुनरपि अहः अह्नी- अहनी अहानि । हे अहः हे अह्न- हे अहनी हे अहानि । अह्ना अहोभ्याम् अहोभिः। अह्ने अहोभ्याम् अहोभ्यः। अह्नि-अहनि। अहस्सु-अहःसु। ब्रह्मन्शब्दस्य रसे पदान्ते च न लोपः । ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि । पुनरपि ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि । हे ब्रह्म - हे ब्रह्मन् हे ब्रह्मणी हे ब्रह्माणी। ब्रह्मणा ब्रह्मभ्याम् ब्रह्मभिः। ब्रह्मणे ब्रह्मभ्याम् ब्रह्मभ्यः। ब्रह्मसु इत्यादि। एवं चर्मन्वर्मन्कर्मन् प्रभृतयः।[2]

नान्ताददन्ताच्छन्दसि ङिश्योर्वा लोपो वक्तव्यः (वा°३०)। छन्दस्यागमजानागमजयोर्लोपौ च वक्तव्यौ । परमे व्योमन् । सर्वा भूतानि । त्यदादीनां स्यमोर्लुकि कृते टेरत्वं न भवति कस्मात् । स्यादाविति विशेषणात् । लुकि न तन्निमित्तं नपुंसकात्स्यमोर्लुक् (सू.१३९)। वावसाने (सू.१५१)। त्यत्-त्यद् । त्यादेष्टेरः स्यादौ (सू.१०६)। इति सर्वत्राकारः । ईमौ (सू.१३३)। त्ये । जस्शसोः शिः (सू.१३४) ।

---

१) नि° वार्षु इत्यत्र न विसर्ग. दोषामिति सूत्रेण कृतस्यैव रेफस्य सप्तमीबहुवचने परे विसर्गो नान्यस्येति वक्तव्यात् । इत्यधिक पठ्यते ।

२) नि° चर्म चर्मणी चर्माणि । पुनरपि वर्म वर्मणी वर्माणि पुनरपि एव व्योमन्शब्दः व्योम् व्योम्नी व्योमनी व्योमानि । पुनरपि। इत्यधिक पठ्यते ।

नोपधायाः (सू.१३६) । त्यानि पुनरपि । शेषं सर्ववत् । तत्- तद् ते तानि । पुनरपि यत्-यद् ये यानि । पुनरपि एतत्-एतद् एते एतानि । पुनरपि इदमतदोर्द्वितीयैकवचने नपंसके एनद्वा वाच्यः । एतत् - एतद् एनद् एते - एने एतानि- एनानि एतेन एनेन इत्यादि । किम् के कानि । पुनरपि इदम् इमे इमानि । पुनरपि इदम्-एनत्-एनद् इमे-एने इमानि-एनानि । अनेन एनेन इत्यादि । [चकारान्तः प्रत्यच्शब्दः ।] नपुंसकात्स्यमोर्लुक् (सू.१३९) । चोः कुः (सू.१७७)। वावसाने (सू.१५१)। प्रत्यक्-प्रत्यग् । तकारान्तो जगच्छब्दः । वावसाने (सू.१५१)। जगत्- जगद् जगती जगन्ति । पुनरपि महत्-महद् महती महान्ति । पुनरपि सकारान्ताः पयस्वचस्यशस्तेजस्-प्रभृतयः । पयः पयसी पयांसि । अदस्शब्दस्य स्यमोर्लुकि कृते स्रोर्विसर्गः (सू. ६७)। अदः। अमू अमूनि । पुनरपि अमुना अमूभ्याम् अमीभिः* । [इत्यादि शेषं पुंवत्] ॥ २०१ ॥

इति हसान्तनपुंसकलिङ्गप्रक्रिया ॥ ११ ॥

१२. युष्मदस्मदी[1]।

[अथ युष्मदस्मदोः स्वरूपं निरूप्यते ।][2] तयोश्च वाच्यलिङ्गत्वात्त्रिष्वपि लिङ्गेषु समानं रूपम् ।

२०२.त्वमहं सिना ॥ ७.८ ॥

सिसहितयोर्युष्मदस्मदोस्त्वमहमित्येतावादेशौ भवतो यथासंख्येन । त्वम् अहम् ॥ २०२ ॥

२०३.युवावौ द्विवचने ॥ ७.६ ॥

युष्मदस्मदोर्द्विवचने परे युव आव इत्येतावादेशौ भवतः ॥ २०३ ॥

२०४.आमौ ॥ ७.७ ॥

युष्मदस्मदोः पर औ आम् भवति । सवर्णे दीर्घः सह (सू.२४)। युवाम् । आवाम् ॥ २०४॥

२०५.यूयं वयं जसा ॥ ७.९ ॥

जसा सहितयोर्युष्मदस्मदोर्यूयं वयमित्येतावादेशौ भवतः । यूयम् । वयम् ॥ २०५ ॥

२०६.त्वन्मदेकत्वे ॥ ७.५ ॥

युष्मदस्मदोः त्वन्मदित्येतावादेशौ भवत एकत्वे गम्यमाने ॥ २०६ ॥

---

१) नि॰ युष्मदस्मत्प्रक्रिया - पठ्यते ।

२) नि॰ अव्ययान्यलिङ्गानि अलिङ्गे युष्मदस्मदी । इत्यधिकं पठ्यते ।

२०७.आम्भौ ॥ ७.१५ ॥

युष्मदस्मदोष्टेरात्वं भवति अमि सकारे भिसि च परे । अम्शसोरस्य (सू.६६)। त्वाम् माम्। युवाम् आवाम् । त्यादेष्टेः । इत्येत्वे कृते शसि दीर्घत्वम् । शसो नो वक्तव्यः (वा°३१) । युष्मान् अस्मान् ॥ २०७ ॥

त्वन्मदेकत्वे (सू.२०६)।

२०८.ए टाङ्योः ॥ ७.१६ ॥

युष्मदस्मदोष्टेरात्वं भवति टा ङि इत्येतयोः परयोः । ए अय् (सू.१८)। त्वया । मया । युवाभ्याम् आवाभ्याम् । युष्माभिः अस्माभिः ॥ २०८ ॥

२०९.तुभ्यं मह्यं ङया ॥ ७.१० ॥

ङया सहितयोर्युष्मदस्मदोस्तुभ्यं मह्यं इत्येतावादेशौ भवतः । तुभ्यम् मह्यम् । युवाभ्याम् आवाभ्याम् ॥ २०९ ॥

२१०.भ्यस् श्भ्यम् ॥ ७.१३ ॥

युष्मदस्मदोः परो भ्यस् श्भ्यं भवति । शकारो भकारादेश (दित्व) व्यावृत्यर्थः । तेनात्वैत्वे न भवतः । युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् ॥ २१० ॥

२११.ङसिभ्यसोः श्तुः ॥ ७.१२ ॥

पञ्चम्या ङसिभ्यसोः श्तुर्भवति । शकारः सर्वादेशार्थः । उकार उच्चारणार्थः । त्वत् मत् । युवाभ्याम् आवाभ्याम् । त्यादेष्टेः (सू.१०६)। युष्मत् अस्मत् ॥ २११ ॥

२१२.तव मम ङसा ॥ ७.११ ॥

ङसा सहितयोर्युष्मदस्मदोस्तव मम इत्येतावादेशौ भवतः । तव मम । युवयोः आवयोः॥ २१२ ॥

२१३.सामाकम् ॥ ७.१४ ॥

युष्मदस्मदोः परः सामाकं भवति । युष्माकम् अस्माकम् । त्वयि मयि । युवयोः आवयोः । युष्मासु अस्मासु* ॥ २१३ ॥

इति युष्मदस्मत्स्वरूपप्रक्रिया ॥ १२ ॥

१३. अनयोरादेशविशेषविधिः ।

२१४.युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिस्ते मे वां नौ वस् नसौ ॥ ७.१ ॥

युष्मदस्मदोर्यथासंख्येनामी आदेशाः स्युः । कीदृशयोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासहितयोः[1]। तत्रैकवचनेन सह ते मे भवतः । द्विवचनेन वां नौ बहुवचनेन वस्नसौ ।

---

१) नि° सहितग्रहणाद्युवयोः पुत्रः युष्मत्पुत्रः । आवयोः पुत्रः अस्मत्पुत्र इत्यादौ । विभक्तिलोपे कृते आदेशा नेति ज्ञेयम् । इत्यधिकं पठ्यते ।

स्वामी ते स समायातः स्वामी मे सांप्रतं गतः ।

नमस्ते भगवन् भूयो देहि मे मोक्षमव्य(क्ष?)यम् ॥ ३१ ॥

स्वामी वां स जहासोच्चैर्दृष्ट्वा नौ दानयाचनाम् ।

राजा वां दास्यते दाने ज्ञानं नौ मधुसूदनः ॥ ३२ ॥

देवो वामवताद्विष्णुर्नरकान्नो जनार्दनः ।

स्वामी वो बलवान् राजास्वामी नोऽसौ जनार्दनः ॥ ३३ ॥

नमो वो ब्रह्मविज्ञेभ्यो ज्ञानं नो दीयतां धनम् ।

सानन्दान्वः प्रपश्यामः पश्यामो नः सुदुःखिनः ॥३४ ॥ ॥ २१४ ॥

२१५.त्वामाऽमा ॥ ७.२ ॥

अमा सहितयोर्युष्मदस्मदोस्त्वा मा इत्येतावादेशौ भवतः ।

पश्यामि त्वा मदालीढं पश्य मा मद भेदकम् ।

पश्यामि त्वा जगत्पूज्यं पश्य मा जगतां पतिम् ॥ ३५ ॥ ॥ २१५ ॥

२१६.नादौ ॥ ७.३ ॥

पादादौ वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्नैते आदेशा भवति ।

तव ये शत्रवो राजन्मम तेऽप्यतिशत्रवः ।

तव मित्राणि यानि स्युर्मम मित्राणि तान्यपि* ॥ ३६ ॥ ॥ २१६ ॥

२१७.चादिभिश्च ॥ ७.४ ॥

चादिभिरपि योगे नैते आदेशा भवन्ति* ॥ २१७ ॥

२१८.चादिर्निपातः ॥ ११.१७ ॥

च वा ह अह एव एवं नूनम् पृथक् विना नाना स्वति अस्ति दोषा मृषा मिथ्या मिथस् अथ अथो ह्यस् श्वस् उच्चैस् नीचैस् स्वर् अन्तर् प्रातर् पुनर् भूयस् अहो स्वित् सह नम ऋते अन्तरेण अन्तरा मनस् अलम् कृतम् । अमानोनाः प्रतिषेधे । ईषत् किल खलु वै आरात् दूरात् भृशं यत् तत्। स्वराश्च । इत्येवमादिर्गणो निपातसंज्ञो भवति । द्रव्यवचनो नेति ज्ञेयम् ॥ २१८ ॥

२१९.तत्रादिर्विभक्त्यर्थे ॥ ११.१८ ॥

निपात्यते । तस्मिन्निति तत्र । यस्मिन्निति यत्र । कस्मिन्निति कुत्र कुह क्व । अस्मिन्निति अत्र । तस्मिन्काले तदा । यस्मिन्काले यदा । कस्मिन्काले कदा । अन्यस्मिन्काले अन्यदा । सर्वस्मिन्काले सर्वदा । तेन प्रकारेण तया। येन प्रकारेण यथा। केन प्रकारेण कथम् । अनेन प्रकारणे इत्थम् । सर्वथा अन्यथा अन्यतरथा इतरथा । तस्मादिति ततः । यस्मादिति यतः । अस्मादिति अतः । कुतः अमुतः युष्मत्तः अस्मत्तः भवत्तः । सर्वविभक्तिकस्तस् इत्येके । पूर्वतः सर्वतः । पूर्वस्मिन्निति पुरस्तात् । अधरस्मिन्नित्यधरस्तात् । परस्मिन्निति परेण- परस्तात् । आहिच्च दूरे । दूरेऽर्थे वाच्ये

सति आहिच् प्रत्ययो भवति । दक्षिणस्यां दिशि दूरे इति दक्षिणाहि वसन्ति चाण्डालाः । चकारादाच् । दक्षिणा । किमः सामान्ये चिदादिः । सर्वविभक्त्यन्तात्किंशब्दात्सामान्येऽर्थे चित् चन च इत्येते प्रत्यया भवन्ति । कश्चित् कश्चन् क्वचित् क्वचन । तदधीनकार्त्स्न्ययोर्वा सात् (पा° तु° ४/२/५९) तदधीनार्थे कार्त्स्न्यार्थे वा सात्प्रत्ययो भवति । राज्ञोऽधीनं राजसात् । सर्वं भस्म इति भस्मसात् । अग्नेः अधीनमित्यग्निसात् । सात्प्रत्ययस्य षत्वं नेच्छन्ति । उर्युरर्यङ्गीकरणे (पा° तु° १/४/६१) उरीकृत्य उररीकृत्य ॥ २१९ ॥

२२०.सद्यादिः काले ॥ ११.१९ ॥

निपात्यते । सद्य अद्य सपदि अधुना इदानीम् सम्प्रति साम्प्रतम् पूर्वेद्युः परेद्युः आशु शीघ्रम् झटिति तूर्णम् अपरेद्युः यर्हि तर्हि जोषम् मौनम् अन्येद्युः ॥ २२० ॥

२२१.प्रादिरुपसर्गः ॥ ११.१४ ॥

प्र परा अप सम् अनु अव निर् निस् दुर् दुस् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप श्रत् अन्तर् आविर् । अयं गण उपसर्गसंज्ञकः ॥ २२१ ॥

२२२.प्राग्धातोः ॥ ११.१५ ॥

उपसर्गाः प्राग्धातोः प्रयोक्तव्याः ॥ २२२ ॥

२२३.तदव्ययम् ॥ ११.२० ॥

तदिदं प्रादिचादिशब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति[१] । क्त्वा च्वि क्यप् तुम् णम् डाच् वतु आम् धा कृत्वस् शस् सु इत्यादि । कृत्वा गत्वा भूत्वा इत्यादि । प्रणम्य कर्तुं गातुं दुःखाकरोति घटवत् कुतस्तराम् ॥ २२३ ॥

२२४.अव्ययाद्विभक्तेर्लुक् ॥ ७.६८ ॥

अव्ययात्परस्या विभक्तेर्लुक् भवति । न शब्दनिर्देशे[२] । अव्ययानां न च लिङ्गादिनियमः । तदुक्तं च -

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्यम् ॥ ३७ ॥

उक्तान्यलिङ्गान्यव्ययानि ॥ २२४ ॥

इति आदेशविशेषप्रक्रिया ॥ १३ ॥

१४ . स्त्रीप्रत्ययाः ।

सर्वङि इति स्थिते ।

२२५.आबतः स्त्रियाम् ॥ १०.१ ॥

अकारान्तान्नाम्नः स्त्रियां वर्तमानादाप् प्रत्ययो भवति। सर्वा सर्वे सर्वाः। सर्वाम् सर्वे

---

१) चौ° क्त्वा च्वि......... कुतस्तराम् । न विद्यते ।
२) नि° अव्ययानां शब्दत्वेन रूपनिर्देशे सति विभक्तेरलुग्भवित । इत्यधिकंपठ्यते ।

सर्वाः। सर्वया सर्वाभ्याम् सर्वाभिः । जाया माया श्रद्धा मेधा धारा इत्यादि । अजादेश्चाप् वक्तव्यः (वा॰३२)*। अजा एडका कोकिला बाला शूद्रा गणिका इत्यादि ।

वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।

आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥ ३८ ॥

अवगाह्य वगाह्य । अपिहितम् पिहितम् । अपिधानम् पिधानम् ॥ २२५ ॥

२२६.काप्यतः ॥ ७.२० ॥

कापि इ अतः । स्त्रियां कापि परे पूर्वस्याकारस्य इकारो भवति । कन्यकादौ न भवति । करोतीति कारिका । पचतीति पाचिका पठतीति पाठिका ॥ २२६ ॥

२२७.ह्रस्वो वा ॥ ७.२१ ॥

स्त्रियां कापि परे तरादौ च पूर्वस्य ह्रस्वो वा भवति[१] । वेणिका वेणीका । नदिका नदीका[२]। श्रेयसितरा श्रेयसीतरा । नौकादौ न भवति । वाग्रहणादेवेयं विवक्षा निश्चीय पतन्त्यनेकेष्वर्थेष्विति निपाताः । निपातानामेकार्थत्वात्[३] ॥ २२७ ॥

२२८.न्रण ईप् ॥ १०.२ ॥

नकारान्तादृकारान्तादणन्ताच्च स्त्रियामीप् प्रत्ययो भवति । दण्डिनी कारिणी मालिनी । ईपि राज्ञो अलोपो वक्तव्य (वा॰३३)। राज्ञी । श्वादेः (सू.१५७)। शुनी । कर्त्री हर्त्री ॥२२८ ॥

औपगवी ।

२२९.यस्य लोपः ॥ ९.१७ ॥

इश्च अश्च यः तस्य लोपो भवति स्वरे यकारे च परे[४] । समासतद्धितस्त्रीप्रत्ययेष्वयं विधिर्वेदितव्यः । स्वस्रादीनामन्नन्तानां संख्यावाचिनां च नेप् वक्तव्यः ।

स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।

याता मामेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः* ॥ ३९॥ ॥ २२९ ॥

२३०.ष्ट्रिव्रतः ॥ १०.३ ॥

षकारटकारउकारऋकारानुबन्धाच्च स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । ष, वराकी । ट्, कुरुचरी । उ, गोमती । ऋ, पचन्ती । पठन्ती* ॥ २३० ॥

२३१.नदादेः ॥ १०.४ ॥

नदादेर्गणात्स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । नदी गौरी गौतमी । नदादिराकृतिगणः।

---

१) नि॰ तरतमरूपकल्पास्तरादयः । वेण्येव । इत्यधिकं पठ्यते ।

२) नि॰ अतिशयेन प्रशस्या इति श्रेयसी । अतिशयेन श्रेयसी इति । इत्यधिक पठ्यते ।

३) उक्तं हि - निपाताश्चोपसर्गाश्च धातवश्चेति ते त्रयः ।
अनेकार्थाः स्मृता सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनम् ॥ इत्यधिकं पठ्यते ।

४) नि॰ विभक्तिस्वरं युप्रत्ययं च वर्जयित्वाऽन्यस्मिन्स्वरे यकारे च परे इति ज्ञेयम्। तेन देवे वातायु· ऊर्णायु· इत्यत्र न भवति। इत्यधिकं पठ्यते ।

इन्द्रादेरानीप् च । इन्द्रादेर्गणात्स्त्रियामानीप् प्रत्ययो भवति[१] । इन्द्राणी । ब्रह्मन्शब्दस्य नलोपो वाच्यः । ब्रह्माणी रुद्राणी मृडानी वरुणानी । चकारान्मातुलाचार्यसूर्योपाध्यायार्यक्षत्रियेभ्यो वा । अर्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे । अर्याणी- अर्या । हिमारण्ययोर्महत्वे । महद्धिमं हिमानी । महदरण्यमरण्यानी । यावाद्दोषो। दुष्टो यवो यवानी । यवनाल्लिप्याम् । यवनानां लिपिर्यवनानी । ईप्समाहारे गुणश्च । त्रयाणां समाहारः त्रयी ॥ २३१ ॥

२३२.पुंयोगे च ॥ १०.७ ॥

पुंयोगे च स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । शूद्रस्य भार्या शूद्री । गणकी[२] ॥ २३२ ॥

२३३.जातेरयोपधात् ॥ १०.५ ॥

जातिवाचिनोऽयकारोपधादकारान्तात्स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति[३] । शूकरी हंसी कुक्कुटी ब्राह्मणी । अयकारोपधग्रहणात्क्षत्रिया वैश्या[४] । प्रथमवयोवाचिनोऽत ईप् वक्तव्यः (वा°३४) । कन्याशब्दान्नकुमारी किशोरी कलभी । प्रथमवयोग्रहणाद्वृद्धा स्थविरा इत्यत्र न । अद्ग्रहणाच्छिशुः ॥ २३३ ॥

२३४.स्वाङ्गाद्वा ॥ १०.६ ॥

स्वाङ्गवाचिनो वा स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । सुमुखी-सुमुखा । मृगाक्षी-मृगाक्षा । तन्वङ्गी-तन्वङ्गा* । कृदिकारादक्ते रीप् वा वकतव्यः (वा°३५) । अङ्गुली-अङ्गुलिः । धूली-धूलिः। आजी-आजिः । अक्तेरिति विशेषणात्कृतिः मतिः भूतिः[५] ॥ २३४ ॥

२३५.ऐ च मन्वादेः ॥ १०.८ ॥

मन्वादेर्गणात्स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति ऐकारादेशश्च । चकारान्मनोष्टेरौ वा । आदिशब्दान्मन्वग्निवृषाकपिपूतक्रतुकुसितकुसीदा ग्राह्याः । मनोर्भार्या मनायी- मनावी[६] ॥ २३५॥

२३६.पत्न्यादयः ॥१०.९ ॥

पत्न्यादयः शब्दा निपात्यन्ते । पत्नी । अन्तर्वत्नी । पतिवत्नी । सखी अशिश्वी । अर्धजरती युवती । प्राची । प्रतीची । उदीची । नारी । दारशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः पुंलिङ्गः । दाराः । दारान् । दारैः । दारेभ्यः । दारेभ्यः । दाराणाम् । दारेषु ॥ २३६ ॥

---

१) नि° इन्द्रादेरित्यादिशब्दादिन्द्र-ब्रह्मन्-रुद्र-भव-शर्व-मृड-वरुणादय ।इति अधिकं पठ्यते ।

२) नि° गोपालिकादीना न । गोपालिका पशुपालिका । सूयद्दिवतायां चाप् । सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । अन्या सूरी । इत्यधिकं पठ्यते ।

३) नि° अस्त्रीविषयादिति वाच्यम् । तेन मक्षिका बलाका इत्यादौ न । गवयहयमुकयमत्स्यमनुष्याणां न निषेधः । गवयी इत्यादि। इत्यधिक पठ्यते ।

४) नि° शूद्राज्ञातौ न । शूद्रस्य जातिः शूद्रा । महत्पूर्वात्तु ईप् । महाशूद्री आभीरजाति· । पुंयोगे च (सू.२३२) । महाशूद्रस्य भार्या महाशूद्री । इत्यधिकं पठ्यते ।

५) नि° वधूटी चिरण्टी इत्यत्र ईप् भवत्येव । इत्यधिक पठ्यते ।

६) नि° अत्र विकल्पेन पक्षे मनु· । अग्नेर्भार्या अग्नायी । पूता क्रतवो यस्येति पूतक्रतु. । पूतक्रतोर्भार्या पूतक्रतायी इत्यादि । इत्यधिक पठ्यते ।

२३७.वोर्गुणात् ॥ १०.१० ॥

उकारान्ताद्गुणवाचिनो वा स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । पट्वी-पटुः। मृद्वी-मृदुः । तन्वी-तनुः ॥ २३७ ॥

२३८.उत ऊः ॥ १०.११ ॥

उकारान्ताद्वा ऊप्रत्ययो भवति । पङ्गुः पङ्गूः । वामोरुः-वामोरूः । यूनस्तिः (पा°सू° ४/१/७७) । यूवन्शब्दात्स्त्रियां तिः प्रत्ययो भवति । युवतिः। एभ्यो नामत्वात्स्यादयः । आबन्तादापः इति सिलोपः । ईबन्ताद्धसेपः सेर्लोपः(सू.९१) ॥२३८॥

इति स्त्रीप्रत्ययप्रक्रिया ॥ १४ ॥

१५. कारकप्रक्रिया ।

अथ विभक्त्यर्थे निरूप्यते *।

२३९.लिङ्गार्थे प्रथमा ॥ ८.१ ॥

धातुप्रत्ययातिरिक्तमर्थवच्छब्दरूपं लिङ्गं तस्यैवार्थे सन्मात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति[१] । लिङ्गादयोऽपि प्रथमार्था इति केचित् । आदिशब्दाल्लिङ्गवचनपरिमाणमात्रेऽपि प्रथमा[२] । तत्सद्ब्रह्म ।

रविरिव राजते राजा रोषात्कुमारी रोरूयते ।
बोभुज्यते भुवं भूपालः प्रागास्तां रामलक्ष्मणौ ॥[३] ४० ॥

सन्ति सन्तः कियन्तः।

कुमाराः शेरते स्वैरं रोरूयन्ते च नारकाः ।
जेगीयन्ते च गीतज्ञा मेम्रीयन्ते रुजार्जिताः ॥ ४१ ॥

आमन्त्रणे च । आमन्त्रणे आभीमुखीकरणे प्रथमा विभक्तिर्भवति ।

मां समुद्धर गोविन्द प्रसीद परमेश्वर ।
कुमारौ स्वैरमासाथां क्षमध्वं भो तपस्विनः ॥ ४२ ॥

भोस् भगोस् अघोस् । एते शब्दा निपात्यन्ते धिवषिये । भवद्भगवदघवच्छब्दानां भोस् भगोस् अघोस् इत्येतच्छब्दरूपत्रयं क्रमेण निपात्यते ।

क्षमस्व भो दुराराध्य भगोस्तुभ्यं नमोऽस्तुते ।
अधीष्व भो महाप्राज्ञ घातयाघोः स्वघस्मरम् ॥ ४३ ॥ ॥ २३९ ॥

२४०.शेषाः कार्ये कर्तृसाधनयोर्दानपात्रे विश्लेषावधौ सम्बन्ध आधारभावयोः ॥

१) नि° लिङ्गार्थे प्रथमा एतस्य सूत्रस्येमान्युदाहरणानि । उच्चैः । नीचैरित्यादीनि सकलकारकभेदशून्यं वस्तु सत्ता । इत्यधिकं पठ्यते ।

२) नि° कृष्णः श्रीः ज्ञानम् । वचने । एकः द्वौ बहवः । परिणामे । खारी द्रोणः आढकम् ।
अष्टमुष्टि भवेत्किञ्चित्किञ्चिदष्टौ च पुष्कलम् ।
पुष्कलानि च चत्वारि आढकं परिकीर्तितम् ॥
चतुर्भिराढकैर्द्रोण· खारी षोडशभिश्च तै· । इत्यधिकं पठ्यते ।

३) नि° मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णास्त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रणियन्तः ।
परगुणपरमाणून्पर्वतीकृत्य नित्यं निजहृदि विकसन्त. ॥ इत्यधिकं पठ्यते ।

८.३ ॥

शेषा विभक्तयो द्वितीयाद्या एश्वर्येषु भवन्ति । कार्ये कर्मकारके च द्वितीया विभक्तिर्भवति*।

कटं करोति कारूको रूपं पश्यति चाक्षुषः ।
राज्यं प्राप्नोति धर्मिष्ठः सोमं सुनोति सोमपाः[१] ॥ ४४ ॥

अभिसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।
द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ ४५ ॥

अभितो ग्रामं सर्वतो ग्रामं नदी वहति । धिग्देवदत्तं देवदत्तस्य धिक्[२] । उपर्युपरि पुरोहितं याचकाः पतन्ति । अधोऽधो नगरं निधानानि सन्ति* । कालाध्ववाचकशब्दानां नैरन्तर्येऽर्थे वाच्ये सति द्वितीया विभक्तिर्भवति। मासमधीते देवदत्तः । क्रोशं पर्वतः[३] । कर्तरि प्रधाने क्रियाश्रये साधने च । प्रधाने कर्तरि क्रियासिद्ध्युपकारके करणेऽर्थे च तृतीया विभक्तिर्भवति[४] ।

भिन्नः शरेण रामेण रावणो लोकरावणः ।
कराग्रेण विदीर्णोऽपि वानरैर्युध्यते पुनः[५] ॥ ४६ ॥

दानपात्रे संप्रदानकारके चतुर्थी । स्मयक् श्रेयोबुद्ध्या प्रदीयते यस्मै तत्संप्रदानकारकम् । वेदविदे गां ददाति । अन्यत्र दण्डं ददाति । रजकस्य वस्त्रं ददाति*।

विश्लेषावधौ पञ्चमी*। । विश्लेषो विभागस्तत्र योऽवधिः स चलतया अचलतया वा विवक्षितस्तत्रापादाने पञ्चमी । धावतोऽश्वादपतत् । भूभृतोऽवतरति गङ्गा ।

सम्बन्धे षष्ठी* ।

राज्ञः स पुरुषो ज्ञेयो पित्रोरेतत्प्रपूजनम् ।
गुरूणां वचनं पथ्यं कवीनां रसवद्वचः ॥ ४७ ॥*

आधारे सप्तमी । आधारो नामाधिकरणम् । षड्विधमधिकरणम् । औपश्लेषिकं सामीप्यकमभिव्यापकं वैषयिकं नैमित्तिकमौपचारिकं चेति[६] ।

---

१) नि॰ कटादिमुत्पाद्यादि चतुर्विधं कर्म । गुणातिशयः संस्कार्यम् । व्रीहीन् यवान्वा प्रोक्षति प्रोक्षणेन । व्रीहिषु कश्चिद्गुणातिशयो जयन्ते । गुणाधानमलापकर्षयोरुदाहरणम् । वस्त्रं रञ्जयति देवदत्तः । रजको वस्त्रं क्षालयति । इत्यधिकं पठ्यते ।

२) नि॰ उपर्यध्यधसः सामीप्ये (पा॰ ८/१/७)। एषां द्वे स्तः देशतः कालतश्च सामीप्ये । तस्य परमाम्रेडितम् (पा॰ ८/१/२) । द्विरुक्तस्य रूपमाम्रेडितसंज्ञंस्यात् । इत्यधिकं पठ्यते ।

३) नि॰ नैरन्तर्ये किम् । मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः । इत्यधिं पठ्यते ।

४) नि॰ क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥ इत्यधिकं पठ्यते ।

५) नि॰ प्रकृत्यादिभ्यः । प्रकृत्यादिभ्यः शब्देभ्यस्तृतीया स्यात् । प्रकृत्या चारुः । प्रायेण अलसः । सुखेन याति । गोत्रेण गार्ग्यः । गार्ग्योऽस्य गोत्रमित्यर्थः । इत्यधिकं पठ्यते ।

६) नि॰ औपश्लेषिकं त्रिविधम् । एकदेशवृत्यभिव्यावृत्ति वाङ्ग्वृत्तीति केषांचिन्मतम् । इत्यधिकं पठ्यते ।

कटे शेते कुमारोऽसौ वटे गावः सुशेरते ।
तिलेषु विद्यते तैलं हृदि ब्रह्मामृतं परम् ॥ ४८ ॥
युद्धे संनह्यते धीरोऽङ्गुल्यग्रे करिणां शतम् ।
भूभृत्सु पादपाः सन्ति गङ्गायां वरवालुकाः ॥ ४९ ॥

भावे सप्तमी । क्रियालक्षणं भावस्तत्रापि सप्तमी । प्रसिद्धक्रियया अप्रसिद्धक्रियया लक्षणबोधनं भावः। देवे वर्षति चौर आयातः । पतत्यंशुमालिनि पतितोऽरातिः ॥ २४० ॥

२४१.विनासहनमऋतेनिर्धारणस्वाम्यादिभिश्च ॥ ८.४ ॥

एतैरपि योगे द्वितीयाद्या विभक्तयो भवन्ति । विना पापं सर्वं फलति । अन्तरेणाक्षिणी जीवितेन किम् । अन्तरा त्वां मधुमध्वित्यादिपदाद्ग्राह्यम्* । सह्यादियोगे तृतीयाऽप्रधाने । सह सदृशं साकं सार्धं सममिति सहादयः । सह शिष्येणागतो गुरुः । सदृशश्चैत्रो मैत्रेण । साकं नयनाभ्यां श्लक्ष्णा दन्ताः । सार्धं धनिना धृतः साधुः । समं शिष्याभ्यामधीते । समं शिष्येण गुरुणा भुज्यते । अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया । दास्या संयच्छते कामुकः। धर्म्ये तु भार्यायै संयच्छति । वारणार्थयोगे तृतीया । अलं विवादेन । नमः स्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगे (पा° २/३/१६) चतुर्थी । नमो नारायणाय । स्वस्ति राज्ञे । सोमाय स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलं मल्लो मल्लाय । वषट् इन्द्राय । रुच्यर्थानां प्रीयमाणः (पा° १/४/७३)। रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः संप्रदानसंज्ञः स्यात् । हरये रोचते भक्तिः। ऋत आदियोगे पञ्चमी । ऋते अन्यः आरात् इतरः अञ्चूत्तरपद् दिग्वाचकः शब्दः । आदि आच् एते ऋत आदयः । अन्यशब्देनान्यार्था गृह्यन्ते । ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः । अन्यो गृह्यद्विहारः आराद्वनात् । इतरो ग्रामात् । ऋते योगे द्वितीयापि । ज्ञानं ऋते । चकाराद्विनादियोगे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः । विना ज्ञानात् । ज्ञानेन विना। यतश्च निर्धारणम् (पा° २/३/४१) । द्रव्यगुणक्रियाजातिभिः समुदायात्पृथक्करणं यतस्तत्र षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । भवतां मध्ये यो दण्डी स आयातु । भवत्सु वा । क्रियापराणं भगवदाराधकः श्रेष्ठः क्रियापरेषु वा । गवां गोषु वा कृष्णा गौः सम्पन्नक्षीरा । तेषां वा एतेषु क्षत्रियः शूरतमः । स्वाम्यादिभिश्च । स्वाम्यादिभिरपि योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । गोषु स्वामी । गवां स्वामी गवामधिपतिः । गोष्वधिपतिः ॥ २४१ ॥

२४२.कर्तृकार्ययोरक्तादौ कृति षष्ठी ॥ ८.५ ॥

कर्तरि कार्ये च षष्ठीविभक्तिर्भवति क्तादिवर्जितकृदन्ते शब्दे प्रयुज्यमाने । व्यासस्य कृतिः । व्यासकर्तृका कृतिरित्यर्थः । भारतस्य श्रवणम्[1] । स्मृतौ च कार्ये । स्मृत्यर्थे धातौ प्रयुज्यमाने च कार्ये षष्ठी भवति । मातुः स्मरति[2] । कुर्वन् कुर्वाणः सृष्टिं हरिः ।

---

१) नि° उभयप्राप्तौ कर्मणि (पा° २/३/६६)। उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात् । चित्रं गवां दोहोऽगोपेन । इत्यधिक पठ्यते ।

२) नि° मातरं स्मरतीत्यस्मिन्नर्थे । चकाराद्वितीयापि । मातर स्मरति । न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् (पा° २/३/६९)। एषां प्रयोगे षष्ठी न। लादेशा. । इत्यधिकं पठ्यते ।

उ । हरिं दिदृक्षुः अलंकरिष्णुर्वा। उक् । दैत्यान्घातुको हरिः । अव्ययम् । जगत्सृष्ट्वा । सुखं कर्तुम् । निष्ठा । विष्णुना हता दैत्याः । दैत्यान् हतवान् विष्णुः । खल्वर्थः। इषत्करः प्रपञ्चो हरिणा । तृन् । कर्ता लोकान् । हेतौ तृतीया पञ्चमी च वक्तव्या (वा°३६) । अनित्यः शब्दः कृतकत्वेन कृतकत्वात्कृत्रिमत्वात् । भयहेतौ पञ्चमी च वक्तव्या । चौराद्बिभेति । व्याघ्रात्त्रस्यति । विद्युत्पाताच्चकितः । षष्ठी हेतुप्रयोगे (पा° २/३/२६) । हेतुप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् । चकारात्सर्वादियोगे तृतीया । किञ्चित्प्रकारं प्राप्त इत्थं भावः। शिष्यं पुत्रेण पश्यति । संसारमसारेण पश्यति । येनाङ्गविकारः (पा° २/३/२०)। येन विकृतेनाङ्गेनाऽनोऽङ्गिविकारो लक्ष्यते तस्मादङ्गात्तृतीया विभक्तिर्भवति । अक्ष्णा काणः। पादेन स्वञ्जः । श्रवणेन बधिरः । विकारो द्विविधः । न्यूनत्वाश्रित आधिक्याश्रितश्च । मुखेन त्रिलोचनः । वपुषा चतुर्भुजः ॥ २४२ ॥

२४३.जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ ८.६ ॥

जायमानस्य कार्यस्योपादानमपादानसंज्ञं भवति । तत्रापादाने पञ्चमी । यस्मात्प्रजाः प्रजायन्ते तद्ब्रह्मेति । आङ्गादियोगे । आङ्गादियोगे पञ्चमीविभक्तिर्भवति । आङ् मर्यादायामभिविधौ च । अपपरी वर्जने (पा° १/४/८८) । एते आङ्गादयः । आपाटलिपुत्राद्वृष्टो देवः । आबालेभ्यो हरि भक्तिः । आदिशब्दात्परित्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । अपत्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । तादर्थ्ये चतुर्थी वक्तव्या (वा°३७) ।

संयमाय श्रुतं धत्ते नरो धर्माय संयमम् ।
धर्मं मोक्षाय मेधावी धनं दानाय भुक्तये ॥ ५० ॥

आशिषि चतुर्थी । राज्ञे चिरं सौभाग्यं भूयात् । क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः (पा°१/४/३७) । क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यंप्रति कोपः स सम्प्रदानसंज्ञकः स्यात् । हरये क्रुध्यति द्रुह्यति । ईर्ष्यति असूयति। द्रुहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते। सोपसर्गयोः क्रुधद्रुहोर्योगे द्वितीया वक्तव्या। कूरमभिक्रुध्यति । मित्रमभिद्रुह्यति । अपवादमारोपयति । क्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च पञ्चमी वक्तव्या (वा°३८)। हर्म्यात्प्रेक्षते । हर्म्यमारुह्य प्रेक्षत इत्यर्थः । आसने उपविश्य प्रेक्षते इत्यर्थः[1] । निमित्तात्कर्मयोगे सप्तमी च वक्तव्या (वा°३९)।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।
केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः[2] ॥ ५१ ॥

विषये च । तर्के चतुरः । विषयो नामान्यत्र भावः । षष्ठीसप्तम्यौ चानादरे । बहूनां क्रोशतां गतश्चौरः । मातापित्रो रुदतोः प्रव्रजति पुत्रः । बहुष्वसाधुषु वदत्स्वपि स्वयमार्यो याति साधुमार्गेण। बहुषु साधुषु वदत्स्वपि स्वयमनार्यो साधुमार्गेण ॥ २४३ ॥

---

१) नि° क्यबर्थो दृश्यते यत्र क्यबन्तं न प्रयुज्यते ।
तदेव हि क्यब्लोपित्वं ज्ञातव्य च सदा बुधै ॥ इत्यधिक पठ्यते ।

२) नि° गुरुमेढ्रान्तरालाङ्ग सीमेति प्रोच्यते बुधै ।
पुष्कलो मृगभेद· स्याद्वन्य सोगन्ध्यहेतुक· ॥ इत्यधिकं पठ्यते ।

२४४.अन्योक्ते प्रथमा ॥ ८.७ ॥

यदिदं कार्याद्यन्येनाख्यातेन कृता चोक्तं भवति तदा प्रथमा प्रयोक्तव्या । घटः क्रियते । छन्दसि स्यादिः सर्वत्र । दधि जुहोतीत्यास्मिन्नर्थे दध्ना जुहोति । पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिः । व्रजतीर्विरिजुः (भाग° १०.५.११)।

कर्ता कर्म च करणं संप्रदानं तथैव च ।
अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट् ॥ ५२ ॥
द्वितीया कर्मणि ज्ञेया कर्तरि प्रथमा यदा ।
उक्तकर्तृप्रयोगोऽयं न तदा यक् प्रयुज्यते ॥ ५३ ॥
तृतीया कर्तरि यदा कर्मणि प्रथमा तदा ।
उक्तकर्मप्रयोगोऽयं न तदा परस्मैपदम् * ॥ ५४ ॥ ॥ २४४ ॥

इति कारकप्रक्रिया ॥ १५ ॥

१६. समासप्रक्रिया ।

अथार्थवद्विभक्तिविशिष्टानां पदानां समासो भवति ।

२४५.समासश्चान्वये नाम्नाम् ॥ ११.१ ॥

नाम्नामन्वययोग्यत्वे सत्येव समासो भवति । चकारात्तद्धितोऽपि । ततो भार्या पुरुषस्येत्यादौ समासो न भवति । स षड्विधः । अव्ययीभावस्तत्पुरुषो द्वन्द्वो बहुव्रीहिः कर्मधारय द्विगुश्चेति*। तत्र पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः । द्विगुतत्पुरुषौ परपदप्रधानौ द्वन्द्वकर्मधारयौ चोभयपदप्रधानौ । बहुव्रीहिरन्यपदप्रधानः । तस्य क्रियाभिसम्बन्धात्* । ऐकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च समासप्रयोजनम् । अधि स्त्री इति स्थिते । स्त्रीशब्दाद्द्वितीयैकवचनम् । स्त्रियमधिकृत्य भवतीति विग्रहेऽन्वययोग्यार्थसमर्पकः पदसमुदायो विग्रहो वाक्यमिति यावत् । कृते समासे अव्ययानां पूर्वनिपातो वक्तव्यः (वा°४०) ॥ २४५ ॥

२४६.पूर्वेऽव्येऽव्ययीभावः ॥ ११.३ ॥

अव्यये पूर्वपदे सति योऽन्वयः सोऽव्ययीभावसंज्ञकसमासो भवति ॥ २४६ ॥

इति समाससंज्ञायाम् ।

२४७.समासप्रत्यययोः ॥ ७.६९ ॥

समासे वर्तमानाया विभक्तेः प्रत्यये च परे विभक्तेर्लुग्भवति । नामसंज्ञायां स्यादिविभक्तिर्भवति ॥ २४७ ॥

२४८.स नपुंसकम् ॥ ७.७४ ॥

सोऽव्ययीभावः समासो नपुंसलिङ्गो भवति । नपुंसकत्वाद् ह्रस्वत्वम् ॥ २४८ ॥

२४९.अव्ययीभावात् ॥ ७.७१ ॥

अव्ययीभावात्परस्या विभक्तेर्लुग्भवति । अधिस्त्रि गृहकार्यम् । रायमितिक्रान्तमतिरि कुलम् । नावमतिक्रान्तमतिनु जलम् । अत्या दयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया । क्रान्ताद्यर्थे वर्तमाना अत्यादयो द्वितीयया सह समस्यन्ते स तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति । ह्रस्वादेशे सन्ध्यक्षराणामिकारोकारौ च वक्तव्यौ (वा° २३) । यथाऽसादृश्ये (पा° २/१/७) यथाशब्दोऽसादृश्ये वर्तमानःसमस्यते सोऽव्ययीभावः समासो भवति । शक्तिमनतिक्रम्य करोतीति यथाशक्ति करोति ॥ २४९ ॥

कुम्भस्य समीपमिति विग्रहे समासादिपूर्ववत् । अव्ययीभावात् इति प्राप्ते ।

२५०.अतोऽमनतः ॥ ७.७२ ॥

अकारान्तादव्ययीभावात्परस्या विभक्तेरम् भवति । अतं वर्जयित्वा[१] । उपकुम्भं वर्तते ॥ २५० ॥

२५१.वा टाङ्योः ॥ ७.७३ ॥

टा ङि इत्येतयोर्वा अम् भवति[२] । उपकुम्भेन कृतं उपकुम्भकृतम् । उपकुम्भं देहि । अनत इति विशेषादुपकुम्भादानय । उपकुम्भं देशः । उपकुम्भं निधेहि उपकुम्भे निधेहि । अवधारणार्थे यावति च । अवधारणार्थे यावच्छब्दे प्रयुज्यमाने अव्ययपूर्वपदाभावेऽपि योऽन्वयः सोऽव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति । यावन्त्यमत्राणि तावतो ब्राह्मणानामन्त्रयस्वेति यावदमत्रम्* । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकं वर्तते ॥ २५१ ॥

२५२.अमादौ तत्पुरुषः ॥ ११.४ ॥

द्वितीयाद्यन्ते पूर्वपदे सति योऽन्वयः स तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति[३] । ग्रामं प्राप्तो ग्रामप्राप्तः[४] । दात्रेण छिन्नं दात्रच्छिन्नम् । यूपाय दारु यूपदारु । वृकेभ्यो भयं वृकभयम् । राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः । अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्ड। क्वचिदमाद्यन्तस्य परत्वम् । अग्नौ आहित इत्याहिताग्निः । पूर्वं भूत इति भूतपर्वः[५] । समासे सति क्वचिदैकपद्यं णत्वहेतुः । शराणां वनं शरवणम् । आम्राणां वनमाम्रवणम्[६] । पानस्य वा । सुरायाः पानं सुरापानम् - सुरापाणम् ॥ २५२ ॥

---

१) नि° तथा च पाणिनीये । नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः (पा° २/४/८३) अदन्तादव्ययीभावान्न सुपो लुक् तस्य पञ्चमी विनामादेशः स्यात् । इत्यधिकं पठ्यते ।

२) नि° अतोऽमनतः (सू.२५०) । अत्र अत् टा ङि एतत्पञ्चम्यास्तृतीयासप्तम्योर्द्विवचनयोरप्युपलक्षणम् । तेन द्विवचनबहुवचनयोरपि वा अम् भवति न लुक् । पञ्चम्यास्तु अम्लुकोर्निषेधः । इत्यधिकं पठ्यते ।

३) नि° द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः (पा°२/१/२४)। अन्वये सति समस्यते स तत्पुरुषः । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रित । इत्यधिकं पठ्यते ।

४) नि° अन्वये इति किम् । पश्य कृष्णं श्रितस्त्वं साधून् । इत्यधिकं पठ्यते ।

५) नि° पिशाचादेः सभादीनां नपुंसकत्वं वा पिशाचानां सभा इति पिशाचसभम्-पिशाचसभा । गृहस्थूणम्-गृहस्थूणा । शशोर्णम्- शशोर्णा। भिन्नपदे णत्वाभावस्तथापि । इत्यधिक पठ्यते ।

६) नि° संज्ञायां वा । त्रीणि नयनानि यस्यासौ त्रिनयनः- त्रिणयनः । इत्यधिकं पठ्यते ।

२५३.नञि ॥ ११.५ ॥

नञि पूर्वपदे सति योऽन्वयः स तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति* । न ब्राह्मणः ॥ २५३ ॥

२५४.ना ॥ ११.११ ॥

समासे सति नञोऽकारादेशो भवति । नाकादिवर्जम् । नाक, नाग, नमुचि, नक्षत्र, नख, नपुंसकं, नकुल, नग, इत्येते नाकादयः केचिद्गणिताः[१] ॥ २५४ ॥

२५५.अन् स्वरे ॥ ११.१२ ॥

सामसे सति नञोऽनादेशो भवति स्वरे परे । अनादेशोऽपदान्तवद्वाच्यः । तेन, ङ्ण्न इति न द्वित्वम् । अश्वादन्योऽनश्वः । धर्मविरुद्धोऽधर्मः । ग्रहणाभावोऽग्रहणम् । तदन्यतद्विरुद्धतदभावेषु नञ् वर्तते[२] । ॥ २५५ ॥

२५६.चार्थे द्वन्द्वः ॥ ११.६ ॥

समुच्चयान्वाचयेतरेतर योगसमाहारश्चार्थास्तेषु चार्थेषु द्वन्द्वः समासो भवति । तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति प्रत्येकमेकक्रियासम्बन्धे समुच्चये समासो नास्ति । बटो भिक्षामट गां चानयेति क्रमेण क्रियाद्वयसम्बन्धेऽन्वाचये समासो नास्ति। नाम्नां परस्परमसम्बन्धात् इतरेतरयोगे समाहारे चार्थे द्वन्द्वसमासो भवति । द्वन्द्वेऽल्पस्वरप्रधानेऽकारोकारान्तानां पूर्वनिपातो वक्तव्यः (वा°४१) । पटुश्च गुप्तश्च पटुगुप्तौ । अग्निश्च मारुतश्च अग्निमारुतौ । भोक्ता च भोग्याश्च भोक्तृभोग्यौ धवश्च खदिरश्च धवखदिरौ । देवताद्वन्द्वे पूर्वपदस्य वा दीर्घो वक्तव्यः (वा°४२)। अग्निश्च सोमश्च अग्निषोमौ । अग्न्यादेः सोमादीनां षत्वं वक्तव्यम् (वा°४३)। इन्द्रश्च बृहस्पतिश्च इन्द्राबृहस्पती । एकवद्भावो वा समाहारे वक्तव्यः (वा°४४)[३] । वाग्रहणात्क्वचिद्द्वयोरपीतरेतरयोगे एकवचनं क्वचिद्बहूनामितरेतरयोगे एकवचनम् । शशाश्च कुशाश्च पलाशाश्च शशकुशपलाशाः- शशकुशपलाशम् । अन्यादीनां विभक्तिलोपे (कर्मव्यतिहारे) पूर्वपदस्य सगागमो वक्तव्यः (वा°४५)। अन्योन्यमेकक्रियाकर्णं कर्मव्यतिहारः । अन्यश्च अन्यश्च अन्योन्यं विप्रा नमन्ति । परश्च परश्च परस्परम् । परस्परमित्यत्र कस्कादित्वाद्विसर्गोपध्मानीयाभावः ॥ २५६ ॥

२५७.एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ ॥ ७.७५ ॥

एकत्वे वर्तमानौ द्विगुद्वन्द्वौ नपुंसकालिङ्गौ भवतः । संख्यापूर्वो द्विगुः (पा° २/१/५२) संख्यापूर्वः समासो द्विगुर्निगद्यते ॥ २५७ ॥

---

१) नि° नाक नमुचि नकुल नागर नासिका नमेरु ननाम्नि नभसि नान्तरीय नक्र नख नग नद नयाद नवेद नाऽसत्य नापित नघुष नक्षत्र इत्येते नाकादयः केनचिद्गणिताः। उभयथापि नाकादौ न भवति । इत्यधिकं पठ्यते ।

२) नि° तस्मादन्यस्तदन्यः । तेन विरुद्धस्तद्विरुद्धः । तस्य अभावस्तदभावः । तदन्यश्च तद्विरु द्धश्च तदभावश्च तदन्यतद्विरुद्धतदभावास्तेषु । इत्यधिकं पठ्यते ।

३) नि° समाहारस्यैकत्वात्समाहारे एकवद्भाव. सिद्ध एव । तर्हि वा ग्रहण किमर्थम् । इत्यधिकं पठ्यते ।

२५८.समाहारेऽत ईप् द्विगुः ॥ ११.२ ॥

समाहारेऽर्थे द्विगुः समासो भवति ततोऽकारान्तादीप् प्रत्ययो भवति । पात्राद्यन्तो द्विगुर्नेबन्तः। पञ्चानां पात्राणां समाहारः पञ्चपात्रम् । द्विभुवनम् । त्रिभुवनम् । चतुष्पथम् । दशानां ग्रामाणां समाहारो दशग्रामी । पञ्चाग्नयः समाहृता इति पञ्चाग्नि । पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगु । त्रिफला रूढितः ॥ २५८ ॥

२५९.बहुव्रीहिरन्यार्थे ॥ ११.७ ॥

अन्यपदार्थप्रधानो यः समासः स बहुव्रीहिसंज्ञको भवति । बहु धनं यस्य सः बहुधनः । अस्ति धनं यस्य सोऽस्तिधनः। अव्ययत्वादस्त्यादीनां पूर्वनिपातः । अन्यपदप्रधान्याद्बहुव्रीहिः[१] ॥ २५९ ॥

२६०.सहादेः सादिः ॥ ११.१३ ॥

सहादीनां सादिर्भवति । पुत्रेण सह वर्तमानः सपुत्रः । सो वेति केचित् । सहपुत्रो वा गतः । तुल्ययोगवचनं प्रायिकम् । कर्मणा सह वर्तमानः सकर्मकः । सलोमकः । यस्य प्रधानस्यैकदेशो । विशेषणतया यत्र ज्ञायते स तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । लम्बौ कर्णौ यस्य सः लम्बकर्णः । विशेषणसप्तम्यन्तयोः पूर्वनिपातो वक्तव्यः (वा°४६)।* पद्मं नाभौ सः पद्मनाभः । कपिध्वजः । प्रजामेधयोरसुक् । सुप्रजाः । दुर्मेधाः । नित्यमसिच्प्रजामेधयोः (पा°५/४/१२२) निञ्दुः सुभ्यः प्रजामेधयोर्नित्यमसिच् स्याद्बहुव्रीहौ । अप्रजाः सुप्रजाः दुःप्रजाः अमेधाः दुर्मेधाः सुमेधाः । धर्मादनिच् केवलात् (पा° ५/४/१२४) । केवलात्पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच् प्रत्ययः स्यात् । कल्याणधर्मा । सुधर्मा* । धनुषश्च(पा° ५/४/१३२) । शार्ङ्गं धनुर्यस्य सः शार्ङ्गधन्वा । संज्ञायां वा । शतधन्वा-शतधनुः ॥ २६० ॥

२६१.अन्यार्थे ॥ ७.२२ ॥

स्त्रीलिङ्गस्यान्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति। एनीव आचरतीति एनायते। पत्न्यादित्वात्तो न। पण्डितमानिनी । पट्व्या भावः पटुत्वम् । अल्पं देहीति अल्पशः । पटुतरा पटुतमा पटुकल्पा पटुदेश्या पटुदेशीया । अरूप्ये इति किम् । शुभ्रारूप । प्रियादौ न प्रिया भक्ति ॥ २६१ ॥

२६२.पुंवद्वा ॥ ११.१० ॥

समासे सति समानाधिकरणे पूर्वस्य । स्त्रीलिङ्गस्य पुंवद्वा भवति । वाग्रहणात्कल्याणीप्रिय इत्यादौ न भवति । मनोज्ञा सुभगा दुर्भगा क्षान्ता कल्याणी चपला वामना सचिवा समा वामा कान्ता बाला तनया दुहिता स्वसा । इति प्रियादयः । एषु परेषु भाषितपुंस्कस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य न पुंवत् । ऊप्रत्ययान्तस्य च न पुंवत् । वामोरूभार्यः* । पुंवद्भावादीपो निवृत्तिः। रूपवद्भार्यः यङ्मानिनत्वशसंततरादौ चारूप्ये ॥ २६२ ॥

---

१) नि° अन्तरङ्गं यस्यासावन्तरङ्गः । उच्चैर्मुखः । तेन सहेति तुल्ययोगे । सहेत्येतत्तृतीयान्तेन समस्यते स तुल्ययोगबहुव्रीहिः । बहिरङ्गः इत्यधिकं पठ्यते ।

२६३.गोः ॥ ७.२३ ॥

गोशब्दस्यान्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति । पञ्च गावो यस्यासौ पञ्चगुः । संख्यासु व्याघ्रादिपूर्वस्य पादशब्दस्याऽकारस्य लोपो वक्तव्यः (वा°४७)। पादा यस्यासौ सहस्रपात् । व्याघ्रस्य पादाविव पादौ यस्यासौ व्याघ्रपात् । शोभनौ पादौ यस्य सः सुपात् । द्विपदः द्विपदा द्विपदी त्रिपदी । नदादित्वादीप् ॥ २६३ ॥

२६४.टाडकाः ॥ ११.९ ॥

समासे सति ट अ ड क इत्यते प्रत्यया भवन्ति[१] । अचिन्त्यो महिमा यस्य सोऽचिन्त्यमहिमः ॥ २६४ ॥

२६५.नो वा ॥ ९.२० ॥

नान्तस्य पदस्य टेर्लोपो वा भवति स्वरे यकारे च परे । वाग्रहणात्क्वचिन्न भवति किन्तूपधालोपश्च ।अह्नो मध्यं मध्याह्नः[२]।कवीनां राजा इति कविराजः । टकार ईबर्थः ।कविराजी । ष्ट्रिव्रतः (सू.२३०) । राज्ञां पूः इति राजपुरम् । अप्रत्ययः वाक्च मनश्च वाङ्मनसम् । दक्षिणस्यां दिशि पन्थाः इति दक्षिणापथः । अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रम् । द्वौ च त्रयश्च द्वित्राः । पञ्चषाः । बहवो राजानो यस्यां सा बहुराजा नगरी । अत्र टिलोपे कृते 'आबतः स्त्रियाम्' (सू.२२५)। इत्याप् कप्रत्ययः । बहवः कर्तारो यस्यासौ बहुकर्तृको यागः ॥ २६५ ॥

२६६.कर्मधारयस्तुल्यार्थे ॥ ११.८ ॥

पदद्वयतुल्यार्थे एकार्थनिष्ठत्वे सति कर्मधारयसंज्ञकः समासो भवति । नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम् । रक्ता चाऽसौ लता च रक्तलता । पुमांश्चासौ कोकिलश्च पंस्कोकिलः । पुंसः खपे संयोगान्तस्यालोपो वक्तव्यः (वा°४९) ॥ २६६ ॥

२६७.नाम्नश्च कृता समासः ॥ ११.१६ ॥

प्रादेरुपसर्गस्य नाम्नश्च कृदन्तेन समासः स तत्पुरुषसंज्ञको भवति[३] । प्रकृष्टो वादः प्रवादः। कुम्भकारः । सहादेः सादिः (सू.२६०) । सहसन्तिरसां सध्रिसमितिरयः। सह अञ्चतीति सध्र्यङ् । समञ्चतीति सहचरः । तिर्यङ्[४] । कुत्सितेषदर्थयोः । कुत्सितेषदर्थयोर्वर्तमानस्य कुशष्दस्य का कव कत् इत्येते आदेशा भवन्ति तत्पुरुषे[५] । काकवकदुष्णे । उष्णशब्दे परे कुशब्दस्य का कव कत् इत्येते आदेशा भवन्ति । कु

---

१) नि° टश्च तत्पुरुषे ज्ञेयो अकारो द्वन्द्व एव च ।
डकारस्तु बहुव्रीहौ ककारो नियमो मतः ॥ इत्यधिकं पठ्यते ।

२) नि° चकारात्कुशब्दस्याऽव्ययस्य उरीउररीशब्दयोश्च्विप्रत्ययान्तादेश्च कृदन्तेन समासस्तपुरुषो भवति । इत्यधिकं पठ्यते ।

३) नि° कुगतिप्रादयः (पा° २/१/१८))। कुशब्दो गतिसंज्ञाः प्रादयश्च समर्थेनान्वये समस्यन्ते स तत्पुरुषः । कुपुरुषः । कुत्सितमन्नम् । इत्यधिकं पठ्यते ।

४) नि° न तु बहुव्रीहौ तु कुत्सिता विद्या यस्यासौ कुविद्य । कुत्सिता उष्ट्रा यस्य सः कूष्ट्रः । कुत्सितः पन्था यस्मिन्नसौ कुपथो देशः । इत्यधिकं पठ्यते ।

५) नि° विभाषा पुरुषे का स्यान्नियमेन हसे परे ।
अचि त्रिरथवदे कोः कत्काक्षे वा पुरुषे पथि ॥ ईषदर्थे च वाच्ये स्युरग्नावुष्णे काकत्कवाः।
कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः । कद्रथ. कद्वदः काक्ष कापथ कुपथ । इत्यधिकं पठ्यते ।

ईषदुष्णं कोष्णम् कवोष्णम् कदुष्णम् । कु ईषत् लवणं कालवणम्। पुरुषे वा । पुरुषशब्दे परे कुशब्दस्य वा कादेशो भवति तत्पुरुषे । कुपुरुषः कापुरुषः । षष उत्वं दधोर्ढौ। षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च धासु वा भवतीति वाच्यम् । बहुवचनं जस् । जस्‌शसोर्लुक् (सू.१६४)। नाम्नो नो लोपशधौ (सू.१५६)। षड्भिरधिका दश षोडश। षोडन्[१] । षोढा । बृहस्पतिः । महेश्वरः द्यावाभूमी । आकृतिगणोऽम् ॥ २६७ ॥

२६८.अलुक्क्वचित् ॥ ७.७० ॥

समासे तद्धिते कृदन्तेऽपि विभक्तेरलुग्भवति । कृछ्रान्मुक्तः । अप्सु योनिर्यस्येत्यप्सुयोनिः । उरसि लोमानि यस्याऽसौ उरसिलोम। हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक् । कण्ठेकालः वाचोयुक्तिः दिशोदण्डः पश्यतोहरः इत्यादि । समासे समानाधिकरणे शाकपार्थिवादीनां मध्यमपदलोपो वक्तव्य। शाकप्रियश्वासौ पार्थिवश्च शाकपार्थिवः । देवपूजकश्चासौ ब्राह्मणश्च देवब्राह्मणः। आदेश्च द्वन्द्वे । द्वन्द्वसमासे सति आदिपदस्य लोपो भवति । माता च पिता च पितरौ । दुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ । ऋतां द्वन्द्वे । ऋकारान्तानां (द्वन्द्वसमासे सति) पूर्वपदस्य वा आकारो वक्तव्यः (वा॰५०)। मातापितरौ । द्वन्द्वे सर्वादित्वं वा । वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरे च वर्णाश्रमेतरे- वर्णाश्रमेतराः । व्यधिकरणे बहुव्रीहौ मध्यमपद लोपो वक्तव्यः । कुमुदस्य गन्धइव गन्धो यस्यासौ कुमुदगन्धिः। हंसस्य गमनमिव गमनं यस्याः सा हंसगमना । दिक्संख्ये संज्ञायाम् (पा॰२/१/५०)। दिग्वाचकसंख्यावाचक-शब्दावुत्तरपदतुल्यार्थौ संज्ञायां समस्येते स तत्पुरुषः । अविग्रहो नित्यसमासः । अन्यस्त्वस्वपदविग्रहोऽपि भवति[२] । अस्वपदेन समासव्यतिरिक्तेनापि पदेन विग्रहो वाक्यं यत्र स नित्यः । तेन लम्बौ कर्णौ यस्य सः लम्बकर्णः । दात्रेण छिन्नमिति स्वपदविग्रहः। अस्वपदविग्रहो नित्यः यस्मिन्समासावबोधकं वाक्यं न तिष्ठति स नित्यः । दक्षिणाग्निः सप्तग्रामः ॥ २६८ ॥

इति समासप्रक्रिया ॥ १६ ॥

१७. तद्धितप्रक्रिया ।

२६९.अपत्ये अण् ॥ ९.१ ॥

नाम्नोऽपत्येऽर्थेऽण् प्रत्ययो भवति । उपगोरपत्यं पुमानिति विग्रहे । उपगोः अण् इति स्थिते। समासप्रत्यययोः (सू.२४७) । इति षष्ठीलोपः । णकारो वृद्ध्यर्थ ईबर्थश्च ॥ २६९ ॥

---

१) नि॰ धासु वा वक्तव्यमिति विकल्पात् षस्योत्वाभावे इति षस्य डत्वम् । षड्ढा । संख्याया. प्रकारे धा । अव्ययाद्विभक्तेर्लुक् (सू.२२३) । षट्दन्ता यस्य विग्रहे । विभक्तिलोपे कृते दन्तस्य दतृ । षट् दन्ता यस्याऽसौ । तद्बृहतो. करपत्योश्चौरदेवतयोः सुट् तलोपश्च । बृहतां पतिः । तत् कर॰ तस्कर । महतष्टेराकारो भवति समानाधिकरणे । महांश्चासौ ईश्वरश्च । दिवो द्यावा । दिवशब्दस्य द्यावादेशो भवति द्यौश्च भूमिश्च। इत्यधिकं पठ्यते ।

२) नि॰ विग्रहो द्विविधः । एक॰ स्वपदविग्रह एकोऽस्वपदविग्रहोऽपि भवति । इत्यधिक पठ्यते ।

२७०.आदिस्वरस्य ञ्णिति च वृद्धिः ॥ ९.२४ ॥

स्वराणां मध्ये य आदिस्वरस्तस्य वृद्धिर्भवति ञिति णिति च तद्धिते परतः । उकारस्यौकारो वृद्धिः ॥ २७० ॥

२७१.वोव्यस्वे ॥ ९.१६ ॥

उकारस्य ओकारस्य च अव् भवति स्वरे यकारे च परे । औपगवः । वसिष्ठस्यापत्यं वासिष्ठः। गोतमस्या पत्यं गौतमः ॥ २७१ ॥

२७२.ऋ उरणि ॥ ९.२ ॥

ऋकारस्य उर्भवति अणि परे[१]। षण्णां मातॄणामपत्यं षण्मातुरः। तिसृणां मातॄणामपत्यं त्रैमातुरः । द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः ॥ २७२ ॥

२७३.अत इञनृषेः ॥ ९.३ ॥

अकारान्तान्नाम्नोऽनृषिशब्दादपत्येऽर्थे इञ्प्रत्ययो भवति । यस्य लोपः (सू.२२९)। देवदत्तस्थापत्यं दैवदत्तिः । श्रैधरिः । दाशरथिः । पौरन्दरिः । बह्वादेश्च । बह्वादेः पर इञ्प्रत्ययो भवत्यपत्येऽर्थे । बाहोः अपत्यं बाहविः । उपबिन्दोरपत्यमौपबिन्दविः । कृष्णस्यापत्यं कार्ष्णिः । उडुलोम्नोऽपत्यमौडुलोमिः । नो वा (सू.२६५)। अग्निशर्मणोऽपत्यमाग्निशर्मिः ॥ २७३ ॥

२७४.ण्यायनणेयण्णीया गर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वस्रादेः ॥ ९.४ ॥

गर्गादिर्नडादेरत्र्यादेः स्त्रीलिङ्गात्पितृष्वस्रादेश्च ण्य एयण् णीय इत्येते प्रत्यया भवन्ति अपत्येऽर्थे यथासंख्येन । चकारात्पितृष्वस्रादेरेयण्प्रत्ययो भवति । गार्ग्यः । वात्स्यः । जामदग्न्यः । सौम्यः । नाडायनः । चारायणः । चान्द्रायणः । अमुष्यायणः । आत्रेयः । मार्कण्डेयः । कापेयः । गाङ्गेयः । माहेयः[२] । पैतृष्वस्रीयः । मातृष्वस्रीयः* ॥ २७४ ॥

२७५.लुग्बहुत्वे क्वचित् ॥ ९.५ ॥

अपत्येऽर्थे उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य बहुत्वे सति क्वचिदनृषिविषये । ऋषिविषये च लुग्भवति । गर्गाः। वसिष्ठाः । अत्रयः । विदेहाः[३] ॥ २७५ ॥

२७६.देवतेदमर्थे ॥ ९.६ ॥

देवतार्थे इदमर्थे चोक्ताः प्रत्यया भवन्ति । इन्द्रो देवता यस्येत्यैन्द्रं हविः । सोमो देवता यस्येति सौम्यं हविः । देवदत्तार्थमिदं दैवदत्तं वस्त्रम् ॥ २७६ ॥

२७७.क्वचिद्द्वयोः ॥ ९.२५ ॥

क्वचित्पूर्वोत्तरपदादेरचो वृद्धिर्भवति ञिति णिति च तद्धिते परे । अग्निमरुतौ देवते यस्य तदाग्निमारुतं कर्म । सुष्ठु हृदयं यस्यासौ सुहृत् । सुहृदो भावः सौहार्दम् । अत्र भावेऽण् वक्तव्यः (वा°५१) ॥ २७७ ॥

---

१) नि° त्वन्मदेकत्वे (सू.२०६) इति सूत्र निर्देशात्क्वचिदपदान्तेऽपि झसानां ञमा एष्टव्या. । इत्यधिकं पठ्यते ।

२) नि° क्वचित्स्त्रीलिङ्गादण् भवति । भूमेरपत्य भौम । मातृपितृभ्यां स्वसा । मातृपितृभ्यां शब्दाभ्यां परस्य स्वसृशब्दस्य सकारस्य षकार. स्यात्समासे सति । पितुः स्वसा । पितृष्वसा । पितृष्वसुरपत्यम् । इत्यधिकं पठ्यते ।

३) नि° भृग्वत्रिकुत्साङ्गिरो वसिष्ठगोतमदेशतुल्याख्यक्षत्रियेभ्य' परस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति । भृगव कुत्सा. वसिष्ठा. । इत्यधिकं पठ्यते ।

२७८. णितो वा ॥ ९.७ ॥

उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया विषयान्तरे णितो वा भवन्ति । अजौ गौर्यस्याजावजगुः शिवः । तस्येदं धनुराजगवं अजगवं वा । कुमुदस्येव गन्धो यस्याः सा कुमुदगन्धिः । तस्या अपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । श्वसुरस्यायं श्वासुर्यो ग्रामः । विष्णोरिदं वैष्णवम् । गौरिदं गव्यम् । कुले भवं कुल्यम्। तवेदं त्वदीयम् । ममेदं मदीयम् । चतुरश्च लोपो ण्यणीययोः । चतुर् शब्दस्य चकारस्य लोपो भवति ण्यणीययोः प्रत्यययोः परतः । तुर्यम्-तुरीयम् । अन्यस्य दक् । अन्यशब्दस्य दगागमो भवति णीयप्रत्यये परे अन्यदीम् । अर्धजरतीयम् ॥ २७८ ॥

२७९. कारकात् क्रियायुक्ते ॥ ९.८ ॥

कारकादप्येते अणादयः प्रत्यया भवन्ति क्रियायुक्ते कर्तरि कर्मणि चाभिधेये । कङ्कुमेन रक्तं वस्त्रं कौङ्कुमम् । मथुराया आगतो जातो वा माथुरः । ग्रामे भवो ग्राम्यः । ग्रामीणः । धुरं वहतीति धुर्यः । धौरेयः ॥ २७९ ॥

२८०. केनेयकाः ॥ ९.९ ॥

भवाद्यर्थेषु क ईन इय इकेत्येते प्रत्यया भवन्ति । णित्वं चैषां वैकल्पिकम् । कर्णाटे भवः कार्णाटकः-कर्णाटकः । ग्रामादागतस्तत्र जातो वा ग्राम्यः - ग्रामीणः । सध्रीचि भवो वा सध्रीचा युक्तः सध्रीचीनः । समीचि भवो वा समीचा युक्तः समीचीनः । तिरश्चि भवो वा तिरश्चा युक्तः तिरश्चीनः । उदीचि भवो वा उदीचा युक्तः उदीचीनः । कन्यादीनामुपधायाः क्वचिद्यकारस्य लोपो भवति स्वरे यकारे च तद्धिते परे । यस्य लोपः (सू.२२९)। कानीनः । पौषी ।[1]

क्षत्रे भवः क्षत्रियः[2] । तच्छुक्रियम् इन्द्रियम् । अक्षैर्दीव्यतीत्याक्षिकः । तर्के चतुरः तार्किकः। शब्दे कुशलःशाब्दिकः। वैदिकी । त्यतनौ । त्यश्च तनश्च त्यतनौ किमादेरद्यादेर्भवाद्यर्थे त्यतनौ प्रत्ययौ भवतः । कुत्रत्यः । कुतस्त्यः । अद्यतनः । तत्रत्यः । तस्त्यः । सदातनः । ह्यस्तनः । श्वस्तनः[3]। सदातनः ॥ २८० ॥

२८१. स्वार्थेऽपि ॥ ९.१० ॥

उक्ताः प्रत्ययाः स्वार्थेऽपि भवन्ति । देवदत्त एव दैवदत्तकः । चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम्। चोर एव चौरः[4] । अणीनयोर्युष्मदस्मदोस्तकादिः[5] । तावकम् । मामकम् । तावकीनः । मामकीनः। यौष्माकः । आस्माकः । यौष्माकीणः । आस्माकीनः॥ २८१ ॥

---

१) नि॰ नक्षत्रादण् वक्तव्यः । अणन्तादीप् । पौष्या भव पौषीणः । चातुर्मास्यं व्रतमाचरतीति चातुर्मासिक॰ । इयो वा । क्षत्रशब्दाद्वा इप्रत्ययो भवति । क्षतात्रायते इति क्षत्रम् । क्षत्राद्या निपात्यन्ते । इत्यधिकं पठ्यते ।

२) नि॰ क्षात्रः क्षत्रशब्दादण् वक्तव्य॰ । इत्यधिकं पठ्यते ।

३) नि॰ पुराभव॰ पुरातन. चिर भवश्चिरन्तन॰ । सायं भवः सायन्तन॰ । प्राह्णे भवः प्राह्णेतन॰ । चिरादिभ्यस्त्न॰ चिरपरूपरादिभ्यस्त्नो भवाद्यर्थे। चिरं भवश्चिरत्न. परू भव. । परूत्न॰ परारि भवः परारित्नः । इत्यधिकं पठ्यते।

४) नि॰ अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः ।अव्ययस्य सर्वादिश्चान्त्यस्वरात्पूर्वोऽकच्प्रत्ययो भवति। उच्चैरेवोच्चकैः। नीचैरेव नीचकै.। सर्व एव सर्वक॰ । विश्व एव विश्वक । मया एव मयका । त्वया एव त्वयका । तदेव तकत् । यदेव यकत् । एतदेव एतकत् । इत्यधिकं पठ्यते ।

५) नि॰ अण् च ईनश्च अणीनौ तयो अणीनयो. । अणीनयोः प्रत्यययोः परतो पुष्मदस्मदोस्तवकादय आदेशा भवन्ति । आदिशब्दात्तवकममकयुष्माकास्माका । एकत्वे तवकममकौ । द्वित्वे बहुत्वे च युष्माकास्माकौ । इत्यधिकं पठ्यते ।

२८२.वत्तुल्ये ॥ ९.११ ॥

तुल्ये सादृश्येऽर्थे वतुः प्रत्ययो भवति । चन्द्रवन्मुखम् । घटवरुदकम् । पटवत्कम्बलम् ॥ २८२॥

२८३.भावे तत्वयणः ॥ ९.१२ ॥

भावे तश्च त्वश्च यण् च त तत्वयणः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावः तस्मिन्भावे त त्व यण् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणता । तान्तस्य नित्यं स्त्रीलिङ्गत्वादाप् । समाहारे ता च त्रैगुणश्च । त्रयाणां समाहारस्त्रेता* । जनानां समूहो जनता । ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मण्यम् । त्वयणन्तं नपुंसकम् ।

ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मण्यम् । सुमनसो भावः सौमनस्यम् । सुभगस्य भावः सौभाग्यम् । विदुषो भावो वैदुष्यम् । कर्मण्ययि यण् वक्तव्यः (वा° ५२)[१] । ब्राह्मणस्येदं कर्म ब्राह्मण्यम्। राज्ञ इदं कर्म राजन्यम्- राज्यम् । नो वा (सू.२६५)। इति टेर्लोपः[२]। लोहितादेर्डिदिमन् लोहितादेर्गणाद्भावेऽर्थे इमन् प्रत्ययो भवति । स इमन् डित्संज्ञो भवति । डित्वाट्टिलोपः । लोहितस्य भावो लोहितिमा[३] । कालिमा । लघिमा । अणिमा[४] । ऋ र इमनि । पृथोर्भावः प्रथिमा । द्रढिमा[५]। बहोर्भाव इति विग्रहे । बहोर्लोपो भू च बहोः (पा° सू° ६/४/१५८) । बहोरुत्तरेषामिमनादीनामिकारस्य लोपो भवति। बहोः स्थाने भू चादेशः । भूमा ॥ २८३ ॥

२८४.अस्त्यर्थे मतुः ॥ ९.१३ ॥

नाम्नो मतुः प्रत्ययो भवति अस्यास्मिन्वासीत्येतस्मिन्नर्थे । उकारो नुम्विधानार्थः । गौरस्यास्तीति गोमान् - गोमती* । अइकौ च मत्वर्थे । मत्वर्थे अइकौ प्रत्ययौ भवतः । वैजयन्ती पताका यस्यासौ वैजयन्तः । माया विद्यते यस्यासौ मायिकः ॥ २८४ ॥

२८५.मान्तोपधाद्वत्विनौ ॥ ९.१४ ॥

[६]मकारान्तान्मकारोपधादकारान्तादकारोपधाच्च वत्विनौ प्रत्ययौ भवतः अस्त्यर्थे[७] ।

---

१) नि° कर्मण्यपीत्यपिशब्दात्साध्वर्थेऽण् तस्य णित्वं न । सामनि साधुः सामन्यः । कर्मणि साधुः कर्मण्यः । सभायां साधुः सभ्यः। इत्यधिकं पठ्यते ।

२) नि° अन्यत्रापि यण् प्रत्ययः । समानस्य वा स इत्यादेशः । समाने उदरे शयितः समानोदर्यः । सोदर्यः । शतेन क्रीतः शत्यः । इत्यधिकं पठ्यते ।

३) नि° लोहितादेरिति अनेकस्वरात् डित् वक्तव्यः । यत्र एकस्वरस्तत्र न डित् । लोहितादेरिमन् वैकल्पिकः । तेन लौहित्यम् । लोहितत्वम् । इत्यधिकं पठ्यते ।

४) नि° गुवदिः इति गुरोर्गरादेश॰ । गुरोर्भावो गरिमा वरस्य भावो वरिमा । इमनि लोपः । इमनि प्रत्यये परे वकारस्य लोपो भवति। स्थूलस्य भावः स्थेमा । स्थूलस्य स्थवादेश : । इत्यधिकं पठ्यते ।

५) नि° मृदोर्भावो म्रदिता । भृशस्य भावो भ्रशिमा । कृशस्य भावः क्रशिमा । हसादित्वाभावात् । ऋजोर्भावो ऋजिमा । लघुत्वाभावत् । कृष्णस्य भावः कृष्णिमा । संयोगपूर्वकत्वान्न लघुः । इत्यधिकं पठ्यते ।

६) नि° मान्तोपधात् वत्विनौ । मश्च अश्च मौ अन्तश्च उपधा च अन्तोपधे मौ अन्तोपधे यस्यासौ मान्तोपधस्तस्माद्वत्विनौ । इत्यधिक पठ्यते ।

७) नि° मघोऽस्यास्तीति मघवान् ।
श्रियां यशसि सौभाग्ये योनौ कान्तौ महिम्नि च ।
सूर्ये संज्ञाविशेषे च मृगाङ्केऽपि भगः स्मृत. ॥
भगं भाग्यं विद्यते यस्यासौ भगवान् । लक्ष्मीरस्यास्तीति । इत्यधिकं पठ्यते ।

लक्ष्मीवान् । भानि नक्षत्राणि विद्यन्ते यस्यासौ भवान् । धनवान् - धनी । छत्री । दण्डी[१] । किंवान् । कामो विद्यते यस्यासौ कामी । कृमयो विद्यन्ते यस्यासौ कृमिवान् । शमोऽस्यास्तीति शमी । दमोऽस्यास्तीति दमी । तडिदादिभ्यश्च ।

तडिदादिभ्यः शब्देभ्यो वतुः प्रत्ययो भवति । तडिद्विद्यते यस्यासौ तडित्वान् । यशस्वान् । मरुद्विद्यते यस्यासौ मरुत्वान्[२] । एतत्किंयत्तद्भ्यः परिमाणे वतुः । एतत्किंयत्तद्भ्यः शब्देभ्यः परिमाणेऽर्थे वतुः प्रत्ययो भवति । यत्तदोरा । यत्तदोष्टेरात्वं भवति वतौ परे । यत्परिमाणमस्येति यावान् । तावान् । किमः किर्यश्च । किम् शब्दस्य किरादेशो भवति । वतोर्वकारस्य एकारादेशो भवति । किं परिमाणमस्येति कियान् । आ इश्चौतदो वा । एतदष्टेरात्वं भवति वतौ परे[३]। एतत्परिमाणमस्येति एतावान् । इयान्[४] । तुन्दादेरिलः (तु॰ पा॰ ५/२/११७) । तुन्दादेर्गणात् इलः प्रत्यो भवति । प्रशस्तं तुन्दं यस्यासौ तुन्दिलः । औन्नत्ये दन्तादुरः (तु॰ पा॰ ५/२/१०६)। औन्नत्येऽर्थे वाच्ये सति दन्तशब्दादुरः प्रत्येयो भवति । उन्नता दन्ता यस्यासौ दन्तुरः । श्रद्धादेर्लुः (तु॰ पा॰ ३/२/१५८) । श्रद्धा विद्यते यस्यासौ श्रद्धालुः । कृपा विद्यते यस्यासौ कृपालुः । मायालुः। दयालुः[५] । अस्मायामेधास्रग्भ्योऽस्त्यर्थे विनिर्वक्तव्यः (वा॰ ५३) (तु॰ पा॰ ५/२/१२१) । तपो विद्यते यस्यासौ तपस्वी । यशस्वी । मायावी । मेधावी । स्रक् विद्यते यस्यासौ स्रग्वी । वाचो ग्मिनिः (पा॰ ५/२/१२४) । वाच्शब्दात् ग्मिनिः प्रत्ययो भवति अस्त्यर्थे[६] । प्रशस्ता वाक् विद्यते यस्यासौ वाग्मी[७] । आलाटौ कुत्सितभाषिणि (तु॰ पा॰ ५/२/१२५) । कुत्सितभाषिण्यर्थे वाच्ये सति आलाटौ प्रत्ययौ भवतः[८] । कुत्सिता वाक् विद्यते यस्यासौ वाचालः । वाचाटः[९] । ईषदपरिसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः (तु॰ पा॰ ५/३/६७)[१०] । ईषदापरिसमाप्तः पटुरिति पटुदेश्यः। पटुदेशीयः। ईषदूनः कविरिति कविदेश्यः। कविदेशीयः । प्रशंसायां रूपः (तु॰ पा॰ ५/३/६६) । प्रशंसायां रूपः प्रत्ययो भवति ।

प्रशस्तौ वैयाकरणो वैयाकरणरूपः[११] । भूतपूर्वे चरट् (पा॰ ५/३/५३) ।

---

१) नि॰ क्षेत्रं विद्यते यस्यासौ क्षेत्रवान्-क्षेत्री । विद्यास्यास्तीति विद्यावान् । दृषदो यस्यासौ दृषद्वान् दृषद्वती भूमिः । ष्ट्विव्रतः (सू.२३०)। यशोऽस्यास्तीति यशस्वान् । किं विद्यते यस्यासौ । इत्यधिकं पठ्यते ।

२) नि॰ तकरान्तस्य सकारान्तस्य हसादावस्त्यर्थे प्रत्यये परे अपदान्तता वक्तव्या । यस्वरादौ प्रत्ययमात्रे परे सर्वेषामपदान्तता भवति । ईये परे पदान्तता । तेन भवदीयम् । इत्यधिकं पठ्यते ।

३) नि॰ यस्मिन्पक्षे आत्वं न यस्मिन्पक्षे इशादेश. स्यात् । शकारः सवदिशार्थः । इत्यधिकं पठ्यते ।

४) नि॰ एतदष्टेर्वा आत्वम् । यस्मिन्पक्षे आत्वं न तत्र एतद इशादेशः । चकाराद्वतोर्वकारस्य यकारः । वा शब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन इदमो वतुः प्रत्ययः । इदम ईश् चकाराद्वतोर्वकारस्यश्चेति वाच्यम् । इदं पिरमाणं यस्य स इयान् । शकारः सवदिशार्थः । इत्यधिकं पठ्यते ।

५) नि॰ सिध्मादेर्लः । सिध्मल॰ । स्नेहिल॰ । इत्यधिकं पठ्यते ।

६) नि॰ ग्मिनो गकारो व्यवधानार्थः । तेन ञमे ञमा वा (सू.३८) इत्यस्या प्राप्तिः । इत्यधिकं पठ्यते ।

७) नि॰ एकादाकिनिच्चासहाये न विद्यते एकः सहायो यस्य सः एकाकी । स्त्री चेत् एकाकिनी । इत्यधिकं पठ्यते ।

८) नि॰ आलप्रत्ययो बहुभाषित्वे कुत्सितभाषित्वे च । आढप्रत्ययस्तु केवलकुत्सितभाषित्वे । इत्यधिकं पठ्यते ।

९) नि॰ लः समाहारप्रकृष्टयो. । नाम्नः समाहारप्रकृष्टयोर्विषये लः प्रत्ययो भवति । क्लेशस्य समूहः-प्रकृष्टः क्लेशो वा क्लेशल. । इत्यधिकं पठ्यते ।

१०) नि॰ ईषदपरिसमाप्त. सर्वज्ञः इति सर्वज्ञकल्पः । इत्यधिकं पठ्यते ।

११) नि॰ सुबोधिकामतानुसारेण क्षेपकोऽयम् । पाशः वैयाकरणो वैयाकरणपाशः । इत्यधिकं पठ्यते ।

भूतपूर्वेऽर्थे वाच्ये सति चरट् प्रत्ययो भवति[१]। पूर्वं दृष्ट इति दृष्टचरः। स्त्री चेद्दृष्टचरी। प्राचुर्यविकारप्रधान्यादिषुमयट् प्रत्ययो भवति[२] अन्नमयो यज्ञः । मृन्मयो घटः । स्त्री मयो जाल्मः[३] । अमृतमयश्चन्द्रः । तदधीते वेद वेत्यत्रण्व वक्तव्यः (वा° ५४)[४]। व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः[५] । शोभनोऽश्वः स्वश्वः । तं वेदेति सौवश्वः । न्याये कुशलो नैयायिकः ॥ २८५ ॥

२८६.न सन्धिय्वोर्युट् च ॥ ९.२६ ॥

सन्धिजौ य्वौ सन्धिय्वौ तयोः । सन्धिजयोर्यकारयोः सम्बन्धिनः स्वरस्य वृद्धिर्न भवति। किन्तु तयोर्युडागमो भवति। इट् उट् इत्येतावागमौ भवतः । वर्णविश्लेषं कृत्वा। यकारात्पूर्व इकारः वकारात्पूर्व उकारः । पश्चाद् आदिस्वरस्य ञ्णिति च वृद्धिः (सू. २७०)[६] । इतो जातार्थे । जातार्थे इतः प्रत्ययो भवति । लज्जा सञ्जाता यस्यासौ लज्जितः[७] ॥ २८६ ॥

२८७.तरतमेयस्विष्ठाः प्रकर्षे[८] ॥ ९.१५ ॥

अतिशयेऽर्थे तरः तमः इयसुः इष्ठः इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अतिशयेन कृष्णः कृष्णतरः । अतिशयेन कृष्णः कृष्णतमः । अतिशयेन शुक्ल शुक्लतरः । शुक्लतमः । इयस्विष्ठौ ङिताविति वक्तव्यौ (वा°५५) । अतिशयेन लघुर्लघीयान् लघीयसी लघिष्ठः । अतिशयेन पापी इति पापीयान् । अतिशयेन पापिनी इति पापीयसी । पापिष्ठः[९] । गुवदिरिष्ठेमेयस्सु गरादिष्टयलोपश्च। इष्ठमेयस्सु परतो गुवदिर्गरादिरादेशो भवति। टेरलोपः । गुरोर्गरादेशः । अतिशयेन गुरुर्गरीयान् गरीयसी गरिष्ठः । गुरोर्भावो गरिमा । प्रियस्य प्रादेशः । प्रेयान्- प्रेयसी-प्रेष्ठः । लोहितादेर्डिमन् । प्रेमा । स्थिरस्य स्थादेशः । स्थेयान्-स्थेयसी-स्थेष्ठः । स्थूलस्य स्थवादेशः । स्थवीयान् - स्थवीयसी - स्थविष्ठः । प्रशस्यस्य श्रादेशः । अतिशयेन प्रशस्यः श्रेयान्-श्रेयसी-श्रेष्ठः-श्रेमा । वृद्धस्य वषदिशः । अतिशयेन वृद्धः वर्षीयान्- वर्षीयसी- वर्षिष्ठः। ईलोपो ज्याशब्दादीयसः । ज्याशब्दादीयस ईकारस्य लोपो भवति । वृद्धस्य ज्यादेशः । अतिशयेन वृद्ध इति ज्यायान्- ज्यायसी- ज्येष्ठ[१०] । दीर्घस्य द्राघादेशः। अतिशयेन दीर्घ इति द्राघीयान्-

---

१) नि° पूर्व भूत भूतपूर्वः । पूर्वं भूत इति भूतचरः । इत्यधिकं पठ्यते ।

२) नि° गोः पुरीषे च । गोः पुरीषं गोमयम् । अन्नं प्रचुरं यस्मिन्नसौ । इत्यधिकं पठ्यते ।

३) नि° आदिशब्दात्स्वरूपार्थे मयट् । अमृतस्वरूपः । इत्यधिकं पठ्यते ।

४) नि° अधीतेऽथवा वेद इत्यत्रार्थे द्वितीयान्तान्नाम्नोऽण् वक्तव्यः । इत्यधिकं पठ्यते ।

५) नि° सुबोधिकायाः सू.२८५ तः इमानि वाक्यानि सारस्वतप्रक्रियायां प्रक्षिप्तानि । द्वारि नियुक्तो दौवारिकः । स्वस्ति इत्याह सौवस्तिकः । न्यग्रोधस्येदं नैयग्रोधम् । व्यासादे किं । व्यासस्यापत्यं वैयासकिः । सुधातुरकङ् च । सुधातुरिञ् स्यादकङादेशश्च । सुधातुरपत्यं सौधातिकः । इत्यधिकं पठ्यते ।

६) नि° चटकादैरण् । चटकस्यापत्य चाटकैरः । कल्याण्यादीनामियेयः । कल्याण्या अपत्यं कल्याणियेनः । इत्यधिकं पठ्यते।

७) नि° त्रपासञ्जाता यस्यासौ त्रपितः । क्षुधा सञ्जाता यस्यासौ क्षुधित. । इत्यधिकं पठ्यते ।

८) नि° सारस्वतप्रक्रियाया· पाठद्वयमत्यन्तं पौर्वापर्य व्यनक्ति । इत्यधिकं पठ्यते ।

९) नि° विन्मतुवतुतृप्रत्ययानां लोपश्च इष्ठादौ । मतिर्विद्यते यस्यासौ मतिमान् । अतिशयेन मतिमान् इति मतिष्ठ· । अतिशयेन मायावी इति मायिष्ठ । अतिशयेन धनवान् इति धनिष्ठ· । अतिशयेन कर्ता इति करिष्ठः। इत्यधिकं पठ्यते ।

१०) नि° ज्येमा । उत्तमस्य वरादेशः । अतिशयेन उत्तम इति वरीयान् - वरीयसी - वरिष्ठ. - वरिमा । इत्यधिक पठ्यते ।

द्राघीयसी-द्राघिष्ठः-द्राघिमा । बहुशब्दस्य बंहादेशः। अतिशयेन बहुः बंहीयान् - बंहीयसी-बंहिष्ठः । दूरस्य दवादेशः। दवीयान्-दवीयसी-दविष्ठः। अल्पस्य (लघोः) कनादेशः । कनीयान्-कनीयसी-कनिष्ठः । क्षिप्रस्य क्षेपादेशः । क्षेपीयान् - क्षेपीयसी-क्षेपिष्ठः । क्षुद्रस्य क्षादादेशः। क्षोदीयान्-क्षोदीयसी-क्षोदिष्ठः । बहोरिष्ठे यिः। बहुशब्दात्परस्य इष्ठे वर्तमानस्येकारस्य यिर्भवति । ईयस ईकारस्य लोपश्च । बहोर्भूरादेशः । अतिशयेन बहुरिति भूयान्-भूयसी-भूयिष्ठः भूमा । किमोऽव्यया-दाख्याताच्च तरतमयोराम्वक्तव्यः । कुतः कुतस्तरां परमाणवः । अतिशयेन कुत इति कुतस्तराम् तेषामारम्भकत्वम् । उच्चैस्तरां गायति । अतिशयेन उच्चैरिति उच्चैस्तमाम् । नीचैस्तराम्- नीचैस्तमाम् । किन्तराम् - किन्तमाम् । अतिशयेन पठति इति पठतितराम्-पठतितमाम् । अतिशयेन पचति इति पचतितराम्-पचतितमाम् । परिमाणे दघ्नादयः (तु॰ पा॰ ५/२/३७) । परिमाणेऽर्थे वाच्चे सति दघ्नट् द्वयः सट् मात्रट् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । जानुः परिमाणं यस्य तज्जानुदघ्नं जलम् । शिरोद्वयसम् । पुरुषमात्रं जलम् । द्वयोर्बहूनां चैकस्य निर्धारणे किमादिभ्यो डतरडतमौ वक्तव्यौ । कतरो भवतोर्मध्ये काण्वः । कतमो भवतां तान्त्रिकः। भवतो यतरस्तार्किकस्ततर उद्गृह्णातु यतमः ततमः । संख्येयविशेषावधारणे द्वित्रिभ्यां तीयः । द्वयोः संख्यापूरकः द्वितीयः । त्रेः संप्रसारणं (पा॰ ५/२/५५) सस्वरस्य । त्रयाणां संख्यापूरकः तृतीयः । षट्चतुरोस्थः (तु॰ पा॰ ५/२/५१) षण्णां संख्यापूरकः षष्ठः। ष्टुभिःष्टुः (सू. ४३)। चतुर्थः । पञ्चादेर्मः (तु॰ पा॰ ५/२/४९)। पञ्चमः । सप्तमः । अष्टमः । नवमः । दशमः इत्यादि । एकादशादेर्डः । एकेनाधिका दश एकादशा । एकादशानां संख्यापूरकः एकादशः- एकादशी । द्वित्र्यष्टैकानां द्वात्रयोष्टैकाः । प्राक्शतादनशीतिबहुव्रीह्योरिति वक्तव्यम् । द्वादशः-द्वादशी। त्रयोदशः-त्रयोदशी । चतुर्दश-चतुर्दशी । सप्तदशः-सप्तदशी। अष्टादशः-अष्टादशी । विंशत्यादेर्वा तमट् (तु॰ पा॰ ५/२/५६)। विंशतेः संख्यापूरकः विंशतितमः । पक्षे विंशतेष्टिलोपः । विंशः । चत्वारिंशदादौ वा। द्विचत्वारिंशत् द्वाचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत्। अनशीति विशेषणाद्वयशीतिः । त्र्यशीतिः। अष्टाशीतिः। शतादेर्नित्यम् (तु॰ पा॰ ५/२/५७)। शततमः । संख्यायाः प्रकारे धा संख्यावाचकाच्छब्दात्प्रकारेऽर्थे वाच्ये सति धाप्रत्ययो भवति । द्विप्रकारं द्विधा । त्रिप्रकारं त्रिधा । चतुःप्रकारं चतुर्धा । गुणोऽण् च धाप्रत्ययान्तस्य शब्दस्य गुणो वा भवति । अण् च वा भवति । द्विप्रकारं द्वेधा । त्रिप्रकारं त्रेधा । धाप्रत्ययान्तात्स्वार्थेऽण् द्विधा एव द्वैधम्। त्रैधम्। क्रियाया आवृत्तौ कृत्वसुच् [कृत्वस्] (तु॰ पा॰ ५/४/१७)। पञ्चवारान् भुङ्क्ते। इति पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । सप्तकृत्वः । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुः (तु॰ पा॰ ५/४/१८) द्वित्रिचतुः शब्दैः सुप्रत्ययो भवति । द्विवारमिति द्विः । त्रिवारमिति त्रिः। द्विरुक्तम् । त्रिरुक्तम् । बह्वादेः कारकाच्छस् (तु॰ पा॰ ५/४/४२) । बह्वादेः शब्दाच्छस्प्रत्ययो भवति । बहुवारानिति बहुशः । अल्पशः । शतशः । सहस्रशः। लक्षशः । कोटिश इत्यादि । बहुशो धनं

ददाति । कारकात्किम् । बहूनां स्वामी (तु॰ प्रक्रिया कौमुदी)। तयायडौ संख्याया अवयवे । संख्याया अवयवे वाच्ये सति तयायडौ प्रत्ययौ भवतः । द्वौ अवयवौ यस्य तद्द्वितयम् । त्रितयम् । द्वौ अवयवौ यस्य तद्द्वयम् । त्रयम्। चतुष्टयी । अल्पार्थे कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः (तु॰ पा॰ ५/३/८८) अल्पा कुटी इति कुटीरः। अल्पा शमी इति शमीरः। अल्पा शुण्डा इति शुण्डारः। स्त्रीपुंसोर्नण्स्नणौ (तु॰ पा॰ ४/१/८७) स्त्रैणम्। पौंस्नम् । शेषा निपात्याः कत्यादयः । आदिशब्दात् या संख्या येषां ते याति । सा संख्या येषां ते सति । का संख्या येषां ते कति । लोकच्छेषस्य सिद्धिः ॥ २८७ ॥

इति तद्धितप्रक्रिया ॥ १७ ॥

द्वितीयवृत्तौ

आख्यातप्रक्रिया ॥ २ ॥

लक्ष्मीनृसिंहौ प्रणिपत्य काश्यां बुधांश्च पद्माकरभट्टमुख्यान् ।
सारस्वतीयां च तिबादिवृत्तिं क्रमाल्लिखेयं गणपप्रसादात् ॥ १ ॥

भ्वादिषु परस्मैपदिनः ।१।

अथाख्यातप्रत्यया निरूप्यन्ते ।

२८८.धातोः ॥ १२.१ ॥

वक्ष्यमाणाः प्रत्यया धातोर्ज्ञेयाः ॥ २८८ ॥

२८९.भ्वादिः ॥ १२.९० ॥

भूसत्तायामित्यादिः शब्दो धातुसंज्ञो भवति। स च त्रिविधः आत्मनेपदी परस्मैपद्युभयपदी चेति ॥ २८९ ॥

२९०.आदनुदात्तङितः ॥१२.६९ ॥

अनुदात्तेतो ङितश्च धातोरादित्यात्मनेपदं भवति ॥ २९० ॥

२९१.ञित्स्वरितेत उभे ॥ १२.७१ ॥

ञितः स्वरितेतश्च धातोरुभे आत्मनेपदपरस्मैपदे भवतः । आत्मगामि चेत्फलमात्मनेपदं परगामि चेत्फलं परस्मैपदं प्रोक्तव्यम् । अन्वर्थादनुगतार्थसंज्ञाबलत्वात् ॥ २९१ ॥

२९२.परतोऽन्यत् ॥ १२.७२ ॥

पूर्वोक्तनिमित्तविधुरादन्यस्माद्धातोः पस्मैपदं भवति ॥ २९२ ॥

२९३.नव परस्मैपदानि ॥ १२.६४ ॥

तिबादीनामष्टादशसंख्याकानामाद्यानि नव वचनानि परस्मैपदसंज्ञानि भवन्ति ॥ २९३ ॥

२९४.पराण्यात्मनेपदानि ॥ १२.६५ ॥

पराणि नव वचनानि आत्मनेपदसंज्ञानि भवन्ति ॥ २९४ ॥

२९५.वर्तमाने- तिप् तस् अन्ति, सिप् थस् थ, मिप् वस् मस्, ते आते अन्ते, से आथे ध्वे, ए वहे महे ॥ १२.२ ॥

प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियोपलक्षितः कालो वर्तमानस्तस्मिन्वर्तमाने चाभिधेये तिबादयः प्रत्यया भवन्ति । अस्य तिबादेः पाणिनीयानां लडिति संज्ञा ॥ २९५ ॥

२९६.नाम्नि च युष्मदि चास्मदि च भागैः ॥ १२.६६ ॥

नामादिषूपपदेषु प्राप्तेषु सत्सु त्रिभिर्भागैरेते प्रत्यया भवन्ति । ते च त्रयो भागा यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति । नाम्नि प्रयुज्यमाने च शब्दादप्रयोज्यमानेऽपि प्रथमपुरुषः । युष्मदि मध्यमः । तथैवास्मद्युत्तमः ॥ २९६ ॥

भू (१) सत्तायाम् ।

२९७.कर्तरि पं च ॥ १२.६८ ॥

पं च परस्मैपदं कर्तरि भवति । चकारादात्मनेपदमपि । तत्र भू इत्येतस्मात्परस्मै -पदिनोऽब्विकरणात्कर्तरि तिबादयो योज्यन्ते । तत्रैकत्वविवक्षायां प्रथमपुरुषैकवचने भू तिप् इति स्थिते । पकारः पित्कार्यार्थः ॥ २९७ ॥

२९८.अप् कर्तरि ॥ १२.१० ॥

धातोरप्प्रत्ययो भवति कर्तरि विहितेषु तिबादिषु चतुर्षु दिप्पर्यन्तेषु परतः । पकारो विकरणभेदज्ञापनार्थो गुणार्थश्च । प्रकृतिप्रत्ययान्तः पतति यः प्रत्ययः स विकरणः ॥ २९८ ॥

२९९.गुणः ॥१२.१२३ ॥

धातोरन्त्यभूतस्य नामिनो गुणो भवति । अवादेशो भवति । द्व्यर्थविवक्षायां तस् ॥ २९९ ॥

३००.अपित्तादिर्ङित् ॥ १२.७३ ॥

पकारेत्तादिकं च विहायान्यः प्रत्ययो ङित्संज्ञो भवति । अन्य इति किम् । इडामायावर्जितो दशलकारान्तःपाती ङित् । आदिशब्दात्सीसिग्रहणम् ॥ ३०० ॥

३०१.क्ङित्यद्व्युसि ॥ १२.१३१ ॥

किति ङिति च परे धातोर्गुणो भवति द्व्युसं वर्जयित्वा। कृतद्विर्वचनस्य उसि परे तु गुणो भवति । ततो ङित्त्वात्तसि गुणप्रतिषेधेऽप्रत्ययनिमित्तो गुणो भवत्येव । स्रोर्विसर्गः (सू. ६७) भवतः ॥ ३०१ ॥

बह्वर्थविवक्षायां भव अन्ति इति स्थिते ।

३०२.अदे ॥ १२.४४ ॥

अकारस्य लोपो भवति अकारे एकारे च परे भवन्ति । भवसि भवथः भवथ ॥ ३०२ ॥

३०३.व्मोरा ॥ १२.४५ ॥

अकारस्य आत्वं भवति वकारे मकारे च परे । भवामि भवावः भवामः । स राजा धार्मिको भवति । त्वं साधुर्भवसि । अहमात्माविद्भवामीत्यादि प्रयोक्तव्यम् । अव्यवधानाच्च पुरुषविशेषः । यस्य क्रियापदेन व्यवधानं नास्ति ततः पुरुषविशेषः ।

अत्र व्यवधानं सूत्रस्थं ग्राह्यं न तु वाक्यस्थम् । सूत्रक्रमेण पुरुषप्रयोगो भवति । साधू स च त्वं च भवथः। अहं त्वं स च पण्डिता भवामः।। ३०३।।

भूङ् प्राप्तौ आत्मनेपदी तस्मात् तेप्रभृतीनि नव वचनानि प्रयोज्यानि । अब्गुणावः (अप्-गुण-अवः) । भवते ।

३०४.आदाथ ईः ॥ १२.४६ ॥

आकारात्परस्यात् आथ् सम्बन्धिन आकारस्य ईकारो भवति । भवेते । भवन्ते । भवसे भवेथे भवध्वे । अदे (सू.३०२) । भवे भवावहे भवामहे । स श्रियं भवते ॥ ३०४ ॥

३०५.विधिसंभावनयोः - यात् याताम् युस् - यास् यातम् यात - याम् याव याम-ईत ईयाताम् ईरन्-ईथास् ईयाथाम् ईध्वम्-ईय ईवहि ईमहि ॥ १२.३ ॥

विधिः कर्तव्यार्थोपदेशः । संभावनं कल्पनमूहस्तत्र यादादयः प्रत्यया भवन्ति । लिङिति चैषां संज्ञा पाणिनीयानाम् ॥ ३०५ ॥

३०६.याः ॥ १२.४७ ॥

अकारात्परो या ई भवति । अ इ ए (सू.२५) । भवेत् भवेताम् ॥ ३०६ ॥

३०७.युस इट् ॥ १२.४८ ॥

अकारात्परस्य युस इडागमो भवति । भवेयुः । भवेतम् भवेत ॥ ३०७ ॥

३०८.याम ईयम्[१] ॥ १२.४९ ॥

अकारात्परो यामीयं भवति[२] । भवेयम् भवेव भवेम । शिष्यो गुरुशुश्रूषको भवेदिति विधिः । भवेदसौ वेदपारगो ब्राह्मत्वदिति संभावनम् । भवेत भवेयाताम् भवेरन् । भवेथाः भवेयाथाम् भवेध्वम् । भवेय भवेवहि भवेमहि । अहं हरिभक्तिं भवेय ॥ ३०८ ॥

३०९.आशीः प्रेरणयोः - तुप् ताम् अन्तु - हि तम् त - आनिप् आवप् आमप्-ताम् आताम् अन्ताम् - स्व आथाम् ध्वम् - ऐप् आवहैप् आमहैप् ॥ १२.४ ॥

अप्राप्तप्रार्थनमाशीः परस्पेष्टार्थशंसनं वा । प्रेरणं प्रवर्तनं तत्र तुबादयः प्रत्यया भवन्ति । एषां संज्ञा लोट् । तुह्योस्तातङाशिषि वा वक्तव्यः(वा° ५६)। भवतु-भवतात् भवताम् भवन्तु ॥ ३०९ ॥

३१०.अतः ॥ १२.४३ ॥

अकारात्परस्य हेर्लुग्भवति । न तु तातङ । तातङिति ङित्करणं गुण-

---

१) सारस्वत सूत्र पाठानुसारि सूत्रम् ।

२) सपादकेन स्वतन्त्रसूत्रत्वेन गृहीत वाक्यम् ।

वृद्धिप्रतिषेधार्थं नत्वन्त्यादेशार्थम्। भव भवतात् भवतम् भवत । भवानि भवाव भवाम । आयुष्मान् भवतु भवान्। अध्ययनायोद्यतो भव सौम्य । भवताम् भवेताम् भवन्ताम् । भवस्व भवेथाम् भवध्वम् । भवै भवावहै भवामहै । हरिं भवस्व त्वम् ॥ ३१० ॥

३११.अनद्यतनेऽतीते - दिप् ताम् अन् - सिप् तम् त - अमिप् व म - तन् आताम् अन्त - थास् आथाम् ध्वम् - ई वहि महि ॥ १२.५ ॥

अतीताया रात्रेर्यामिद्वयादर्वाग्यावदागामिन्याः प्रथमायामद्वयं सोऽद्यतनस्ततोऽन्योऽनद्यतनस्तस्मिन्ननद्यतनेऽतीते काले तिबादयः प्रत्यया भवन्ति । एषां संज्ञा लङ् । दिसिमि इत्येतेषामिकार उच्चारणार्थः । ततो नकार इण्तन्यकर्तरीति विशेषणार्थः । वावसाने (सू.१५१) इति दकारस्य तकारः ॥ ३११ ॥

३१२.दिबादावट् ॥ १२.२१ ॥

दिबादौ परे धातोरडागमो भवति । अभवत् अभवताम् अभवन् । अभवः अभवतम् अभवत । अभवम् अभवाव अभवाम । ह्योऽभवत्त्वत्पुत्रः । अभवत अभवेताम् अभवन्त । अभवथाः अभवेथाम् अभवध्वम् । अभवे अभवावहि अभवामहि । स राज्यमभवत ॥ ३१२ ॥

अथ णबादि कर्तरि प्रणीयते ।

३१३.परोक्षे - णप् अतुस् उस् - थप् अथुस् अ - णप् व म - ए आते इरे - से आथे ध्वे - ए वहे महे ॥ १२.६ ॥

धातोः परोक्षेऽतीते काले णबादयः प्रत्यया भवन्ति । एषां संज्ञा लिट् ॥ ३१३ ॥

३१४.णादिः कित् ॥ १२.७४ ॥

अपित् णादिः किद्भवति । द्विश्च । णबादिसंयोगे धातोर्द्विवचनम् ॥ ३१४ ॥

३१५.सस्वरादिर्द्विरद्विः ॥ १२.९९ ॥

सस्वराद्योऽवयवोऽद्विरुक्तो द्विर्भवति । भू भू णप् इति स्थिते । णकारो वृद्ध्यर्थः। पकारः पित्कार्यर्थिः ॥ ३१५ ॥

३१६.आभ्वोर्णादौ ॥ १२.११७ ॥

पूर्वस्याऽऽकारस्य भूशब्दस्य च अकारो भवति णादौ सति ॥ ३१६ ॥

३१७.ह्रस्वः ॥ १२.१०६ ॥

पूर्वसंबन्धिनो दीर्घस्य ह्रस्वो भवति ॥ ३१७ ॥

३१८.झपानां जबचपाः ॥ १२.१०४ ॥

पूर्वसंबन्धिनां झपानां जबाश्चपाश्च भवन्ति । झढधघभानां जडदगबा भवन्ति । खफछठथानां चटतकपा भवन्ति ॥ ३१८ ॥

३१९.भुवो वुक् ॥ १२.१७२ ॥

भुवो वुगागमो भवति णादौ स्वरे परे । बभूव बभूवतुः बभुवुः ॥ ३१९ ॥

३२०.क्रोदेर्णादेः ॥ १२.१७० ॥

डुकृञ् करणे । सृ गतौ । डुभृञ् धारणपोषणयोः । वृञ् संवरणे । द्रु गतौ । श्रु श्रवणे । स्रु प्रस्रवने । ष्टुञ् स्तुतौ । कृसृभृवृद्रुश्रुस्नुस्तु इत्येतस्मात्परस्य वसादेणदिर्गणस्येट् न भवत्यन्यस्माद्भवतीति नियमादनिटोऽपीडागमः । यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते इति न्यायादिटोऽपि णबाद्यन्तत्वेन थपि वुक् । बभुविथ बभूवथुः बभुव । बभुब बभूविव बभूविम । बलिर्बलवान् बभूव । बभूवे बभूवाते बभूविरे । बभूविषे बभूवाथे ॥ ३२० ॥

३२१.नामिनोऽचतुर्णां धो ढः ॥ १२.१७४ ॥

नाम्यन्ताद्धातोरुत्तरस्य तिबादिचतुष्कव्यतिरिक्तस्य लिङो लुङ्लिटोश्च धस्य ढो भवति । अत्र सेटो हलाद्वेति वक्तव्यम् । बभूविध्वे - बभूविढ्वे बभूवे बभूविवहे बभूविमहे । रामो राज्यं बभूवे ॥ ३२१ ॥

३२२.आशिषि - यात् यास्ताम् यासुस् - यास् यास्तम् यास्त - यासम् यास्व यास्म - सीष्ट सीयास्ताम् सीरन् - सीष्ठास् सीयास्थाम् सीध्वम् - सीय सीवहि सीमहि ॥ १२.७ ॥

धातोराशिषि यादादयो भवन्ति । एषां संज्ञा लिङ् । आशीर्वादादेः पं किदिति वक्तव्यम् । ततो गुणाभावः । भूयात् भूयास्ताम् भूयासुः । भूयाः भूयास्तम् भूयास्त । भूयासम् भूयास्व भूयास्म । सः श्रीमान् भूयात् ॥ ३२२ ॥

भू सीष्ट इति स्थिते ।

३२३.सिसतासीस्यपामिट् ॥ १२.१५९ ॥

धातोः परेषां सि स ता सी स्यप् इत्येतेषामिडागमो भवति। गुणावादेशौ। षत्वम्। भविषीष्ट भविषीयास्ताम् भविषीरन् । भविषीष्ठाः भविषीयास्थाम् भविषीध्वम् । सीव्यवधानेऽपि ढत्वम् । भविषीढ्वम् । भविषीय भविषीवहि भविषीमहि । हरिभक्तिं भविषीष्ठाः ॥ ३२३ ॥

३२४.श्वस्तने - ता तारौ तारस् - तासि तास्थस् तास्थ - तास्मि तास्वस् तास्मस् - ता तारौ तारस् - तासे तासाथे ताध्वे - ताहे तास्वहे तास्महे ॥ १२.८ ॥

श्वोऽनागतेऽह्नि भाविन्यर्थे तादयो भवन्ति । एषां संज्ञा लुट् । इड्गुणावः । भविता भवितारौ भवितारः । भवितासि भवितास्थः भवितास्थ । भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः । श्वस्ते हरिः प्रत्यक्षो भविता। भविता भवितारौ भवितारः । भवितासे भवितासाथे भविताध्वे । भविताहे भवितास्वहे भवितास्महे । श्वो हरिं भवितासे ॥ ३२४ ॥

३२५.त्यादौ भविष्यति स्यप् ॥ १२.२० ॥

धातोर्भविष्यति काले स्यप् प्रत्ययो भवति तिबादिष्वष्टादशसु परेषु । अस्य संज्ञा लृङ् । भविष्यति भवष्यितः भविष्यन्ति । भविष्यसि भविष्यथः भविष्यथ । भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः। कल्किधर्मप्रवर्तको भविष्यति। भविष्यते भविष्येते भविष्यन्ते। भविष्यसे भविष्येथे भविष्यध्वे । भविष्ये भविष्यावहे भविष्यामहे । सावर्णी राज्यं भविष्यते ॥ ३२५॥

३२६.स्यप् क्रियातिक्रमे ॥ १२.२३ ॥

धातोः क्रियाया अतिक्रमे कुतश्चिद्वैगुण्यादनिष्पत्तौ सत्यां दिबादिपरः स्यप् प्रत्ययो भवति भविष्येऽर्थे क्वचिद्भूतेऽपि । अस्य संज्ञा लृङ् । अडागमः । अभविष्यत् अभविष्यद् अभविष्यताम् अभविष्यन् । अभविष्यः अभविष्यतम् अभविष्यत । अभविष्यम् अभविष्याव अभविष्याम । यदि सुवृष्टिः सुराज्यं चाभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् । अभविष्यत अभविष्येताम् अभविष्यन्त । अभविष्यथाः अभविष्येथाम् अभविष्यध्वम् । अभविष्ये अभविष्यावहि अभविष्यामहि । यद्यभविष्यत द्रव्यं भवांस्तदा रम्यमभविष्यत् ॥३२६ ॥

३२७.भूते सिः ॥ १२.२४ ॥

धातोर्भूतमात्रे काले सिः प्रत्ययो भवति । दिबादिपरः । अस्य संज्ञा लुङ् । इकारः सेरिति विशेषणार्थः ॥ ३२७ ॥

अभूस् त् इति स्थिते ।

३२८.दादेः पे ॥ १२.४० ॥

परस्मैपदे परे अपित् दाधास्थेण् भूपिबतिभ्यः परस्य सेर्लोपो भवति । शाच्छासाघ्राधेटो वेति वक्तव्यम् । भुवः सिलोपे लुग्वाच्यः । लुकि न तन्निमित्तम् । तेन गुणेड्वृद्ध्यो न । अभूत् अभूताम्। भुवः सिलोपे स्वरे लुग्वक्तव्यः(वा° ६७)। अभूवन् । अभूः अभूतम् अभूत । अभूवम् अभूव अभूम । अभूवृष्टिः । आत्मनेपदे । सिः इट्। गुणावौ षत्वं ष्टुत्वं अट् । अभविष्ट अभविषाताम् ॥ ३२८ ॥

३२९.आतोऽन्तोऽदनतः ॥ १२.५८ ॥

आत आत्मनेपदस्यान्त इत्येतस्याद्भवति । अकारादुत्तरस्य न भवति । अभविषत । अभविष्ठाः अभविषाथाम् । [लोपोह्रस्वाज्झसे (सू.३८९)] ध्वे च सेर्लोपः । ध्वे परे सेर्लोपो भवति । सस्य वा द इति केचित् । अभविध्वम् अभविद्वम् । अभविषि अभविष्वहि अभविष्महि । देवदत्तो राज्यमभविष्ट । माङि लुङ्वे वक्तव्यः । सर्वलकारापवादः ॥ ३२९ ॥

३३०.मेटः ॥ १२.४१ ॥

माशब्दे प्रयुज्यमाने अटो लोपो भवति । मा हर्यभक्तो भवान् भूत् ।

वर्तमानार्थतया अपि विभक्तेः स्मयोगे भूतार्थता वक्तव्या (वा° ६९)। मास्मयोगे लङ् च । मास्मभवत् । मास्मभूत् ॥ ३३० ॥

चिती(२) संज्ञाने । ईकार ईदित्कार्यार्थः । पूर्ववत्तिबादयः । अप् कर्तरि (सू.२९८) ।

३३१.उपधाया लघो : ॥ १२.१२७ ॥

धातोरुपधाया लघोर्नामिनो गुणो भवति । चेतति चेततः चेतन्ति । १ । चेतेत् चेतेताम् चेतेयुः । २ । चेततु- चेततात् चेतताम् चेतन्तु । ३ । अचेतत् अचेतताम् अचेतन् । ४ । द्वित्वम् । चिचेत कित्वाद्गुणाभावः । चिचिततुः चिचितुः । चिचेतिथ चिचितथुः चिचित । चिचेत चिचितिव चिचितिम । ५ । कित्त्वाद्गुणाभावः । चित्यात् चित्यास्ताम् चित्यासुः । ६ । चेतिता चेतितारौ चेतितारः । ७ । चेतिष्यति चेतिष्यतः चेतिष्यन्ति । ८ । अचेतिष्यत् अचेतिष्यताम् अचेतिष्यन् । ९ । चित् सित् इति स्थिते । सिसता (सू. ३२३) । इतीट् ॥ ३३१ ॥

३३२.सेः ॥ १२.३६ ॥

सिशब्दात्परयोर्दिस्योरिडागमो भवति ॥ ३३२ ॥

३३३.इट ईटि ॥ १२.३८ ॥

इट उत्तरस्य सेर्लोपो भवति ईटि परे । अचेतीत् अचेतिष्टाम् ॥ ३३३ ॥

३३४.स्याविदः ॥ १२.६१ ॥

सेराकान्ताद्विदश्चोत्तरस्यान उस् भवति । अचेतिषुः । अचेतीः अचेतिष्टम् अचेतिष्ट। अचेतिषम् अचेतिष्व अचेतिष्म ॥ ३३४ ॥

च्युतिर् (३) आसेचने । इर् अनबन्ध इरितो वेति विशेषणार्थः । उच्चारितप्रध्वंसो ह्यनुबन्धः। च्योतति च्योतेत् - च्योततु अच्योतत् । च्युत् णप् द्वित्वम् ।

३३५.पूर्वस्य हसादिः शेषः ॥ १२.१०१ ॥

पूर्वस्यादिर्हसः शिष्यते अन्यो लुप्यते । चुच्योत चुच्युततुः चुच्युतुः । चुच्योतिथ चच्युतथुः चुच्युत । चुच्योत चुच्युतिव चुच्युतिम । च्युत्यात् च्योतिता च्योतिष्यति अचोतिष्यत् । अच्योतीत् अच्योतिष्टाम् अच्योतिषुः।अच्योतीः अच्योतिष्टम् अच्योतिष्ट। अच्योतिषम् अच्योतिष्व अच्योतिष्म ॥ ३३५ ॥

३३६.इरितो वा ॥ १२.३० ॥

इरितो धातोर्वा ङः प्रत्ययो भवति तिबादिपरः परस्मैपदे । सेरापवादः । ङकारोगुणप्रतिषेधार्थः। अच्युतत् अच्युतताम् अच्युतन् । अच्युतः अच्युततम् अच्युतत । अच्युतम् अच्युताव अच्युताम ॥ ३३६ ॥

श्च्युतिर् (४) क्षरणे । श्च्योतति श्च्योतेत् श्च्योततु अश्च्योतत् । द्वित्वम् ।

३३७.शशात् खपाः ॥ १२.१०२ ॥

द्विर्वचने कृते यत्पूर्वरूपं तस्य शसादुत्तराः खपाः शिष्यन्ते न शसाः । इति चकारशेषः चुश्चोत चुश्च्युततुः चुश्च्युतुः । श्च्युत्यात् श्च्योतिता श्च्योतिष्यति अश्चोतिष्यत् अश्च्युतत् अश्च्योतीत् ॥ ३३७ ॥

मन्थ (५) विलोडने । मन्थति मन्थेत् मन्थतु अमन्थत् ममन्थ ।

३३८.नो लोपः ॥ १२.१३२ ॥

धातोरुपधाभूतस्य नकारस्य लोपो भवति किति ङिति च परे इत्युपधानकारलोपे प्राप्ते ॥ ३३८ ॥

३३९.ऋसंयोगात् ॥ १२.७५ ॥

णादेरकित्वं वाच्यम् । तेन नलोपाभावः । ममन्थतुः ममन्थुः । ममन्थिथ ममन्थथुः ममन्थ । ममन्थ ममन्थिव ममन्थिम । केचित्संयोगाद्वेति वक्तव्यम् । ममथतुः ममथुः । नो लोपः (सू.३३८)। मथ्यात् मन्थिता मन्थिष्यति अमन्थिष्यत् अमन्थीत् अमन्थिष्टाम् अमन्थिषुः ॥ ३३९ ॥

कुथि (६) पुथि (७) लुथि(८) मथि (९) हिंसासंक्लेशनयोः ।

३४०.इदितो नुम् ॥ १२.१५३ ॥

इदितो धातोर्नुमागमो भवति। कुन्थति कुन्थेत् कुन्थतु अकुन्थत् । द्वित्वम् ॥ ३४० ॥

३४१.कुहोश्चुः ॥ १२.१०३ ॥

पूर्वसंबन्धिनोः कवर्गहकारपोश्चुत्वं भवति। वर्गचतुर्थो हस्य सवर्णः । चुकुन्थ चकुन्थतुः चुकुन्थुः । चुकुन्थिथ चुकुन्थथुः चुकुन्थ । चुकुन्थ चुकुन्थिव चुकुन्थिम । लघूपधत्वादगुणः । इदितो नलोपाभावो वाच्यः । कुन्थ्यात् कुन्थिता कुन्थिष्यति अकुन्थिष्यत् । अकुन्थीत् अकुन्थिष्टाम् अकुन्थिषुः ॥ ३४१ ॥

षिधु(१०) गत्याम् । उकार उच्चारणार्थः ।

३४२.आदेः ष्णः स्नः ॥ १२.१४१ ॥

षोपदेशस्य णोपदेशस्य च धातोरादौ वर्तमानयोः षकारणकारयोः सकारनकारौ भवतः*। नामधातुष्ट्यैष्वष्कष्टिवां षः सो नेति वाच्यम् । गुणः । सेधति । निपूर्वः ॥ ३४२ ॥

३४३.प्रादेश्च तथा तौ सुनमाम् ॥ ६.७१ ॥

प्रादेरुपसर्गात्परेषां स्वादीनां नामादीनां च धातूनां सकारनकारयोस्तौ पूर्वभाविनावेव षकारणकारौ भवतः षत्वणत्वनिमित्ते सति । निषेधति । सेधेत् सेधतु । अड्व्यवधानेऽपि षत्वम् । न्यषेधत् । द्वित्वव्यवधानेऽपि षत्वम् । निषिषेध सिषिधतुः

सिषिधुः । सिषेधिथ सिध्यात् सेधिता सेधिष्यति असेधिष्यत् । असेधीत् असेधिष्टाम् असेधिषुः ॥ ३४३ ॥

षिधू (११) शास्त्रे माङ्गल्ये च । ऊकार इड्विकल्पार्थः । सेधति सेधेत् सेधतु असेधत् सिषेध सिध्यात् ।

३४४.ऊदितो वा ॥ १२.१६३ ॥

ऊदितो धातोः परस्य वसादेरिड्वा भवति । स्वृसूतिसूयतिधूञ्रधादीनामिड्वा वक्तव्यः। स्वृ शब्दे । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । षूङ् प्रसवे । धूञ् कम्पने । रध् हिंसायाम् । नश् अदर्शने । तृप् प्रीणने । तृप् हर्षविमोचनयोः । द्रुह जिघांसायाम् । मुह वैचित्ये । ष्णुह उग्दिरणे । स्निह प्रीतौ । एते रुधादयः । सेधिता । ३४४ ॥

पक्षे ।

३४५.तथोर्धः ॥ ७.६७ ॥

दधातिं विना झभान्ताद्धातोः परयोस्तकारथकारयोर्धकारादेशो भवति । झबे जबाः (सू. १४)। सेद्धा सेधिष्यति - सेत्स्यति । असेधिष्यत्-असेत्स्यत् असेधीत् असेधिष्टाम् असेधिषुः ॥ ३४५॥

इडाभावे ।

३४६.अनिटो नामिवतः ॥ १२.२६ ॥

नामिवतोऽनिटो धातोः परस्मैपदे परे सिप्रत्यये वृद्धिर्भवति । चपत्वम् । सेः (सू.३३२) असैत्सीत् ॥ ३४६ ॥

३४७.झसात् ॥ १२.३९ ॥

झसादुत्तरस्य सेर्लोपो भवति झसे परे । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं कार्यं भवति । असैद्धाम् । असैत्सुः । असैत्सीः असैद्धम् असैद्ध । असैत्सम् असैत्स्व असैत्स्म ॥ ३४७ ॥

खद (१२) स्थैर्ये हिंसायां च । खदति खदेत् खदतु अखदत् ।

३४८.अत उपधायाः ॥ ९.२८ ॥

धातोरुपधाया अकारस्य वृद्धिर्भवति ञिति णिति च परे । चुत्वम् । चखाद चखदतुः चखदुः । चखदिथ चखदथुः चखद। णबुत्तमो वा णिद्वक्तव्यः (वा° ६४)। चखाद-चखद चखदिव चखदिम । खद्यात्- खादिता खदिष्यति अखदिष्यत् ॥ ३४८ ॥

३४९.णित्पे ॥ १२.२५ ॥

परस्मैपदे परे सिर्णिद्भवति । अत उपधायाः (सू. ३४८) इति वृद्धिः । अखादीत् अखादिष्टाम् अखादिषु । हसादेर्लघ्वकारोपधस्य वा वृद्धिः सेटि सौ वाच्या। आखादीत् ॥

गद् (१३) व्यक्तायां वाचि । गदति । उपसर्गस्थनिमित्तान्नेर्गदादौ णत्वं वाच्यम् ।

गद् नद् पत् पद् स्था अपित् दा धा मा सो हन् या वा द्रा प्सा वप् वह् चि शम्

दिह् एते गदादयः । गद् व्यक्तायां वाचि । नद् अव्यक्ते शब्दे । पत्लृ पतने । पद् गतौ । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । डुदाञ् दाने । डुधाञ् धारणपोषणयोः। माङ् माने । षोऽन्तकर्मणि । हन् हिंसागत्योः । या प्रापणे । वा गतिगन्धनयोः । द्रा कुत्सायां गतौ च । प्सा भक्षणे । टुवप् बीजतन्तुसन्ताने । वह् प्रापणे । चिञ् चयने । शम् उपशमे । दिह उपचये । प्रणिगदति । गदेत् गदतु अगदत् । कुहोश्चुः (सू.३४१) जगाद जगदतुः जगदुः । जगदिथ जगदथुः जगद । गद्यात् गदिता गदिष्यति अगदिष्यत् । अगादीत्- अगदीत् ॥ ३४९ ॥

रद (१४) विलेखने । रदति रदेत् रदतु । अरदत् रराद ।

३५०.लोपः पचां किल्ये चास्य ॥ १२.११९ ॥

पचादीनामनादेशादीनां किति णादौ सति पूर्वस्य लोपः । असंयुक्तहसयोर्मधथ - स्याकारस्यैकारः । रेदतुः रेदुः । सेटि थपि एत्वपूर्वलोपौ वक्तव्यौ । रेदिथ रेदथुः रेद । रराद-ररद रेदिव रेदिम । रद्यात् रदिता रदिष्यति अरदिष्यत् । अरादीत् अरादिष्टाम् अरादिषुः । अरदीत् ॥ णद् (१५) अव्यक्ते शब्दे । आदेः ष्णः स्नः (सू.३४२) नदति नदेत् नदतु अनदत् । प्रपूर्व । प्रादेश्च (सू.३४३) इति णत्वम् । प्रणदति । गदादित्वात् प्रणिनदति । ननाद नेदतुः नेदुः । नेदिथ नेदथुः नेद। ननाद- ननद नेदिव नेदिम । नद्यात् । नदिता नदिष्यति अनदिष्यत् । अनादीत् अनादिष्टाम् अनादिषुः । अनदीत् अनदिष्टाम् ॥ ३५० ॥

अर्द(१६) गतौ याचने च । अर्दति । अर्देत् । अर्दतु आर्दत् । द्वित्वे कृते आभ्वोर्णादौ (सू.३१६) आ अर्द इति स्थिते ।

३५१.नुगशाम् ॥ १२.११८ ॥

अश्नातेर्ऋकारादिधातूनां संयोगान्ताकारादिधातूनां च पूर्वस्य नुगागमो भवति णादौ सति। आनर्द आनर्दतुः आनर्दुः । आनर्दिथ आनर्दथुः आनर्द । आनर्द आनर्दिव आनर्दिम। अर्द्यात् अर्दिता अर्दिष्यति आर्दिष्यत् । आर्दीत् आर्दिष्टाम् आर्दिषुः ॥ ३५१ ॥

इदि (१७) परमैश्वर्ये । इन्दति इन्देत् इन्दतु ।

३५२.स्वरादेः ॥१२.२२ ॥

स्वरादेर्धातोर्द्वितीयो अडागमो भवति दिबादौ परे । अ इ ए (सू. २५) ए ऐ ऐ (सू. २९) ऐन्दत् । इन्द् णप् स्थिते ॥ ३५२ ॥

३५३.कासादिप्रत्ययादाम् क्रसृभूपरः ॥ १२.१७१ ॥

कासृआसृदयृअयृनाम्यादिगुरुमद्धात्वनेकस्वर धातुभ्यः प्रत्ययान्ताच्च णबादौ परे आम् प्रत्ययो भवति । स च क्रसृभूपरः प्रयोक्तव्यः । कासृ दीप्तौ । आस् उपवेशने । दय् उपवेशने । दय् दानगतिहिंसादानेषु । अय् गतौ । एते कासादयः । विद्दरिद्रा(कास्)काश्जागृउष् एभ्यो वाऽऽम् । विद् ज्ञाने । दरिद्रा दुर्गतौ । काश्

विकशने । जागृ निद्राक्षये । उष दाहे । एते विदादयः । इन्दां कृ णप् इति स्थिते । कृ इत्येतस्य द्वित्वम् ॥ ३५३ ॥

३५४.रः ॥ १२.१०५ ॥

पूर्वसम्बन्धिन ऋकारस्याकारो भवति । चुत्वम् ॥ ३५४ ॥

३५५.धातोर्नामिनः ॥ ९.२७ ॥

धातोरन्त्यभूतस्य नामिनो वृद्धिर्भवति । ञिति णिति च परे । इन्दांचकार इन्दांचक्रतुः । इन्दाचक्रुः क्रादित्वान्नेट् । इन्दांचकर्थ इन्दांचक्रथुः इन्दांचक्र । इन्दांचकार-इन्दांकार इन्दांचकृव इन्दाचकृम ॥ इन्दामास इन्दामासतुः इन्दामासुः । इन्दामासिथ ॥ इन्दांबभूव ॥ इन्द्यात् । इन्दिता । इन्दिष्यति । स्वरादेः (सू.२५२) । ऐन्दिष्यत् । ऐन्दीत् ऐन्दिष्टाम् ऐन्दिषुः । ऐन्दीः ऐन्दिष्टम् ऐन्दिष्ट । ऐन्दिषम् ऐन्दिष्व ऐन्दिष्म ॥

णिदि (१८) कुत्सायाम् । निन्दति । निस्निक्षनिन्दामुपसर्गाण्णत्वं वा वाच्यम् । प्रणिन्दति प्रनिन्दति । निन्देत् । निन्दतु । अनिन्दत् । निनिन्द । निन्द्यात् । निन्दिष्यति अनिन्दिष्यत् । अनिन्दीत् ॥ णिक्ष (१९) चुम्बने । प्रणिक्षति । निक्षेत् । निक्षतु । अनिक्षत्। निनिक्ष। निक्ष्यात् । निक्षिता । निक्षिष्यति । अनिक्षिष्यत् । अनिक्षीत् ॥ उख(२०) गतौ । ओखति ओखेत् । औखतु । औखत् । द्वित्वे उपधागुणे च कृते । असवर्णे स्वरे पूर्वेकारोकारयोरियुवौ वक्तव्यौ (वा° ८४) । उवोख । सवर्णे दीर्घः (सू.२४) । ऊखतुः ऊखुः उवोखिथ उख्यात् । ओखिता । ओखिष्यति । औखिष्यत् । औखीत् ॥ अञ्चु (२१) गतिपूजनयोः । अञ्चति । नुगशाम् (सू.३५१)। आनञ्च । आनञ्चतुः । आनञ्चुः । पूजायामञ्चेर्नलोपाभावो वाच्यः (तु° वा° २६)। अञ्च्यात् ।गतौ तु अच्यात्। अञ्चिता । अञ्चिष्यति । अञ्चिष्यत् । आञ्चीत् ॥ आञ्छि (२२) आयामे । आञ्छति आनञ्छ । अञ्छतेर्नुग्वेति केचित् । आञ्छ । आञ्छयात् । आञ्छिता । आञ्छिष्यति । आञ्छिष्यत् आञ्छीत् ॥

हुर्छा(२३) कौटिल्ये । य्वोर्विहसे(सू.१९७) इति दीर्घः । हूर्छति । कुहोश्चुः (सू.३४१)। वर्गचतुर्थो हस्य सवर्णः । झपानां जबचपाः (सू.३१८)। जुहूर्छ।अहूर्छीत्॥ वज (२४) गतौ । वजति । वजेत् । वजतु । अवजत् । शसददवादिगणभूताकारणां नैत्वपूर्वलोपौ वक्तव्यौ (तु° पा° ६/४/१२६) । शसु हिंसायाम् । दद दाने । शशसतुः । ददाद दददतुः । ववाज ववजतुः ववजुः । ववजिथ । अवाजीत् अवजीत् ॥ व्रज (२५) गतौ । व्रजति । व्रजेत् । व्रजतु । अव्रजत् । वव्राज वव्रजतुः वव्रजुः । व्रज्यात् व्रजिता व्रजिष्यति अव्रजिष्यत। वदिव्रज्योः सौ नित्यं वृद्धिः।अव्राजीत् ॥ ३५५॥

अज (२६) गतौ क्षेपणे च । अजति । अजेत् । अजतु । आजत् अजेरार्धधातुके वी वक्तव्यः वसादौ वा(तु° पा° २/४/५६) । एतच्च विभक्तिचतुष्टयं सार्वधातुकं परमार्धधातुकसंज्ञं पाणिनीयानाम् । द्वित्वम् । वृद्धिः । विवाय ।

३५६.नुधातोः ॥ ६.१०१ ॥

विकरणस्य नोर्धातोश्चेवर्णोवर्णयोरियुवौ भवतः स्वरे परे । अनेकस्वरस्यासंयोगपूर्वस्य तु य्वौ । विव्यतुः विव्युः । स्वरान्तान्नित्यानिटस्थपो वेट् । विवयिथ विवेथ । आजिथ । विव्यथुः । विव्य । विवाय-विवय निव्यिव-आजिव विव्यिम-आजिम । वीयात् ॥ ३५६॥

३५७.नैकस्वरादनुदात्तात् ॥ १२.१६५ ॥

एकस्वराद्धातोर्धातुपाठेऽनुदात्त इत्येवंपठितादिडागमो न भवति ॥ ३५७ ॥

॥ अनिट्कारिका ॥

अनिट्स्वरान्तो भवतीति दृश्यतामितांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः ।
अदन्तमृदन्तमृतां च वृङ् वृञौ श्विडिङ्विर्णेष्वथ शीङ्श्रियावपि ॥ १ ॥

गणस्थमूदन्तमुतां च रुस्नुवौ क्षुवं तथोर्णोतिमथो युणुक्ष्णुवः ।
इति स्वरान्ता निपुणैः समुच्चितास्ततो हसान्तानपि सन्निबोधत ॥ २ ॥

शक्तिस्तु कान्तेष्वनिडेक इष्यते घसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारणी ।
रभिश्च भान्तेष्वथ मैथुने यभिस्ततस्तृतीयो लभिरेव नेतरे ॥ ३ ॥

यमिर्यमान्तेष्वनिडेक इष्यते रमिर्दिवादावपि पठ्यते मनिः ।
नामिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो गमिस्तु षष्ठः प्रतिषेधवाचिनाम् ॥ ४ ॥

दिहिर्दुहिर्मेहतिरोहती वहिर्नहिस्तु षष्ठो दहतिस्तथा लिहिः ।
इमेऽनिटोऽष्टाविह मुक्तसंशया गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कीर्तिताः ॥ ५ ॥

दिशिं दृशिं दंशिमथो मृशिं स्पृशिं रिशिं रुशिं क्रोशतिमष्टमं विशिम् ।
लिशिं च शान्ताननिटः पुराणगाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान् ॥ ६ ॥

रुधिः सराधिर्युधिबन्धिसाधयः क्रुधिः क्षुधिः शुध्यति बुध्यती व्यधिः ।
इमे तु धान्ता दश चानिटो मतास्ततः परं सिद्ध्यतिरेव नेतरे ॥ ७ ॥

शिषिं पिषिं शुष्यतिपुष्यती त्विषिं श्लिषिं विषिं तुष्यतिदुष्यती द्विषिम् ।
इमान्दशैवोपदिशन्त्यनिड्विधौ गणेषु षान्तान्कृषिकर्षती तथा ॥ ८ ॥

तपिं तिपिं चापिमथो वपिं स्वपिं लुपिं लिपिं तृप्यतिदृप्यती सृपिम् ।
स्वरेण नीचेन शपिं छुपिं क्षिपिं प्रतीहि पान्तान् पठितांस्त्रयोदश ॥ ९ ॥

अदिं हदिं स्कन्दिभिदिच्छिदिक्षुदीन् शदिं सदिं स्विद्यतिपद्यति स्वदीन् ।
तुदिं नुदिं विद्यतिविन्द इत्यपि प्रतीहि दान्तान् दश पञ्च चानिटः ॥ १० ॥

पचिं वचिं विचिरिचिरञ्जिपृच्छतीन्निजिं सिचिं मुचिभजिभञ्जिभृज्जतीन् ।
त्यजिं यजिं युजिरुजिसञ्जिमज्जतीन् भुजिं स्वजिं सृजिमृजि विद्ध्यनिट्स्वरान् ॥ ११ ॥

॥ इत्यनिट्कारिका ॥

वेता- अजिता वेष्यति-अजिष्यति अजिष्यत्- अवेष्यत्- आजीत् । धातोर्नामिनः (सू. ३५५) । सेः (सू.३३२) । अवैषीत् । ष्टुत्वम् । अवैष्टाम् अवैषुः ॥

क्षि(२७)क्षये । क्षयति क्षयेत् । क्षयतु । अक्षयत् । चिक्षाय । नुधातोः (सू.३५६) चिक्षियतुः ।

३५८.ये ॥ १२.९३ ॥

अनपि यकारे पूर्वस्य दीर्घो भवति । क्षीयात् । क्षेता । क्षेष्यति । अक्ष्येष्यत् । धातोर्नामिनः (सू.३५५)। अक्षैषीत् अक्षैष्टाम् अक्षैषुः ॥ कटे (२८) वर्षावरणयोः । कटति । कटेत् । कटतु । अकटत् । चकाट । ह्म्यन्तक्षणश्वसिजागृहसादिवर्जं सेटि सौ वृद्धिः । हसादयः एकारेतः । अकटीत् अकटिष्टाम् अकटिषुः ॥ ३५८ ॥

गुपू (२९) रक्षणे ।

३५९.आयः ॥१२.८२ ॥

गुप्धूप्विच्छिपणिपनिभ्यः स्वार्थे आयः प्रत्ययो भवति । अनपि वा उपधाया गुणः ॥ ३५९॥

३६०.स धातुः ॥ १२.८९ ॥

स यङादिप्रत्ययान्तः शब्दो धातु संज्ञो भवति । धातुत्वात्तिबादयः । गोपायति । गोपायेत् । गोपायतु । अगोपायत् । कासादिप्रत्ययादाम् (सू.३५३) । गोपायांचकार । गोपायामास । गोपायांबभूव । जुगोप ॥ ३६० ॥

३६१.यतः ॥ १२.१३६ ॥

यकारस्याकारस्य च लोपो भवत्यनपि । गोपाय्यात्-गुप्यात् । गोपायिता गोपिता । ऊदितो वा (सू.३४४) । गोप्ता । गोपायिष्यति - गोपिष्यति - गोप्स्यति । अगोपायिष्यत् - अगोपिष्यत् - अगोप्स्यत् । अगोपायीत् - अगोपीत् । अनिटो नामिवतः (सू.३४६) अगौप्सीत्। झसात् (सू. ३४७) अगौप्ताम्॥ धूप् (३०) सन्तापे। धूपायति। धूपायांचकार। धूपायामास। धूपायांबभूव। दधूप। दीर्घोपधत्वान्न गुणः॥ तप (३१) सन्तापे । तपति । तपेत् । तपतु । अतपत् । तताप- तेपतुः तेपुः । तेपिथ । अत्वतो नित्यानिटस्थपो वेट् । ततप्थ । तप्यात् । तप्ता । तप्स्यति । अतप्स्यत् । अताप्सीत् ॥ क्रमु (३२) पादविक्षेपे । क्रमुभ्रमुत्रसित्रुटिलष्भ्राशृभ्लाशो वा यः प्रत्ययो वक्तव्यः । चतुर्षु । क्राम्यति । क्रमः पे चतुर्षु दीर्घता वक्तव्या । क्रामति। क्राम्येत् क्रामेत् । क्राम्यतु क्रामतु । अक्राम्यत् अक्रामत् । चक्राम । क्रम्यात् । क्रमिता । क्रमिष्यति । अक्रमिष्यत् । अक्रमीत् ॥ ३६१ ॥

यम (३३) उपरमे ।

३६२.गमां छः ॥१२.१४७ ॥

गम्यम्इषूणां छो भवत्यपि । यच्छति । यच्छेत् । यच्छतु । अयच्छत् । ययाम

येमतुः येमुः। येमिथ-ययन्थ । यम्यात् । यन्ता । यंस्यति । अयंस्यत् । अदन्तानां यमिरमिनमीनां सेरिट् सक् च पे वक्तव्यौ । अयंसीत् अयंसिष्टाम् अयंसिषुः ॥ णमु (३४) प्रह्वत्वे शब्दे च । नमति । नमेत् । नमतु । अनमत् । ननाम नेमतुः नेमुः । नेमिथ - ननन्थ । नम्यात् । नन्ता । नंस्यति । अनंस्यत् । अनंसीत् अनंसिष्टाम् अनुसिषुः ॥३६२॥

गम्लृ (३५) गतौ । लृकारो लित्कार्यार्थः । गच्छति । गच्छेत् । गच्छतु । अगच्छत् । जगाम॥

३६३.गमां स्वरे ॥ १२.१३४ ॥

गम् हन् जन् खन् घस् एतेषामुपधाया लोपो भवति क्ङित्यङे स्वरे । जग्मतुः जग्मुः जगमिथ जगन्थ । गम्यात् । गन्ता ॥ ३६३ ॥

३६४.हनृतः स्यपः ॥ १२.१६२ ॥

हन्तेर्ऋकारान्तात्स्यप इडागमो भवति। गमेश्च पे। गमिष्यति। अगमिष्यत् ॥ ३६४॥

३६५.लित्पुषादेर्ङः ॥ १२.२९ ॥

लितो धातोः पुषादेर्द्युतादेश्च ङप्रत्ययो भवति दिबादौ । परस्मैपदे । सेरापवादः । अङेइत्युक्तेर्नोपधालोपः। अगमत् अगमताम् अगमन् ॥ इषु (३६) इच्छायाम् । इच्छति। इच्छेत् । इच्छतु । ऐच्छत् । इयेष ईषतुः ईषुः । इयेषिथ । इष्यात् । इषुसहलुभरिषरुषामनपि तस्येड्वा वक्तव्यः (तु॰ पा॰ ७/३/७७)एषिता - एष्टा एषिष्यति । ऐषिष्यत्। ऐषीत् ऐषिष्टाम् ऐषिषु ॥ ञिफला(३७) विशरणे । फलति । फलेत् । फलतु । अफलत् । पफाल । आदेशादित्वेनैत्वपूर्वलोपनिशाषेधे प्राप्ते । तॄफलभजत्रपां किति णादौ सेटि थपि चैत्वपूर्वलोपौ वक्तव्यौ । फेलतुः फेलुः । फेलिथ । फल्यात् । फलिता । फलिष्यति । अफलिष्यत्। लघ्वकारोपधत्वेन वृद्धिविकल्पे प्राप्ते । लान्तस्याकारस्य सौ नित्यं वृद्धिर्वाच्या । अफालीत् । जि (३८) जये। जयति । जयेत् । जयतु । अजयत् । सपरोक्षयोर्जेर्गिः । सप्रत्यये परोक्षे च जि जय इति धातोर्गिरादेशो भवति । जिगाय जिग्यतुः जिग्युः । जिगयिथ - जिगेथ । जीयात् । जेता । जेष्यती अजेष्यत् । अजैषीत् अजैष्टाम् अजैषुः ॥ ३६५ ॥

कृष् (३९) विलेखने । कर्षति । कर्षेत् । कर्षतु । अकर्षत् । चकर्ष । उपधायालघोः (सू. ३३१) । चकृषतुः चकृषुः । चकर्षिथ । कृष्यात् । गुणे कृते ।

३६६.रारो झसे दृशाम् ॥ १३.७१ ॥

दृश्सृज्कृष्मृश्तृप्दृप्सृपां झसे परे अरो रो भवति । रार इति तन्त्रोपात्तं तेन रा आरः र अरः । सकृदुच्चरितमनेकोपकारकं तन्त्रम् । ष्टुत्वम् । क्रष्टा । कृषादीनां रो वा वक्तव्यः । कर्ष्टा ॥ ३६६ ॥

३६७.षढोः कः से ॥७.५९॥

धातोः षकारढकारयोः कत्वं भवति सकारे परे क्विलात्षः सः कृतस्य(सू.८१) कषसंयोगे क्षः। क्रक्ष्यति-कर्क्ष्यति । अक्रक्ष्यत् - अकर्क्ष्यत् । अक्राक्षीत् । अनिटो नामिवतः (सू.३४६)। अकार्क्षीत् ॥ ३६७ ॥

कृषादीनां वा सिर्वक्तव्यः। कृष् स्पृश् मृष् तृप् दृप् एते कृषादयः । तत्पक्षे ।

३६८.हशषान्तात्सक् ॥१२.२७ ॥

हकारान्तात् शकारान्तात् षकारान्ताच्च नाम्युपधादविद्यमानेटो दिबादौ परे सक्प्रत्ययो भवति दृशं वर्जयित्वा । सेरापवादः। अकृक्षत् - अकृक्षताम् अकृक्षन् । रुष् (४०) हिंसायाम् । उपधाया लघोः (सू.३३१)। रोषति । रोषेत् । रोषतु । अरोषत् । रुरोष रुरुषतुः रुरुषुः । रुरोषिथ । रुष्यात् । रोषिता - रोष्टा । रोषिष्यति । अरोषिष्यत् । अरोषीत् ॥ उष् (४१) दाहे । ओषति[1] । ओषेत् ओषतु औषत् । उषविद्जागृणामाम्वा वक्तव्यः (तु° पा° ३/१/३८) । ओषांचकार-उवोष उवोषिथ उष्यात् ओषिता ओषिष्यति औषिष्यत् औषीत्॥ मिह (४२) सेचने । मेहति । मेहेत्। मेहतु । अमेहत् । मिमेह मिमिहतुः मिमिहुः मिहेहिथः । मिह्यात् । हो ढः (सू.१५२) तथोर्धः (सू.३४५) ष्टुत्वम् ॥ ३६८ ॥

३६९.ढि ढो लोपो दीर्घश्च ॥ १३.६५ ॥

ढकारस्य ढकारे परे लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः । मेढा । मेक्ष्यति । अमेक्ष्यत् । हशषान्तात् सक् (सू.३६८)। हो ढः (सू.१५२) षढो कः से (सू.३६७)। अमिक्षत् अमिक्षताम् अमिक्षन् । दह (४३) भस्मीकरणे । दहति। दहेत् । दहतु। अदहत् । ददाह देहतुः देहुः । देहिथ-ददग्ध । दह्यात्। दग्धा । दादेर्घः(सू.१४९) आदिजबानां सभान्तस्य सभाः स्ध्वोः (सू.१५०)। खसे चपा (सू.५०)। क्विलात्षः सः कृतस्य (सू.८१) कषसंयोगे क्षः । धक्ष्यति । अधक्ष्यत् । अधाक्षीत् । झसात् (सू. ३४७) अदाग्धाम् अधाक्षुः ॥ ग्लै (४४) म्लै (४५) हर्षक्षये । आयादेशः । ग्लायति । ग्लायेत् । ग्लायतु । अग्लायत् ॥ ३६९ ॥

३७०.सन्ध्यक्षराणामा ॥ १२.१४० ॥

सन्ध्यक्षराणां धातूनामात्वं भवति अनपि विषये । णप् । द्विश्च । ह्रस्वः (सू.३१७) । पूर्वस्य हसादिः शेषः (सू.३३५)। कुहोश्चुः (सू.३४१) ॥ ३७० ॥

३७१.आतो णप् डौ ॥ १२.६२ ॥

आकारान्ताद्धातोः परो णप् डौ भवति । टिलोपः । जग्लौ ॥ ३७१ ॥

३७२.आतोऽनपि ॥ १२.१३५ ॥

धातोराकारस्य लोपो भवति अनपि किति ङिति स्वरे सेटि थपि च । जग्लतुः

१) नि° ओकारस्य स्थाने ऊकार पठति।

जग्लुः । जग्लिथ-जग्लाथ जग्लथुः जग्ल । जग्लौ जग्लिव जग्लिम । संयोगादेरान्तस्य किति यादादावेकारो वा वक्तव्यः । ग्लायात् ग्लेयात् । ग्लाता । ग्लास्यति। अग्लास्यत्। अग्लासीत् अग्लासिष्टाम् अग्लासिषुः ॥ गै (४६) रै (४७) कै (४८) शब्दे । गायति । गायेत् । गायतु । अगायत् । जगौ जगतुः जगुः ॥ ३७२ ॥

३७३.दादेरे ॥ १२.९८ ॥

अपित्दाधामागैहाक्पिबसोस्थानामाकारस्यैकारो भवति आशीर्यादादौ परस्मैपदे परे । गेयात् । गाता । गास्यति । अगास्यत् । अगासीत् अगासिष्टाम् अगासिषुः ॥ ष्ट्यै (४९) शब्दसंघातयोः । सत्वनिषेधः । ष्ट्यायति । ष्ट्यायेत् । ष्ट्यायतु । अष्ट्यायत् । सन्ध्यक्षराणामा (सू.३७०) । शसात्खपाः (सू.३३७) । षाट्टर्गस्तवर्गज इति षकारे गते तकार एव तष्ट्यौ । ष्ट्यायात् । ष्ट्येयात् । ष्ट्याता । ष्ट्यास्यति । अष्ट्यास्यत् । अष्ट्यासीत् ॥ दैप् (५०) शोधने । दायति । दायेत् । दायतु। अदायत्। ददौ । पित्वादेकाराभावः । लोपाभावः इत्यादि ॥ धेट् (५१) पाने । ट ईबर्थः । धयति । धयेत् । धयतु । अधयत् । ददौ । धेयात् । धाता । धास्यति । अधास्यत् । वा सिलोपः । अधासीत् । अधासिष्टाम् अधासिषुः । अधात् अधाताम् । स्याविदः (सू.३३४)। उस्यालोपः। उसि परे धातोराकारस्य लोपो भवति। अधुः । धेटः स्नेरङ् । धातोर्द्वित्वं वेति केचित् । आतोऽनपि । धातोराकारस्य लोपो भवति अनपि किति ङिति स्वरे सेटि थपि च । अदधत् अदधताम् अदधन् ॥ ३७३ ॥

दृशिर् (५२) प्रेक्षणे ॥

३७४.दृशादेः पश्यादिः ॥ १२.१४८ ॥

दृशादेर्धातोः पश्यादिरादेशो भवति चतुर्षु परेषु । दृश् ऋ सृ शद सद पा घ्रा ध्मा स्था म्ना दाण् एते दृशादयः । पश्य ऋच्छ धौ शीय सीद पिब जिघ्र धम तिष्ठ मन यच्छ एते पश्यादयः । पश्यति । पश्येत् । पश्यतु । अपश्यत् । ददर्श ददृशतुः ददृशुः । सृजिदृशोस्थपो वेट् । ददर्शिथ । गुणः (सू.२९९) । रारो झसे दृशाम् (सू.३६६) । षत्वम् । ष्टुत्वम् । ददृष्ट ददृशथुः ददृशः । ददर्श ददृशिव ददृशिम । दृश्यात् । द्रष्टा । द्रक्ष्यति । अद्रक्ष्यत् । अत उपधायाः (सू.३४८) । अद्राक्षीत् । झसात् (सू.३४७)। ष्टुत्वम् । अद्राष्टाम् अद्राक्षुः । पक्षे । इरितो वा (सू.३३६) । दृशादेर्ङे गुणः । अदर्शत् अदर्शताम् अदर्शन् ॥ ऋ (५३) गतौ । ऋच्छादेशः । ऋच्छति । ऋच्छेत् । ऋच्छतु । आर्च्छत् । रः (सू.६२) । पश्चात् ऋ अर् (सू.२७) वृद्धिः । आर आरतुः आरुः । अत्यर्त्तिव्ययतीनां थपो नित्यमिट् । आरिथ आरथुः आर। आर आरिव आरिम । गुणोर्तिसंयोगाद्योः । अर्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणो भवति यकि यङि किति णादावाशीर्यादादौ च । अर्यात् । अर्ता । हनृतः स्यपः (सू.३६४) अरिष्यति । आरिष्यत् सर्ति शास्त्यर्तिभ्यो ङो लुङि । सेरापवादः । लित्पुषादेर्ङः (सू.३६५) । आरत् आरताम् आरन् । अर्तेर्वाङः । सेरापवादो लुङीति केचित् । आर्षीत् ॥ ३७४॥

सृ (५४) गतौ । धावादेशः । धावति । शीघ्रगतावेव धावादेशः । सरति । ससार सस्रतुः सस्रुः । क्रादित्वात् । ससर्थ सस्रथुः सस्र । ससार-ससर ससृव ससृम ॥

३७५.यादादौ ॥ १२.९७ ॥

ऋकारस्य रिङादेशो भवति यादादौ परस्मैपदे परे । ङकारो व्यवधानार्थः । तेन ये(सू.३५८)। इति न दीर्घः । स्रियात् । सर्ता । सरिष्यति । असरिष्यत् । पुषादित्वात्ङः । असरत् असरताम् असरन् ॥ शद्लृ (५५) शातने । शीयादेशे आत्मनेपदं वाच्यम् । शीयते । शीयते । शीयताम् । अशीयत । शशाद । लोपः पचाम् (सू.३५०) । शेदतुः शेदुः । शेदिथ-शशत्थ शद्यात् । शत्ता । शत्स्यति । अशत्स्यत् । लृदित्वात्ङः । अशदत् ॥ षद्लृ (५६) विशरणगत्यवसादनेषु । सत्वम् । सीदादेशः । सीदति। ससाद सेदतुः सेदुः । सेदिथ-ससत्थ । सद्यात् । सत्ता । सत्स्यति । असत्स्यत्। असदत् । निपूर्वः । न्यषदत् ॥ पा (५७) पाने । पिबादेशः । पिबति । पिबेत् । पिबतु । अपिबत् । पपौ पपतुः पपुः। पपिथ- पपाथ । दादेरे (सू.३७३) पेयात् । पाता । पास्यति । अपास्यत् । दादेः (सू.३२८) अपात् ॥ घ्रा (५८) गन्धोपादाने । जिघ्रादेशः । जिघ्रति । जिघ्रेत् । जिघ्रतु । अजिघ्रत् । जघ्रौ जघ्रतुः जघ्रुः । जघ्रिथ - जघ्राथ । घ्रायात् - घ्रेयात् । घ्राता । घ्रास्यति । अघ्रास्यत् । अघ्रासीत् - अघ्रात् ॥ ध्मा (५९) शब्दाग्निसंयोगयोः। धमादेशः । धमति धमेत् । धमतु । अधमत् । दध्मौ । ध्मायात् - ध्मेयात् । ध्माता । ध्मास्यति । अध्मास्यत् । अध्मासीत्॥ ष्ठा (६०) गतिनिवृत्तौ । आदेः ष्णः स्नः (सू.३४२)।सकारे जाते निमित्ताभावेन ठस्य थः। तिष्ठादेशः। तिष्ठति । तिष्ठेत् । तिष्ठतु । अतिष्ठत् । शसात्खपाः (सू.३३७) । तस्थौ तस्थतुः तस्थुः । स्थेयात्-स्थायात् । स्थाता । स्थास्यति । अस्थास्यत् । निपूर्वः । षत्वम् । न्यष्ठात् ॥ म्ना (६१) अभ्यासे । मनादेशः । मनति । मनेत् । मनतु । अमनत् । मम्नौ मम्नतुः मम्नुः । मम्निथ-मम्नाथ । म्नायात् - म्नेयात् । म्नाता । म्नास्यति । अम्नास्यत् । अम्नासीत् ॥ दाण् (६२) दाने । यच्छादेशः । यच्छति । यच्छेत् । यच्छतु। अयच्छत्। ददौ ददतुः ददुः । दादेरे (सू.३७३) । देयात् । दाता । दास्यति । अदास्यत् । अदात् ॥ ह्वृ (६३) कौटिल्ये । ह्वरति । ह्वरेत् । ह्वरतु । अह्वरत् । जह्वार । गुणोर्तिसंयोगाद्योः । जह्वरतुः । जह्वरुः । ऋदन्तस्य थपो नेट् । जह्वर्थ जह्वरथुः जह्वरा जह्वार जह्वर जह्वरिव जह्वरिम । ह्वर्यात् । ह्वर्ता । हनृतः स्यपः (सू.३६४) । ह्वरिष्यति । अह्वरिष्यत् । वृद्धिः । अह्वार्षीत् अह्वार्ष्टाम् ॥ स्कन्दिर् (६४) गतिशोषणयोः । स्कन्दति । स्कन्देत् । स्कन्दतु । अस्कन्दत् । चस्कन्द चस्कन्दतुः चस्कन्दुः । चस्कन्दिथ । हसात्परस्य झसस्य सवर्णे झसे लोपो वक्तव्यः । चस्कन्थ । नो लोपः (सू.३३८) । स्कद्यात् । स्कन्ता । स्कन्त्स्यति । अस्कन्त्स्यत् । सावनिटो नित्यं वृद्धिः । णित्वविधानसामर्थ्यादनुपधाभूतस्याप्यतो वृद्धिः । अस्कान्त्सीत् । इरितो वा (सू.३३६) । अस्कदत् ॥ ३७५॥

तॄ (६५) प्लवनतरणयोः। तरति। तरेत् । तरतु । अतरत् । कित्वाभावाद्गुणः।

ऋसंयोगादेणदिरकित्वं वाच्यम् । तॄफलभजत्रपाम् इत्येत्वपूर्वलोपौ । ततार तेरतुः तेरुः । तेरिथ ।

३७६.ऋत इर् ॥ १२.१५७ ॥

ऋकारस्य इर् भवति किति ङिति च परे। य्वोर्वि हसे (सू.१९७)।तीर्यात् ॥ ३७६ ॥

३७७.ईटो ग्रहाम् ॥ १२.१७३ ॥

ग्रहादीनामिट ईकारो भवति । तरीता - तरिता। तरिष्यति - तरीष्यति । अतरीष्यत्- अतरिष्यत् । अतारीत् अतारिष्टाम् अतारिषुः । वद्धिहेतौ साविटो न दीर्घो वाच्यः । रञ्ज (६६) रागे । उभयपदी । अपिरञ्जदंशषञ्जष्वञ्जाम् । एषामनुस्वारस्य लोपो भवत्यपि परे । रजति - रजते । रजेत् -रजेत । रजतु-रजताम् । अरजत्-अरजत । ररञ्ज ररञ्जतुः ररञ्जुः । ररञ्जिथ - ररङ्थ ररञ्जथुः ररञ्ज । ररञ्जे । रज्यात् । रंक्षीष्ट रङ्क्ता। रंक्ष्यति - रंक्ष्यते । अरंक्ष्यत् - अरंक्ष्यत । अरांक्षीत्। चोः कुः (सू.१७७) । खसे चपा (सू.५०) । षत्वम् अरांङ्क्ताम् अरांक्षुः । अराङ्क्त अरंक्षताम् अरंक्षत ॥ दंश (६७) दंशने । दशति । दशेत् । दशतु । अदशत् । ददंश ददंशतुः ददंशुः । ददंशिथ-ददंष्ट ददंशथुः । दश्यात् । ष्टुत्वम् । दंष्टा । दंक्ष्यति । अदंक्ष्यत् । णित्पे (सू.३४९) । णित्वाद्वृद्धिः । षढोः कः से(सू.३६७)। अदांक्षीत् ॥ षञ्ज (६८) सङ्गे । सजति । सजेत् । सजतु । असजत् । ससञ्ज । ससञ्जिथ ससंक्थ । सज्यात् । सङ्क्ता । संक्ष्यति । असंक्ष्यत् । असांक्षीत् असांक्ताम् असांक्षुः ॥ ३७७ ॥

कित (६९) रोगापनयने संशये च ॥

३७८.गुब्भ्यः ॥ १२.८१ ॥

गुप् तिज् कित् मान् बन्ध् दान् शान् एभ्यः स्वार्थे सः प्रत्ययो भवति । धातोश्च द्वित्वम् । कुहोश्चुः (सू.३४१) । गुप्तिज्किद्भ्यः क्रमान्निन्दाक्षमारोगापनयनेषु सः । तेन गोपति तेजति केतति । स धातुः (सू.३६०)। गुणादिभ्यः सस्येण्नेष्यते ॥ ३७८ ॥

३७९.नानिटि से ॥ १२.१२८ ॥

इड्वर्जिते सप्रत्यये परे धातोर्गुणो न भवति । तिप् । चिकित्सति । चिकित्सेत् । चिकित्सतु । अचिकित्सत् । चिकित्सांचकार । चिकित्सामास । चिकित्सांबभूव । चिकित्स्यात् । चिकित्सिता । चिकित्सिष्यति । अचिकित्सिष्यत् । अचिकित्सीत् अचिकित्सिष्टाम् ॥ पत्लृ (७०) पतने । पतति । पतेत् । पततु । अपतत् । पपात पेततुः पेतुः । पत्यात् । पतिता । पतिष्यति । अपतिष्यत् । लित्पुषादेर्ङः (सू.३६५)। पतेर्ङः पुमागमो वाच्यः (तु° पा° ७/४/१९)। अपप्तत् ॥ ३७९ ॥

भ्रमु (७१) चलने ।

३८०.शमां दीर्घः ॥ १२.१५४ ॥

शमादीनां दीर्घो भवति यकारे परे । शम् दम् श्रम् भ्रम् क्षम् क्रम् मद् एते शमादयः। भ्राम्यति - भ्रमति । भ्राम्येत्-भ्रमेत् । भ्राम्यतु भ्रमतु। अभ्राम्यत् अभ्रमत् । बभ्राम । फणादीनामेत्वपूर्वलोपौ वा वाच्यौ (तु॰ पा॰ ६/४/१२४)

फणतिर्भ्राजिराजी च भ्राशिभ्लाशी स्यमिस्वनी ।
भ्रमित्रसी जीर्यतिश्च दशैते तु फणादयः ॥ ५५ ॥

भ्रेमतुः - बभ्रमतुः भ्रेमुः-बभ्रमुः । भ्रेमिथ-बभ्रमिथ । भ्रम्यात् । भ्रमिता । भ्रमिष्यति । अभ्रमिष्यत् । अभ्रमीत् ॥ टुवम् (७२) उग्दिरणे । टु इत्संज्ञकः । वमति । वमेत् । वमतु । अवमत् । ववाम । वम एत्वपूर्वलोपौ वा वाच्यौ (तु॰ पा॰ ६/४/१२४) । वेमतुः-ववमतुः वेमुः ववमुः । वम्यात् । वमिता । वमिष्यति । अवमिष्यत् । अवमीत् ॥ फण (७३) गतौ । फणति । फणेत् । फणतु । अफणत् । पफाण फेणतुः फेणुः । फण्यात् । फणिता । फणिष्यति । अफणिष्यत् । अफाणित् । अफणीत् ॥ स्वन (७४) स्यम (७५) शब्दे । स्वनति । स्वनेत् । स्वनतु । अस्वनत् । सस्वान स्वेनतुः स्वेनुः । स्वन्यात् । स्वनिता । स्वनिष्यति । अस्वनिष्यत् । अस्वानीत् - अस्वनीत् ॥ ३८० ॥

वस (७६) निवासे । वसति । वसेत् । वसतु । अवसत् । वस् णप् इति स्थिते द्वित्वम् ।

३८१.णबादौ पूर्वस्य ॥१३.७२ ॥

णबादौ परे यजादीनां ग्रहादीनां च पूर्वस्य संप्रसारणं भवति । यकारवकाररेफाणामिकारोकारऋकारा भवन्ति । सस्वरस्य संप्रसारणं दीर्घस्य दीर्घो ह्रस्वस्य ह्रस्वः ।

गृहीर्ज्यावयी व्यधिर्वष्टिर्विचतिर्वृश्चतिस्तथा ।
पृच्छतिर्भृज्जतिश्चैव नवैते तु ग्रहादयः ॥ ५६ ॥

पूर्ववकारस्योत्वे । अत उपाधायाः (सू.३४८) । उवास ॥ ३८१ ॥

उवस् अतुस् इति स्थिते ।

३८२.यजां यवराणां य्वृतः संप्रसारणं किति ॥ १३.७० ॥

यजादीनां संप्रसारणं भवति किति परे ।

यजिर्वपिर्वहिश्चैव वेञ्व्येञौ ह्वयतिः स्वपिः ।
वद्वसी श्वयतिर्वक्तिरेकादश यजादयः ॥ ५७ ॥

सवर्णे दीर्घः सह (सू.२४)। घसादेः षः। घसिशासिवसीनां सस्य षो भवति षत्वनिमित्ते सति। ऊषतुः ऊषुः । उवसिथ - उवस्थ । संप्रसारण् । षत्वम् । उष्यात् ।

वस्ता ॥ ३८२ ॥

३८३.सस्तोऽनपि ॥ ७.६० ॥

सकारस्य तकारो भवति अनपि सकारे परे । वत्स्यति । अवत्स्यत् । अवत्स्यत् । वृद्धिः । अवात्सीत् । झसात् (सू.३४७) । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति न्यायात् । अवात्ताम् अवात्सुः ॥ वद (७७) व्यक्तायां वाचि । वदति । वदेत् । वदतु । अवदत् । उवाद ऊदतुः ऊदुः । उवदिथ। उद्यात् । वदिता । वदिष्यति। अवदिष्यत् ।अवादीत्॥ टुओश्वीर् (७८) गतिवृद्ध्योः । टुकारौकारौ कार्यार्थौ इर्इत्संज्ञकः । श्वयति । श्वयेत् । श्वयतु । अश्वयत् । श्वयतेर्णादौ प्रथमं संप्रसारणं वा वक्तव्यम् । ततो द्वित्वम् । शुशाव शुशुवतुः शुशुवुः । शुशविथ । संप्रसारणं । ये (सू.३५८)। शूयात् । श्वयिता श्वयिष्यति । अश्वयिष्यत् । श्वयतेः सौ वृद्ध्यभावो वाच्यः । अश्वयीत् अश्वयिष्टाम् अश्वयिषुः । इरितो वा (सू.३३६) । श्वयतेरिलोपो ङे वक्तव्यः । अश्वत्। श्वयतेर्ङे द्वित्वं वा । अशिश्वियत् इत्यादि ॥ ३८३ ॥

इति भ्वादिषु परस्मैपदप्रक्रिया ॥ १ ॥

२. भ्वादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया ।

एध (७९) वृद्धौ । एधते । एधेत । एधताम् । ऐधत । कासादिप्रत्ययादाम् (सू.३५३) एधांचक्रे । आम्प्रत्ययो यस्माद्विहितः स चेदात्मनेपदी तर्हि अनुप्रयुक्तकृञ आत्मनेपदं भ्वसोर्नात्मनेपदम् । एधामास एधांबभूव । विधानसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न । इट् । एधिषीष्ट । एधिता । एधिष्यते । ऐधिष्यत । ऐधिष्ट ऐधिषाताम् ॥ ईक्ष (८०) दर्शनाङ्कनयोः । ईक्षते । ईक्षेत । ईक्षताम् । ऐक्षत । ईक्षांचक्रे । ईक्षषीष्ट । ईक्षिता । ईक्षिष्यते । ऐक्षिष्यत । ऐक्षिष्ट ॥ दद (८१) दाने । ददते । ददेत । ददताम् । अददत । शशददवा इति नैत्वपूर्वलोपौ । ददे । ददाते ददिरे । ददिषीष्ट। ददिता ददिष्यते । अददिष्यत । अददिष्ट ॥ ष्वष्क (८२) गतौ । नामधातु अनेन सत्वाभावः । ष्वष्कते । ष्वष्केत । ष्वष्कताम् । अष्वष्कत । षष्वष्के । ष्वष्किषीष्ट । ष्वष्किता । ष्वष्किष्यते । अष्वष्किष्यत । अष्वष्किष्ट अष्वष्किषाताम् ॥ ऋज (८३) गतौ । स्थैर्ये स्पर्शे च। उपधाया लघोः (सू.३३१)। अर्जते । अर्जेत। अर्जताम्। आर्जत। नुगशाम् (सू.३५१)। आभ्वोर्णादौ (सू.३१६) । आनृजे । अर्जिषीष्ट । अर्जिता। अर्जिष्यते। आर्जिष्यत। आर्जिष्ट ॥ ष्वञ्ज (८४) परिष्वञ्जने । अरिरञ्जदंशषञ्जष्वञ्जाम्। स्वजते । स्वजेत । स्वजताम् । अस्वजत । सस्वञ्जे सस्वञ्जाते सस्वञ्जिरे। स्वजतेर्णादौ वा कित्वम् । सस्वजे सस्वजाते सस्वजिरे । चोः कुः (सू.१७७)। खसे चपा (सू.५०) षत्वम्। कषसंयोगे क्षः । स्वंक्षीष्ट। स्वंक्ता। स्वंक्ष्यते। अस्वंक्ष्यत । झसात् (सू.३४७)। अस्वंक्त अस्वंक्षाताम् अस्वंक्षत । अस्वंक्षाः ॥ त्रपूष् (८५) लज्जायाम् । ऊकारषकारौ कार्यार्थौ । त्रपते । त्रपेत । त्रपताम् । अत्रपत । तॄफलभजत्रपाम् (तु° पा° ६/४/१२२) । इत्येत्वपूर्वलोपौ । त्रेपे त्रेपाते त्रेपिरे । ऊदितो वा (सू.३४४) । त्रपिषीष्ट - त्रप्सीष्ट ।

त्रपिता-त्रप्ता । त्रपिष्यते - त्रप्स्यते । अत्रपिष्यत अत्रप्स्यत । अत्रपिष्ट अत्रपिषाताम् अत्रपिषत अत्रप्त ॥ तिज (८६) निशाने क्षमायां च । गुब्भ्यः (सू.३७८) । तितिक्षते तितिक्षेत तितिक्षताम् । अतितिक्षत । तितिक्षांचक्रे तितिक्षांबभूव- तितिक्षामास । तितिक्षिषीष्ट । तितिक्षिता । तितिक्षिष्यते । अतितिक्षिष्यत - अतितिक्षिष्ट ॥ गुप (८७) गोपनकुत्सनयोः । जुगुप्सते । जुगुप्सेत । जुगुप्सताम् । अजुगुप्सत । जुगुप्सांचक्रे - जुगुप्सांबभूव- जुगुप्सामास । जुगुप्सिषीष्ट । जुगुप्सिता । जुगुप्सिष्यते । अजुगुप्सिष्यते । अजुगुप्सिष्यत । अजुगुप्सिष्ट ॥

मान (८८) विचारणे । द्वित्वम् । ह्रस्वः (सू.३१७) ।

३८४.यः से ॥ १२.१०७ ॥

पूर्वस्याऽऽकारस्येकारो भवति से परे । मानादीनां पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः (तु॰ पा॰ ३/१/६) । मीमांसते । मीमांसेत । मीमांसताम् । अमीमांसत । मीमांसांचक्रे मीमांसामास मीमांसांबभूव । मिमांसिषीष्ट । मीमांसिता । मीमांसिष्यते । अमीमांसिष्यत । अमीमांसिष्ट ॥ बध (८९) निन्दायाम् । आदिजबानाम् (सू.१५०) । बीभत्सते । बीभत्सेत । बीभत्सताम् । अबीभत्सत । बीभत्सांचक्रे बीभत्सिषीष्ट । बीभत्सिता । बीभत्सिष्यते । अबीभत्सिष्यत । अबिभत्सिष्ट ॥ पण (९०) व्यवहारे स्तुतौ च ॥ पन (९१) च । आयः (सू.३५९) । पणायते । पणायेत । पणायताम् । अपणायत । पणायांचक्रे । आयाभावपक्षे । पेणे पेणाते पेणिरे । पणायिषीष्ट-पणिषीष्ट । पणायिता-पणिता पणायिष्यते-पणिष्यते । अपणायिष्यत-अपणिष्यत । अपणायिष्ट-अपणिष्ट । एवं पन च ॥ कमु (९२) कान्तौ । कमेः स्वार्थे ञिः प्रत्ययो वक्तव्यः । अनपि तु वा वृद्धिः । स धातुः (सू.३६०) । अप् गुणौ । अयादेशः । कामयते । कामयेत । कामयताम् । अकामयत । कामयांचक्रे-चकमे । कामयिषीष्ट-कमिषीष्ट । कामयिता-कमिता । कामयिष्यते-कमिष्यते । अकामयिष्यत-अकमिष्यत ॥ ३८४ ॥

अकामि तन् इति स्थिते ।

३८५.ञेरङ्द्विश्च ॥ १२.२८ ॥

ञ्यन्ताद्धातोर्भूतेऽर्थे अङ्प्रत्ययो भवति दिबादौ परतः । सेरपवादः । धातोश्च द्वित्वम् ॥३८५॥

३८६.ञेः ॥ १२.१३७ ॥

इडागमवर्जिते अनपि विषये ञेर्लोपो भवति । ह्रस्वः (सू.३१७) कुहोश्चुः (सू.३४१) ॥३८६॥

३८७.अङि लघौ ह्रस्व उपधायाः ॥ १२.११४ ॥

अङि सत्युपधाया ह्रस्वो भवति पूर्वसंबन्धिनोऽकारस्येकारो भवति लघुनि धात्वक्षरे परे ॥ ३८७ ॥

३८८.लघोर्दीर्घः ॥ १२.११५ ॥

अङि सति हसादेर्लघोः पूर्वस्य दीर्घो भवति लघुनि धात्वक्षरे परे । अचीकमत अचीकमेताम् अचीकमन्त । ञेरभावपक्षे । कमेरङ्द्वित्वे वाच्ये । ञ्यन्तत्वाभावान्न दीर्घेकारौ । अचकमत ॥ अय (९३) गतौ । अयते । अयेत । अयताम् । आयत । परापूर्व अपतावुपसर्गरिफस्य लत्वं वाच्यम् (तु॰ पा॰ ८/२/१९)। पलायते। पलायेत। पलायताम् । अपलायत । अयांचक्रे । अयामास । अयांबभूव । अयिषीष्ट । अयित। अयिष्यते । आयिष्यत । आयिष्ट आयिषाताम् आयिषत । आयिष्ट आयिषाताम् आयिषत। आयिढ्वं- आयिध्वम् ॥ दय (९४) दानगतिहिंसादानेषु । दयते । अयतिवत्प्रक्रिया ॥ घट (९५) चेष्टायाम् । घटते । घटेत । घटताम् । अघटत । कुहोश्चुः (सू.३४१) जघटे । घटिषीष्ट । घटिता । घटिष्यते । अघटिष्यत । अघटिष्ट ॥ ईह (९६)चेष्टायाम् । ईहेत । ईहताम् । ऐहत । ईहांचक्रे । ईहिषीष्ट । ईहिता । ईहिष्यते । ऐहिष्यत । ऐहिष्ट ॥ काशुङ् (९७) दीप्तौ । काशते । काशेत । काशताम् । अकाशत । विददरिद्रा । काशांचक्रे - चकाशे । काशिषीष्ट । काशिता । काशिष्यते । अकाशिष्यत । अकाशिष्ट ॥ कासृ (९८) शब्दकुत्सायाम् । कासते । कासेत । कासताम् । अकासत । कासांचक्रे - चकासे । कासिषीष्ट । कासिता । कासिष्यते । अकासिष्यत । अकासिष्ट ॥ षेवृ (९९) सेवने। सत्वम् । सेवते । सेवेत। सेवेताम् । असेवत । सिषेवे । सिषेवाते । सेविषीष्ट । सेविता । सेविष्यते। असेविष्यत। असेविष्ट ॥ गाङ् (१००) गतौ । सवर्णदीर्घे कृते । आकारत्वादातोऽन्तोदनतः (सू.३२९)। गाते गाते गाते। गेत। गाताम् । अगात । जगे जगाते जगिरे । गासीष्ट। गाता । गास्यते । अगास्यत । अगास्त अगासाताम् ॥ रुङ् (१०१) गतौ भाषणे च । गुणः (सू.२९९) । रवते । रवेत । रवताम् । अरवत अरवेताम् । अनेकस्वरत्वादसंयोगपूर्वत्वाच्चोकारस्य वत्वे प्राप्ते । नानप्योर्वः । अनपि विषये धातोरुवर्णस्य वत्वं न भवति। तत उव् इ। नुधातोः (सू.३५६) । रुरुवे रुरुवाते रुरुविरे । रविषीष्ट । रविता । रविष्यते । अरविष्यत । अरविष्ट ॥ देङ् (१०२) पालने । दयते । दयेत दयताम् । अदयत । दयतेर्णादौ दिग्यादेशो द्वित्वाभावश्च वक्तव्यः (तु॰पा॰ ७/४/९)। दिग्ये। सन्ध्यक्षराणामा (सू. ३७०) । दासीष्ट । दाता । दास्यते । अदास्यत । अपिद्दाधास्थामित्वं सेर्ङित्वं आत्मनेपदे वाच्यम् (तु॰पा॰ ७/४/९)। ङित्वान्नगुणः ॥ ३८८ ॥

३८९.लोपो ह्रस्वाज्झसे ॥ १२.३७ ॥

ह्रस्वादुत्तरस्य सेर्लोपो भवति झसे परे । अदित अदिषाताम् अदिषता ॥ डीङ् (१०३) विहायसा गतौ । डयेत। डयताम् । अडयत । नुधातोः (सू. ३५६)। डीड्ये । डयिषीष्ट । डयिता । डयिष्यते । अडयिष्यत । अडयिष्ट ॥ दैङ् (१०४) त्रैङ् (१०५) पालने। दायते । दायेत । दायताम् । अदायत । दैङो णादौ दिग्यादेशो द्वित्वाभावश्च ।

दिग्ये । दासीष्ट । अपिद्वाधास्थामि । लोपो ह्रस्वाज्झसे (सू.३८९) । अदित । तत्रे अत्रास्त ॥ द्युतुङ् (१०६) द्योतने । उपधाया लघोः (सू.३३१) । द्योतते । द्योतेत । द्योतताम्। अद्योतत। द्युतेः पूर्वस्य संप्रसारणं वक्तव्यं णादौ परे । दिद्युते । द्योतिषीष्ट । द्योतिता । द्योतिष्यते । अद्योतिष्यत । अद्योतिष्ट । द्युतादिभ्यो लुङि वा परस्मैपदं वाच्यम् (तु॰पा॰ १/३/९१)। लित्पुषादेर्ङः (सू.३६५) । अद्युतत् ॥ वृतुङ् (१०७) वर्तने । वर्तते । वर्तेते वर्तन्ते । वर्तेत । वर्तताम् । अवर्तत । ववृते । वर्तिषीष्ट । वर्तिता । वर्तिष्यते । अवर्तिष्यत । वृतादिभ्यः स्यप्स्योर्वा पं पेऽनिट्त्वं च । वृतु वृधु शृधु स्यन्दू कृपू एते वृतादयः । वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् । अवर्तिष्ट । परस्मैपदपक्षे लित्पुषादेर्ङः (सू.३६५)। अवृतत् ॥ वृधुङ् (१०८) वृद्धो। वर्धते । वर्धेत । वर्धताम् । अवर्धत । ववृधे । वर्धिषीष्ट । वर्धिता । वर्धिष्यते । अवर्धिष्यत । वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् । अवर्धिष्ट अवृधत् ॥ शृधुङ् (१०९) पर्दने । शर्धते । शर्धेत । शर्धताम् । अशर्धत । शशृधे । शर्धिषीष्ट । शर्धिता । शर्धिष्यते । अशर्धिष्यत् । अशर्धिष्ट । शर्त्स्यति । अशर्त्स्यत् । अशृधत् । स्यन्दू (११०) प्रस्रवणे । स्यन्दते । स्यन्देत । स्यन्दताम् । अस्यन्दत सस्यन्दे । ऊदितो वा (सू.३४४) । स्यन्दिषीष्ट - स्यन्त्सीष्ट । स्यन्दिता - स्यन्ता । स्यन्दिष्यते स्यन्त्स्यते । स्यन्त्स्यति । अस्यन्दिष्यत । अस्यन्त्स्यत अस्यन्त्स्यत् । अस्यन्दिष्ट अस्यन्त । पक्षे अस्यदत् ॥ ३८९॥

कृपू (१११) सामर्थ्ये । गुणः। कृपो रो लः (तु॰पा॰ ८/२/१८) कृपो रेफस्य लो भवति ऋकारस्य लृकारो भवति । कल्पते । कल्पेत । कल्पताम् । अकल्पत । चक्लृपे । कल्पिषीष्ट । इडभावपक्षे ।

३९०.सिस्योः ॥१२.१२९ ॥

उपधाया गुणो न भवति सिस्योरनिटोः परतः । क्लृप्सीष्ट । कल्पित । कल्प्ता । कल्पिष्यते - कल्प्स्यते । कल्प्स्यति । अकल्पिष्यत - अकल्प्स्यत । अकल्प्स्यत् अकल्पिष्ट । अक्लृप्त अक्लृप्साताम् अक्लृप्सत । अक्लृपत् ॥ व्यथ (११२) दुःखभयचलनयोः । व्यथते । व्यथेत । व्यथताम् । अव्यथत । व्यथतेर्णादौ पूर्वस्य संप्रसारणं वक्तव्यम् (तु॰पा॰७/४/६८) विव्यथे । व्यथिषीष्ट । व्यथिता । व्यथिष्यते । अव्यथिष्यत । अव्यथिष्ट॥ रमु (११३) क्रीडायाम् । रमते । रमेत । रमताम्। अरमत। व्याङ्पर्युपेभ्यो रमः (तु॰पा॰ १/३/८३,८४) पम् । विरमति आरमति परिरमति उपरमति । रेमे । रंसीष्ट । रन्ता । रंस्यते । अरंस्यत । अरंस्त अरंसाताम् अरंसत । विपूर्वः । आदन्तानाम् इतीट्सकौ । व्यरंसीत् व्यरंसिष्टाम् ॥ ञित्वरा (११४) संभ्रमे । ञिआवितौ । त्वरते । त्वरेत । त्वरताम् । अत्वरत । तत्वरे । त्वरिषीष्ट । त्वरिता । त्वरिष्यते । अत्वरिष्यत । अत्वरिष्ट । अत्वरिढ्वम् - अत्वरिध्वम् ॥ ३९० ॥

षह (११५) मर्षणे । सहते । सहेत । सहताम् । असहत । सेहे । सहिषीष्ट सहिता। इषुसह इति वेट्। हो ढः (सू.१५२)। तयोर्धः (सू.३४५)। ष्टुत्वम् । ढलोपः।

३९१.सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ १३.६६ ॥

सहिवहोरर्णस्यौकारादेशो भवति ढलोपनिमित्ते ढकारे परे । सोढा । सहिष्यते । असहिष्यत । असहिष्ट ॥ ३९१ ॥

इति भ्वादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ २ ॥

३. उभयपदिप्रक्रिया ।

राजृ (११६) दीप्तौ । ऋकार ऋदित्कार्यार्थः । राजति - राजते । राजेत् - राजेत । राजतु - राजताम् । अराजत् - अराजत । रराज । फणादित्वादेत्वपूर्वलोपौ । रेजतुः- रराजतुः । रेजुः - रराजुः । रेजे रराजे । राज्यात् - राजिषीष्ट । राजिता - राजिता । राजिष्यति - राजिष्यते । अराजिष्यत् - अराजिष्यत । अराजीत् - अराजिष्ट॥ खन (११७) खनने । खनति-खनते । खनेत् - खनेत । खनतु खनताम् । अखनत् - अखनत । चखान । गमां स्वरे (सू.३६३) । चख्नतुः चख्नुः । चख्ने । खन्यात् । जनखनसनां क्ङिति ये आकारो वा वक्तव्यः (तु॰पा॰ ६/४/९८)। खायात् खनिषीष्ट । खनिता खनिता । खनिष्यति - खनिष्यते । अखनिष्यत् - अखनिष्यत । अखानीत् - अखनीत् । अखनिष्ट ॥

हृञ् (११८) हरणे । हरति - हरते । हरेत् - हरेत । हरतु - हरताम् । अहरत् - अहरत । जहार - जह्रतुः जह्रुः । ऋदन्तस्य थपो नेट् । जहर्थ जह्रे । यादादौ (सू.३७५) । ह्रियात् ।

३९२.उः ॥ १२.१३० ॥

ऋकारस्य गुणो न भवति सिस्योरनिटोः परतः । हृषीष्ट । हर्ता । हनृतः स्यपः (सू.३६४) । हरिष्यति - हरिष्यते । अहरिष्यत् - अहरिष्यत । अहार्षीत् । लोपो ह्रस्वाज्झसे (सू.३८९) । अहृत । अहृषताम् अहृषत ॥ गुहू (११९) संवरणे । गुहेरुपधाया ऊग्दुणहेतौ स्वरे (तु॰पा॰ ६/४/८९)। गूहति - गूहते । जुगूह - जुगुहतुः जुगूहिथ - जुगोढ जुघुक्षे - जुगुहिषे जुगुहिध्वे-जुगुढ्वे। गूहिषीष्ट घुक्षीष्ट । गूहिता - गोढा गूहिष्यति - घोक्ष्यति । दुहदिहलिहगुहूभ्यः सको लुग्वा यकारतकारयोराति (तु॰ पा॰ ७/३/७३) । अघूढ-अघुक्षत । आति सको अकारलोपः स्वरे । अघुक्षाताम् अघुक्षत अघूढाः -अघुक्षथाः अघुक्षाथाम् अघूढ्वम् अघुक्षध्वम् । अघुक्षि - अगुह्वहि - अघुक्षावहि अघुक्षामहि ॥ दान (१२०) आर्जवे । गुब्भ्यः (सू.३७८)। यः से (सू.३८४) । मानादीनां पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः (वा॰७८)। दीदांसते । । दीदांसेत् - दीदांसेत । दीदांसतु - दीदांसताम् । अदीदांसत् अदीदांसत । दीदांसांचक्रे दीदांसामास दीदांसांबभूव । दीदांस्यात् दीदांसिषीष्ट । दीदांसिता । दीदांसिष्यति दीदांसिष्यते । अदीदांसिष्यत् अदीदांसिष्यत । अदीदांसीत् अदीदांसिष्ट ॥ शान (१२१) तेजने । शीशांसति शीशांसते । दानवत् ॥ भज (१२२) सेवायाम् । भजति - भजते । भजेत्

- भजेत । भजतु भजतम् । अभजत् अभजत । बभाज । तृफलभज इत्येत्वपूर्वलोपौ । भेजतुः भेजुः भेजिथ बभक्थ । भेजे भेजाते भेजिरे । भज्यात् भक्षीष्ट । भक्ता भक्ता । भक्ष्यति भक्ष्यते । अभक्ष्यत् अभक्ष्यत । अभाक्षीत् अभाक्ताम् अभाक्षुः । अभक्त अभक्षताम् अभक्षत॥ डुपचष् (१२३) पाके। डुकारषकारौ कार्यार्थौ । पचति पचते । पचेत् पचेत। पचतु पचताम् । अपचत् अपचत । पपाच पेचतुः पेचुः । पेचे । पच्यात् पक्षीष्ट । पक्ता पक्ता । पक्ष्यति पक्ष्यते । अपक्ष्यत् अपक्ष्यत । अपाक्षीत् । अपक्त अपक्षाताम् अपक्षत ॥ अञ्चु (१२४) गतौ याचने च । आञ्चीत् ॥ व्यय (१२५) गतौ । वव्यये अव्ययीत् ॥ श्रिय् (१२६) सेवायाम् । गुणः (सू.२९९)। श्रयति श्रयते । शिश्राय शिश्रियतुः । शिश्रिये । श्रीयात् श्रयिषीष्ट । श्रयिता । श्रयिता । श्रयिष्यति श्रयिष्यते । अश्रयिष्यत् अश्रयिष्यत । स्नुश्रिद्रुवां सेरङ् धातोर्द्वित्वं च । अशिश्रियत् अशिश्रियत ॥ त्विष् (१२७) दीप्तौ । त्वेषति त्वेषते । तित्वेष तित्विषे । त्विष्यात् त्विक्षीष्ट । त्वेष्टा । त्वेक्ष्यति त्वेक्ष्यते । अत्वेक्ष्यत् अत्वेक्ष्यत । हशषान्तात्सक् (सू.३६८) । अत्विक्षत । सस्यात्मने पदे स्वरे टिलोपः वाच्यः । अकारलोपे कृते । आतोऽन्तोदनतः (सू.३२९) । अत्विक्षाताम् अत्विक्षता ॥ यज (१२८) देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । यजति यजते । यजेत् यजेत। यजतु यजताम् । अयजत् अयजत । णादौ पूर्वस्य इत्याज । यजां यवराणां य्वृतः संप्रसारणम् (सू.३८२) । ईजतुः ईजुः । इजयिथ - इयष्ट । ईजे । इज्यात् यक्षीष्ट । यष्टा यष्टा। यक्ष्यति - यक्ष्यते। अयक्ष्यत् - अयक्ष्यत । अयाक्षीत् अयाष्टाम् अयाक्षुः । अयष्ट अयक्षाताम् अयक्षत । अयष्टाः अयक्षाथाम् । ध्वे च सेर्लोपः । षत्वम् । झबे जबाः (सू.१४) । ष्टुत्वम् । अयड्ढ्वम् । अयक्षि अयक्ष्वहि अयक्ष्महि ॥ टुवप् (१२९) बीजतन्तुसन्ताने । टु इत् । वपति वपेत् । उवाप ऊपतुः ऊपुः। उवपिथ उवप्थ ऊपे । उप्यात् वप्सीष्ट । वप्ता । वप्स्यति वप्स्यते । अवप्स्यत् अवप्स्यत । अवाप्सीत् अवप्त ॥ वह (१३०) प्रापणे। वहति वहते । उवाह ऊहतुः ऊहुः । उवहिथ । हो ढः (सू.१५२) । तथोर्धः (सू.३४५) । ष्टुत्वम् । ढलोपः। सहिवहोरोदवर्णस्य (सू.३९१)। उवोढ । उह्यात् । वक्षीष्ट । वोढा । वोढा । वक्ष्यति वक्षयते । अवक्ष्यत् अवक्ष्यत । अवाक्षीत् अवोढाम् । अवोढ अवक्षाताम् अवक्षत ॥ ३९२ ॥

वेञ् (१३१) तन्तुसन्ताने । वयति वयते । वेञो णादौ संप्रसारणाभावो वाच्यः । सन्ध्यक्षराणामा (सू.३७०) । ववौ । वादित्वान्नैत्वपूर्वलोपौ । ववतुः ववुः ववे । वेञो वय्णादौ वा वक्तव्यः। उवाय ।

३९३.ग्रहां क्ङिति च ॥ १३.७१ ॥

ग्रहादीनां संप्रसारणं स्यात् किति ङिति च परे । इति संप्रसारणम् । यकारस्य संप्रसारणनिषेधः ऊयतुः ऊयुः उवयिथ ऊयथुः । ऊये ऊयाते ऊयिरे । वयो यस्य किति णादौ वो वा वक्तव्यः । ऊवतुः ऊवुः । ऊवे ऊयात् वासीष्ट । वाता । वाता वास्यति वास्यते । आवास्यत् अवास्यत । अवासीत् । आदन्तानाम् इति इट्सकौ । अवासिष्टाम्

अवास्त ॥ व्येञ् (१३२) संवरणे । व्ययति व्ययते । व्येञो णादौ नात्वम् । विव्याय विव्यतुः विव्युः। अत्यर्तिव्ययतीनां थपो नित्यमिट् । विव्ययिथ विव्ये । वीयात् व्यासीष्ट । व्याता व्याता । व्यास्यति व्यास्यते । अव्यास्यत् अव्यास्यत । अव्यास्त ॥ ह्वेञ् (१३३) स्पर्धायाम् । ह्वयति ह्वयते । अद्विरुक्तस्य ह्वयतेः संप्रसारणं वक्तव्यम् (तु॰ पा॰ ६/१/३३) । जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः। जुहविथ जहोथ । जुहुवे जुहुवाते जुहुविरे । हूयात् ह्वासीत् । ह्वाता ह्वाता। ह्वास्यति ह्वास्यते । अह्वास्यत् अह्वास्यत । अस्यतिवक्तिख्यातिलिपिसिचह्वयतीनां सेर्ङो वा वाच्यः (तु॰ पा॰ ३/१/५४) । अह्वत अह्वेताम् अह्वन्त । अह्वास्त अह्वासाताम् अह्वासत । ऋत (१३४) जुगुप्सायां कृपायां च । ऋतेरीयङ् (तु॰ पा॰ ३/१/२९)। स्वार्थेऽनपि तु वा । ऋतीयते । ऋतीयांचक्रे । आनर्त । ऋतीयिष्यते । आर्तीत् । आर्तीयिष्ट ॥ ३९३ ॥

इति भ्वादिषूभयपदप्रक्रिया ॥ ३ ॥

४. अदादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ।

इदानीं लुग्विकरणाददादेर्गणात्कर्तरि तिबादयो वर्ण्यन्ते । अद् (१३५) भक्षणे । अप् ।

३९४.अदादेर्लुक् ॥ १२.११ ॥

अदादेर्गणादुत्पन्नस्यापो लुग्भवति । खसे चपा झसानाम् (सू.५०) । अत्ति अत्तः अदन्ति । अत्सि अत्थः अत्थ । अद्मि अद्वः अद्मः । अद्यात् । अत्तु- अत्ताद्वा अत्ताम् अदन्तु ॥ ३९४ ॥

३९५.झसाद्धिर्हेः ॥ १२.६३ ॥

झसादुत्तरस्य हेर्धिर्भवति । अद्धि - अत्ताद्वा - अत्तम् अत्त । अदानि अदाव अदाम । अदोदिस्योरडागमो वक्तव्यः (वा॰५७) । जघास । गमां स्वरे (सू.३६३) खसे चपा (सू.४९) । घसादेः षः क्षः । जक्षतुः जक्षुः । जघसिथ । पक्षे आद आदतुः आदुः । आदिथ । अद्यात् । अत्ता। अत्स्यति । आत्स्यत् । लृदित्वादङ् । अघसत् अघसताम् अघसन् ॥ प्सा (१३६) भक्षणे । प्साति प्सातः प्सान्ति । प्सायात् प्सायाताम् प्सायुः । प्सातु - प्साताद्वा प्साताम् प्सान्तु । अप्सात् अप्साताम् ॥ ३९५ ॥

३९६.अन उस् ॥ १२.६० ॥

आदन्तविद्द्विषामन उस् वा वक्तव्यः । अप्सुः अप्सान् । उस्यालोपः इतीट्सकौ । अप्सासीत् अप्सासिष्टाम् ॥ मा (१३७) माने । माति । मायात् । मातु । अमात् अमाताम् अमुः - अमान् । ममौ । दादेरे (सू.३७३) । मेयात् । माता । मास्यति । अमास्यत् । अमासीत् ॥ या (१३८) प्रापणे। याति । यायात् । यातु । अयात् अयाताम् अयुः अयान् । ययौ । यायात् याता। यास्यति। अयास्यत् । अयासीत् ॥ वा

(१३९) गतिगन्धनयोः । वाति यातिवत् ॥ रा (१४०) दाने । तद्वत् ॥ ला (१४१) दानग्रहणयोः । लानि ललौ । तद्वत् ॥ द्रा (१४२) कुत्सायां गतौ च । द्राति । दद्रौ। द्रायात् । द्रेयात् । द्राता । द्रास्यति । अद्रास्यत् । अद्रासीत् ॥ ख्या (१४३) प्रकथने । ख्याति । अख्यायात् । ख्यातु । अख्यात् । चख्यौ । ख्यायात् - खेयात् । ख्याता । ख्यास्यति । अख्यास्यत् । पुषादित्वात् ङः । आतोऽनपि (सू.३७२) । अख्यत् ॥ पा (१४४) रक्षणे । पाति । पायात् । पातु । अपात् । पपौ । पाता । पास्यति । अपास्यत् । अपासीत् ॥ भा (१४५) दीप्तौ । भाति बभौ । अभासीत् ॥ ष्णा (१४६) शौचे । स्नाति । सस्नौ । स्नायात् - स्नेयात् । अस्नासीत् ॥ ३९६ ॥

वश (१४७) कान्तौ । छशषराजादेः षः (सू.१७४) । इति षत्वम् । ष्टुत्वम् । वष्टि । ग्रहां क्ङिति च (सू.३९३) । उष्टः उशन्ति षत्वम् । षढोः कः से (सू.३६७) । क्षः । वक्षि उष्ठः उष्ठ । वश्मि उश्वः उश्मः । उश्यात् उश्याताम् उश्युः । वष्टु-उष्टात् उष्टाम् उशन्तु । झसाद्धिर्हेः (सू.३९५)। झबे जबाः (सू.१४) ष्टुत्वम् । उड्ढि-उष्ठात् उष्टम् उष्ट । वशानि वशाव वशाम ।

३९७.दिस्योर्हसात् ॥ १२.३३ ॥

हसादुत्तरयोर्दिप्सिपोर्लोपो भवति । षत्वम् । षो ङः (सू.१७५) । वावसाने (सू.१५१) अवट् - अवड् संप्रसारणम् । अडागमः । उ ओ (सू.२६) । ओ औ औ (सू.३०) । औष्टाम् औशन् । अवट् - अवड् औष्टाम् औष्ट । अवशम् औश्व औश्म उवाश ऊशिव ऊशिम। उश्यात् उश्यास्ताम् उश्यासुः । वशिता वशिष्यति अवशिष्यत्-अवाशीत् ॥ ३९७ ॥

हन् (१४८) हिंसागत्योः । हन्ति ।

३९८.लोपस्त्वनुदात्ततनाम् ॥ १२.१५६ ॥

अनुदात्तानां तनादीनां च ञमस्य लोपो भवति किति ङिति झसे परे । तुशब्दात्क्वचिदझसेऽपि क्यप्प्रत्ययादौ ञमस्य लोपः ।

रमिर्यमिनमी हन्तिरनुदात्ता गमिर्मनिः ।
तनुः क्षण् क्षिण् ऋणुकृणू वनुर्वमुस्तनादयः[1] ॥ ५८ ॥

हतः। गमां स्वरे (सू.३६३) हनो घ्ने (सू.१६३) घ्नन्ति । हंसि हथः हथ । हन्मि हन्वः हन्मः। हन्यात् हन्याताम् हन्युः । हन्तु- हन्ताद् हताम् घ्नन्तु ॥ ३९८ ॥

३९९.जह्येधिशाधि ॥ १२.१२२ ॥

हन्तेर्जहिशब्दोऽस्तेरेधिशब्दः शास्तेः शाधिशब्दो निपात्यते हिविषये। जहिहताद्वा हतम् हत। हनानि हनाव हनाम । अहन् अहताम् अघ्नन् । अहन् अहतम् अहत । अहनम् अहन्व अहन्म । हनो घ्ने (सू.१६३) वृद्धिः । जघान जघ्नतुः जघ्नुः ।

१) चौ॰ सुबौधिकाकारेण न व्याख्यातेयं कारिका ।

द्विरुक्तस्य हन्तेस्थपि घत्वं वाच्यम् । जघनिथ जघन्थ जघ्नथुः जघ्न । जघान- जघन जघ्निव जघ्निम। हन्ते : स्याशीर्यादादौ वधादेशो वक्तव्यः (तु॰ पा॰ २/४/४२,४३) । वध्यात् वध्यास्ताम् वध्यासुः । हन्ता हन्तारौ हन्तारः । हनृतः स्यपः (सू.३६४) । हनिष्यति हनिष्यतः हनिष्यन्ति । अहनिष्यत् अहनिष्यताम् अहनिष्यन् । जनिवध्योर्न वृद्धिः । वधादेशे कृते इट् । अवधीत् अवधिष्टाम् अवधिषुः । अवधीः अवधिष्टम् अवधिष्ट ॥ ३९९॥

यु (१४९) मिश्रणे । गुणः (सू.२९९) ।

४००.ओरौ ॥ १२.१४६ ॥

उकारस्यद्विरुक्तस्य औकारादेशो भवति पितित्स्मि अबादौ विषये । यौति युतः । नु धातोः (सू.३५६) युवन्ति । यौषि युथः युथ । यौमि युवः युमः । युयात् । यौतु-युताद्वा युताम् युवन्तु । युहि - युताद्वा युतम् युत । यवानि यवाव यवाम । अयौत् अयुताम् अयुवन् । अयौः अयुतम् अयुत । अयुवम् अयुव अयुम । धातोर्नामिनः (सू.३५५)। युयाव । नानप्योर्वः । युयुवतुः युयुवुः । युयुविथ युयुवथुः । यूयात् । यविता । यविष्यति अविष्यत् । अयावीत् अयाविष्टाम् अयाविषुः ॥ तु (१५०) गतिवृद्धिहिंसासु । तुरुनुस्तुभ्योऽद्विरुक्तेभ्यो हसादीनां चतुर्णामीड्वा । तौति - तवीति तुतः तवीतः तुवन्ति । तौषि-तवीषि तुथः-तुवीथः तुथ तुवीथ । तौमि-तवीमि तुयात् - तुवीयात् तौतु तवीतु तुतात् तुवीतात् तुताम्-तुवीताम् तुवन्तु । तुहि-तुवीहि । अतौत् - अतवीत् । तुताव । तोता । तोष्यति । अतोष्यत् । अतौषीत् ॥ रु (१५१) शब्दे । रौति-रवीति रुतः रुवीतः रुवन्ति । रौषि रवीषि । रुयात्-रुवीयात् । रौतु - रवीतु । रुतात् - रुवीतात् । अरौत्- अरवीत् अरुताम् - अरुविताम् अरुवन् । अरौः अरवीः। रुराव रुरुवतुः रुरुवुः । रुरविथ । रूयात् । रोता । रोष्यति । अरोष्यत् । अरौषीत् ॥ दु (१५२) गतौ । भौवादिकः । दवति । दुयात् । दवतु । अदवत् । दूयात् । दोता । दोष्यति । अदोष्यत् । अदौषीत् अदौष्टाम् अदौषुः ॥ णु (१५३) स्तुतौ । आदेः ष्णः स्नः (सू.३४२) । नौति - नवीति नुतः-नुवीतः नुवन्ति । नुनाव । नूयात् । नोता । नोष्यति अनोष्यत् । अनौषीत् ॥ टुक्षु (१५४) शब्दे । टु इत् । क्षौति क्षुतः क्षुवन्ति । क्षुयात् । क्षौतु । अक्षौत् । चुक्षाव चुक्षुवतुः चुक्षुवुः । क्षूयात् । क्षविता । क्षविष्यति । अक्षविष्यत् । अक्षावीत् ॥ क्ष्णु (१५५) । तेजने । क्ष्णौति क्ष्णुतः क्ष्णुवन्ति । क्ष्णुयात् । क्ष्णौतु अक्ष्णौत् । चुक्ष्णाव । क्ष्णूयात् । क्ष्णविता । क्ष्णविष्यति । अक्ष्णविष्यत् । अक्ष्णावीत् ॥ ष्णु (१५६) प्रस्रवणे । स्नौति । स्नुयात् । स्नौतु । अस्नौत् । सुस्नाव । स्नूयात् । स्नविता । स्नविष्यति । अस्नविष्यत् । अस्नावीत् ॥ इण् (१५७) गतौ । गुर्णः (सू.२९९) । एति । इतः । इणः क्ङिति स्वरे यो वक्तव्यः (तु॰पा॰ ६/४/८१)। यन्ति । एषि इथः इथ । एमि इवः इमः । इयात् इयाताम् इयुः । एतु- इताद्वा । इताम् यन्तु । इहि- इताद्वा इतम् इत । अयानि अयाव अयाम् । अडागमद्वयम् । ऐत् ऐताम् आयन् । ऐः ऐतम् ऐत । आयम् ऐव ऐम ।

द्वित्वम् । वृद्धिः । पूर्वस्य इयादेशः । इयाय । इणः किति णादौ पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः (तु° पा° ७/४/६९) ईयतुः ईयुः । इययिथ-इयेथ ईयथुः ईय । इयाय-इयय ईयिम । ये (सू.३५८) ईयात् ईयास्ताम् ईयासुः । एता । एष्यति । ऐष्यत् । दादेः (सू.३२८) । इणि कोः सिलोपो गा वक्तव्यः (तु° पा° २/४/४५)। अगात् अगाताम् अगुः ॥ इक् (१५८) स्मरणे । इङिकावध्युपसर्गतो न व्यभिचरतः । अध्येति अधीतः अधियन्ति । अधीयात् । अध्येतु । अध्यैत् अध्यैताम् अध्यायन् । अधीयाय । अधीयात् । अध्येता । अध्येष्यति । अध्यैष्यत् । अध्यगात् । इण् वत् ॥ ४०० ॥

विद् (१५९) ज्ञाने । उपधाया लघोः(सू.३३१) । वेत्ति वित्तः विदन्ति । वेत्सि वित्थः वित्थ । वेद्मि विद्वः विद्मः ।

४०१.विदो नवानां त्यादीनां णबादिर्वा ॥ १२.१४२ ॥

विद उत्तरेषां तिबादीनां नवानां णबादिर्नवको वा भवति । वेद विदतुः विदुः । वेत्थ विदथुः विद । वेद विद्व विद्म । विद्यात् । वेत्तु - वित्ताद्वा वित्ताम् विदन्तु । झसाद्धिर्हेः (सू.३९५) विद्धि -विद्धाद्वा वित्तम् वित्त। वेदानि वेदाव वेदाम । दिस्योर्हसात् (सू.३९७)। अवेत्-अवेद् अवित्ताम् । अन उस् वा (तु° पा° ३/४ / १०८-११०) । अविदन् - अविदुः ॥ ४०१ ॥

४०२.दः सः ॥ ७.६२ ॥

दकारस्य वा सकारो भवति सिविषये । अवेः-अवेत् अवित्तम् अवित्त । अवेदम् अविद्व अविद्म । विवेद विविदतुः विविदुः । विवेदिथ पक्षे । आमि विदेर्न गुणः। विदांचकार विदामास विदांबभूव । विद्यात् विद्यास्ताम् । वेदिता । वेदिष्यति । अवेदिष्यत् अवेदिष्टाम् अवेदिषुः ॥ ४०२॥

अस् (१६०) भुवि । अस्ति ।

४०३.नमसोऽस्य ॥ १२.५६ ॥

नम इत्येतस्य विकरणस्यास्भुवीति धातोश्चाकारस्य लोपो भवति ङिति परे । स्तः सन्ति ॥ ४०३ ॥

४०४.सि सः ॥१२.५७ ॥

अस्तेः सकारस्य लोपो भवति सकारे परे । सि स इत्यत्र अस्तेः सलोपः सकारमात्रे न तु पिति। तेन व्यतिसे । असि स्थः स्थ । अस्मि स्वः स्मः । स्यात् स्याताम् स्युः । अस्तु- स्तात् स्ताम् सन्तु । जह्येधि शाधि (सू.३९९) । एधि - स्तात् स्तम् स्त । असानि असाव असाम ॥ ४०४ ॥

४०५.अस्तेरीट् ॥ १२.३४ ॥

अस्तेः परयोर्दिस्योरीडागमो भवति । आसीत् । लोपागमयोर्मध्ये आगमविधिर्बलवान् । आस्ताम् आसन् । आसीः आस्तम् आस्त । आसम् आस्व आस्म

॥ ४०५ ॥

४०६.असादेर्भ्वादिः ॥ १२.१३९ ॥

अस्तेरनपि भू वक्तव्यः (तु॰ पा॰ २/४/५२)। बभूव ॥ मृजूष् (१६१) शुद्धौ। मृजेर्गुणनिमित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्वाच्या किति ङिति स्वरे वा (तु॰पा॰ ७/२/११४)। षत्वम् ष्टुत्वम् । रात्सस्य । रेफादुत्तरस्य सस्यैव लोपः स्यान्नत्वन्यस्य । मार्ष्टि मृष्टः मृजन्ति मार्जन्ति । मार्क्षि मृष्टः मृष्ट। मार्ज्मि मृज्वः मृज्मः । मृज्यात् । मार्ष्टु - मृष्टात् मृष्टाम् मृजन्तु मार्जन्तु । मृड्ढि मृष्टात् मृष्टाम् मृष्ट । मार्जानि मार्जाव मार्जाम । अमार्ट् - अमार्ड् अमृष्टाम् अमृजन्- अमार्जन् । अमार्ट् अमार्ड् अमृष्टम् अमृष्ट । अमार्जम् अमृज्व अमृज्म । ममार्ज ममृजतुः - ममार्जतुः ममृजुः ममार्जुः। ममार्जिथ ममार्ष्ठ ममृजथुः ममार्जथुः । मृज्यात् मार्जिता - मार्ष्टा । मार्जिष्यति - मार्क्ष्यति । अमार्जिष्यत् - अमार्क्ष्यत् । अमार्जीत् अमार्जिष्टाम् अमार्जिषुः । अमार्क्षीत् अमार्ष्टाम् अमार्क्षुः ॥ वच (१६२) परिभाषणे । वक्ति वक्तः । नहिवचिरन्तिपरः प्रयोक्तव्यः किन्तु वदन्तीत्युच्चारणीयम् । वदन्ति । वक्षि वक्थः वक्थ । वच्मि वच्वः वच्मः । वच्यात् । वक्तु वक्तात् वक्ताम् । बग्धि-वक्तात् वक्तम् वक्त । अवक् - अवग् अवक्ताम् अवचन् । अवक् - अवग् अवक्तम् अवक्त । अवचम् अवच्व अवच्म । णाबादौ पूर्वस्य (सू.३८१) । उवाच । यजां यवराणां य्वृतः संप्रसारणम् (सू.३८२) । ऊचतुः ऊचुः । उवचिथ उवक्थ । उच्यात् । वक्ता वक्ष्यति । अवक्ष्यत् । अस्यतिवक्ती (तु॰ पा॰ ३/१/५२) ति ङे वचेरुमागमो वक्तव्यः (तु॰ पा॰ ७/४/२०) । उ ओ (सू.२६) । अवोचत् अवोचताम् अवोचन् ॥ ४०६ ॥

रुदिर् (१६३) अश्रुविमोचने ।

४०७.रुदादेश्चतुर्णां ह्वसादेः ॥ १२.१६० ॥

रुदादेः परेषां तिबादिचतुर्णां मध्ये हकारवसादेः प्रत्ययस्येट् भवति ।

रोदितिः स्वपितिश्चैव श्वसितिः प्राणितिस्तथा ।
जक्षितिश्चैव विज्ञेयो रुदादिपञ्चको गणः ॥ ५९ ॥

रोदिति रुदितः रुदन्ति । रोदिषि रुदिथः रुदिथ । रोदिमि रुदिवः रुदिमः। रुद्यात् । रोदितु- रुदताद्वा रुदिताम् रुदन्तु । रुदिहि -रुदिताद्वा रुदितम् रुदित । रोदानि रोदाव रोदाम ॥ ४०७ ॥

४०८.रुदादे रट् ॥ १२.३५ ॥

रुदादेर्दिस्योरीडटौ च वक्तव्यौ । अरोदीत् - अरोदत् । रुरोद रुरुदतुः । रुद्यात् । रोदिता । रोदिष्यति । अरोदिष्यत् । अरोदीत् । इरितो वा (सू.३३६)। अरुदत् ॥ ञिष्वप् (१६४) शयने । ञि इत् । स्वपिति । स्वप्यात् । स्वपितु- स्वपिताद्वा । अस्वपीत् - अस्वपत् । संप्रसारणम् । सुष्वाप सुषुपतुः सुषुपुः । सुष्वपिथ- सुष्वप्थ ।

सुप्यात् । स्वप्ता । स्वप्स्यति । अस्वप्स्यत् । अस्वाप्सीत् अस्वाप्ताम् अस्वाप्सुः ॥ श्वस् (१६५) प्रापणे । श्वसिति श्वस्यात् । श्वसितु । अश्वसीत् - अश्वसत् अश्वसिताम् अश्वसन् । शश्वास शश्वसतुः शश्वसुः । श्वस्यात् । श्वसिता । श्वसिष्यति । अश्वसिष्यत् । ह्म्यन्तक्षणे (पा° ७/२/५) ति । वृद्ध्यभावः । अश्वसीत् ॥ अन (१६६) प्रापणे । अनिति । प्रपूर्वः उपसर्गस्थान्निमित्तादनितेर्नस्य णत्वं वाच्यम् । प्राणिति । अन्यात् । अनितु । आनीत् - आनत् । आन आनतुः आनुः । अन्यात् । अनिष्यति । आनिष्यत् । आनीत् आनिष्टाम् आनिषुः ॥ जक्ष (१६७) भक्षहसनयोः । जक्षिति जक्षितः । जक्षादेरन्तोऽदन उस् । जक्षजागृदरिद्राशास्चकासृभ्यः परस्य अन्त अत् उस् भवति । जक्षति । जक्षिषि । जक्ष्यात् । जक्षितु । अजक्षीत् - अजक्षत् । जजक्ष । जक्ष्यात् । जक्षिता । जक्षिष्यति । अजक्षिष्यत् । अजक्षीत् ॥ जागृ (१६८) निद्राक्षये । जागर्ति जागृतः जाग्रति । जागर्षि । जागृयात् । जागर्तु- जागृतात् जागृताम् जाग्रतु । जागृहि जागृताद्वा जागृतम् जागृत । जागराणि जागराव जागराम । गुणः (सू.२९९) । दिस्योर्हसात् (सू.२९७) । स्रोर्विसर्गः (सू.६७) । अजागः अजागृताम् । उसि जागर्तेर्धातोर्गुणो वक्तव्यः। अजागरुः । अजागः अजागृतम् अजागृत । अजागरम् अजागृव अजागृम । जजागार । जगर्तेः किति गुणो वक्तव्यः । जजागरतुः जजागरुः । जजागरिथ जजागरथुः जजागर । जजागार-जजागर जजागरिव जजागरिम । विद् इति पक्षेआम् । जागरांचकार । जागरामास । जागराम्बभूव । जागर्यात् । जागरिता। जागरिष्यति । अजागरिष्यत् । ह्म्यन्तक्षणे (पा° ७/२/५) ति न वृद्धिः । अजागरीत् ॥ दरिद्रा (१६९) दुर्गतौ । दरिद्राति । दरिद्रातेरिदालोपश्च ङिति (तु° पा° ६/४/११४) । दरिद्रातेराकारस्य लोपो भवति ङिति स्वरे परे इकारश्च ङिति हसे परे । दरिद्रितः दरिद्रति दरिद्रासि दरिद्रिथः दरिद्रिथ । दरिद्रामि दरिद्रिवः दरिद्रिमः । दरिद्रियात् । दरिद्रातु-दरिद्रिताद्वा दरिद्रिताम् दरिद्रतु । दरिद्राहि - दरिद्रिताद्वा दरिद्रितम् दरिद्रित । दरिद्राणि दरिद्राव दरिद्राम । अदरिद्रात् अदरिद्रिताम् अदरिद्रुः । अदरिद्राः अदरिद्रितम् अदरिद्रित । अदरिद्राम् अदरिद्रिव अदरिद्रिम । णप् वुण् सुयुटो हित्वा अन्यस्माद्दरिद्रातेरनप्यालोपो लुङि वा । ददरिद्रौ ददरिद्रतुः ददरिद्रुः । ददरिद्रथ ददरिद्रथुः । पक्षे दरिद्राञ्चकार । दरिद्र्यात् । दरिद्रिता । दरिद्रिष्यति । अदरिद्रिष्यत् । अदरिद्रीत् अदरिद्रिष्टाम् अदरिद्रिषुः । पक्षे । अदरिद्रासीत् अदरिद्रासिष्टाम् अदरिद्रासिषुः ॥ शास् (१७०) अनुशिष्टौ । शास्ति । शासेरिः । शास्तेराकारस्येकारादेशो भवति किति ङिति हसे ङे च परे । घसादेः षः । शिष्टः शासति । शास्सि शिष्टः शिष्ट । शास्मि शिष्वः शिष्मः । शिष्यात् । शास्तु- शिष्टात् शिष्टाम् शासतु । जह्येधिशाधि (सू.३९९) । शाधि-शिष्टाद्वा शिष्टम् शिष्ट । शासानि शासाव शासाम ॥ ४०८ ॥

४०९.दिपि[१] सिपि वा ॥ ७.६१ ॥

दिपि परे सस्य तकारो भवति सिपि तु वा भवति । अशात् अशिष्टाम् अशासुः ।

---

१) सारस्वत प्रक्रियायां सुबोधिकायां चाऽत्र सस्य तः इति विशेषो दृश्यते । किन्तु तदेतत् सस्तोऽनपि (७.६०) इति पूर्वसूत्रादनुवृत्या प्राप्यते एव ।

अशात् - अशाः अशिष्टम् अशिष्ट । अशासम् अशिष्व अशिष्म । शशास शशासतुः शशासुः । शिष्यात् । शासिता । शासिष्यति । अशासिष्यत् । लित्पुषादेर्ङः (सू.३६५) । शासेरिः अशिषत् ॥ चकासृ (१७१) दीप्तौ । ऋ इत् । चकास्ति चकास्तः चकासति । चकास्यात् । चकास्तु - चकास्तात् चकास्ताम् चकासतु । झसाद्धिर्हिः (सू.३९५)। धौ सलोपो वाच्यः(तु° पा°८/२/२५)। चकाधि । चकास्तात् चकास्तम् चकास्त । अचकात् । अचकास्ताम् अचकासुः । अचकात् - अचकाः । कासादिप्रत्ययादाम् (सू.३५३) । चकासाञ्चकार । चकास्यात् । चकासिता । चकासिष्यति । अचकासिष्यत् । अचकासीत् अचकासिष्टाम् अचकासिषुः ॥ ४०९ ॥

इत्यदादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ॥ ४ ॥

५. अदादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया ।

चक्षिङ् (१७२) व्यक्तायां वाचि । इकार उच्चारणार्थः । ङकार आत्मनेपदार्थः । स्कोराद्यश्च (सू.१८६) । ष्टुत्वम् । चष्टे चक्षाते । आतोऽन्तोदनतः (सू.३२९)। चक्षते । षढोः कः से(सू. ३६७)। चक्षे चक्षाथे चड्ढ्वे । चक्षे चक्ष्वहे चक्ष्महे । चक्षीत । चष्टाम् । अचष्ट अचक्षाताम् अचक्षत । चक्षिङोऽनपि ख्याञ्क्शाञौ णादौ वा वक्तव्यौ (तु° पा° २/४/५४,५५)। चख्यौ चख्यतुः चख्युः। चक्शौ चक्शतुः चक्शुः । चचक्षे । ख्यायात् ख्येयात् क्शायात् क्शेयात् । ख्यासीष्ट क्शासीष्ट ख्याता२ क्शाता २ ख्यास्यति ख्यास्यते क्शास्यति क्शास्यते अख्यास्यत् अख्यास्यत अक्शास्यत् अक्शास्यत । पुषादित्वान्ङः अख्यत् । अस्यतिवक्तिख्यातीनामात्मनेपदे सेर्ङ्वाच्यः (तु° पा° ३/१/५२) । अख्यत अक्शासीत् अक्शास्ताम् ॥ ईड (१७३) स्तुतौ । खसे चपा झसानाम् (सू.५०)। ईट्टे ईडाते ईडते । ईडीशोः सध्वयोरिड्वक्तव्यः (वा°८१) । ईडिषे ईडाथे ईडिध्वे । ईडे ईड्वहे ईड्महे । ईडीत । ईट्टाम् । ऐट्ट। लङो ध्वस्य नेट् । ऐड्ढ्वम् । ईडां चक्रे । ईडिषीष्ट । ईडिता । ईडिष्यते । ऐडिष्यत । ऐडिष्ट ॥ ईश् (१७४) ऐश्वर्ये । ईष्टे ईशिषे। ईशीत। ईष्टाम्। ऐष्ट । ईशाञ्चक्रे। ईशिषीष्ट । ईशिता । ईशिष्यते । ऐशिष्यत। ऐशिष्ट॥ आस् (१७५) उपवेशने। आस्ते। आसीत। आस्ताम् आस्त। कासादित्वादाम्। आसाञ्चक्रे । आसिषीष्ट । आसिता । आसिष्यते । आसिष्यत । आसिष्ट ॥ वस् (१७६) आच्छादने । वस्ते । वसीत । अवसीष्ट ॥ षूङ् (१७७) प्राणिगर्भविमोचने । आदेः ष्णः स्नः (सू.३४२)। सूते । सुवीत । सूताम् । सूतेः पिति गुणाभावो वाच्यः (तु° पा° ७/३/८८) सुवै सुवावहै सुवामहै । असूत । सुषुवे । स्वरति (पा° ७/२/४४)। इति वेट् । सविषीष्ट-सोषीष्ट । सविता सोता । सविष्यते । सोष्यते असविष्यत असोष्यत । असविष्ट - असोष्ट ॥ शीङ् (१७८) स्वप्ने ।

४१०.शीङः ॥ १२.१२५ ॥

सर्वत्र गुणो भवत्यपि विषये । शेते शयाते ॥ ४१० ॥

४११.शीङोऽतो रुट् ॥ १२.१२६ ॥

शीङः परस्यादित्येतस्य रुडागमो भवति । शेरते शयीत । शेताम् शयाताम् शेरताम् । अशेत अशयाताम् अशेरत । शिष्ये शिष्याते शयिषीष्ट शयिता शयिष्यते अशयिष्यत अशयिष्ट॥ इङ् (१७९) अध्ययने। अधिपूर्वः । अधीते अधीयाते अधीयते । अधीयीत अधीताम् अधीयाताम् - अधीयताम् । अध्यैत । इयादेशे कृते पश्चादडागमद्वयम्। अध्यैयाताम् अध्यैयत । इङो [सिलोपे]णादौ गा वक्तव्यः (वा° ६८) । अधिजगे । अध्येषीष्ट । अध्येता । अध्येष्यते । अध्यैषत । इङो वा गी सौ लृङि च तत्परस्य प्रत्ययस्य ङित्वं वाच्यम् । ङित्वाद्गुणो न । अध्यगीष्यत अध्यगीष्येताम् अध्यगीष्यन्त । अध्यैष्यत । अध्यगीष्ट अध्यगीषाताम् अध्यगीषत । अध्यैष्ट अध्यैषाताम् अध्यैषत ॥ ४११ ॥

इत्यदादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ ५ ॥

६. अदादिषूभयपदिप्रक्रिया ।

दिष (१८०) अप्रीतौ । अकार उभयपदार्थः । द्वेष्टि-द्विष्टे । द्विष्यात्-द्विषीत । द्वेष्टु-द्विष्टात् - द्विष्टाम् । अद्वेट् - अद्वेड् अद्विष्टाम् अद्विषुः । अद्विष्यन्-अद्विष्ट । दिद्वेष-दिद्वेष । द्विष्यात् - द्विक्षीष्ट । द्वेष्टा । द्वेक्ष्यति - द्वेक्ष्यते । अद्वेक्ष्यत् - अद्वेक्ष्यत । हशषान्तात्सक् (सू. ३६८) । अद्विक्षत् अद्विक्षतम् । सस्यात्मनेपदे स्वरे टिलोपो वाच्यः। अद्विक्षताम् अद्विक्षत ॥ दुह (१८१) प्रपूरणे । दादेर्घः (सू.१४९) । दोग्धि दुग्धः दुहन्ति । धोक्षि दुग्धः दुग्ध । दोह्मि दुह्वः दुह्मः । दुग्धे । दुह्यात्-दुहीत । दोग्धु । हकारस्य क्वचिज्झस्भावो वाच्यः । दुग्धि दुग्धाम् । अधोक् - अधोग् अदुग्धाम् अदुहन् । अदुग्ध । दुदोह - दुदुहे । दुह्यात् - धुक्षीष्ट । दोग्धा-दोग्धा । धोक्ष्यति - धोक्ष्यते । अधोक्ष्यत् - अधोक्ष्यत । अधुक्षत्-अधुक्षत । दुहदिहगुहूभ्यः सको लग्वा वकारतवर्गयोराति । अदुग्ध अधुक्षताम् अधुक्षत । अदुग्धाः - अधुक्षथाः अधुक्षाथाम् अधुग्ध्वम्-अधुक्षध्वम् । अधुक्षावहि-अदुह्वहि अधुक्षामहि ॥ दिह् (१८२) उपचये । देग्धि । तद्वत् ॥ लिह (१८३) आस्वादने । हो ढः (सू.१५२) लेढि । तद्वत् ॥ ष्टुञ् (१८४) स्तुतौ । आदेः ष्णः स्नः (सू.३४२) । ओ रौ(सू.४००) । स्तौति स्तुवीति स्तुतः स्तुवीतः स्तुवन्ति । स्तुते - स्तुवीते । स्तुयात्-स्तुवीयात् । स्तौतु-स्तुवीतु-स्तुतात्-स्तुवीतात् । स्तुताम् - स्तुवीताम् । स्तुवन्तु । स्तुहि - स्तुतात्- स्तुवीहि । स्तुवीतात् । अस्तौत्-अस्तवीत् अस्तुताम्-अस्तुवीताम् अस्तुवन् । अस्तुत-अस्तुवीत । तुष्टाव तुष्टुवतुः तुष्टुवुः। क्रादित्वान्नेट् । तुष्टोथ । तुष्टुवथुः तुष्टुव । तुष्टाव तुष्टुव तुष्टुम । तुष्टुवे । स्तूयात् - स्तोषीष्ट । स्तोता - स्तोता । स्तोष्यति -स्तोष्यते । अस्तोष्यत-अस्तोष्यत् । स्तुसुधूञ्भ्यां पे सेरिड् वक्तव्यः । अस्तावीत् अस्तोष्ट ॥

ब्रूञ् (१८५) व्यक्तायां वाचि ।

४१२.अबादावी पितित्स्मि ॥ १२.१४५ ॥

ब्रुव ईकारः प्रत्ययो भवति तकारसकारमकारादौ पिति परे अबादौ विषये । ब्रवीति ब्रूतः ब्रुवन्ति । ब्रवीषि ब्रूथः ॥ ४१२ ॥

४१३.ब्रुव आहश्च पञ्चानाम् ॥ १२.१४३ ॥

ब्रुव उत्तरेषां तिबादीनां पञ्चानां णबादयः पञ्चादेशा भवन्ति ब्रुव आहश्चादेशो भवति । आह आहतुः आहुः ॥ ४१३ ॥

४१४.त थे ॥ १२.१४४ ॥

आहो हकारस्य तकारादेशो भवति थे परे । आत्थ आहथुः ब्रूथ । ब्रवीमि ब्रूवः ब्रूमः। ब्रूयात् - ब्रवीत । ब्रवीतु- ब्रूताम् । अब्रवीत् - अब्रूत । ब्रुवो वचिः (पा॰ २/४/५३) ब्रुवो वचिरादेशो भवति अनपि विषये । इकार इत् । उवाच - ऊचे । अवोचत् - अवोचत । शेषस्य पूर्ववत्प्रक्रिया । ऊर्णुञ् (१८६) आच्छादने । ऊर्णोतेर्वा (तु॰ पा॰ ७/३/९०) वृद्धिः । हसादौ पिति । ऊर्णौति - ऊर्णोति । ऊर्णोतेर्गुणो दिस्योः । वृद्धेरपवादः । और्णोत् और्णोः । ऊर्णोतेराम्न ॥ ४१४ ॥

४१५.स्वरादेः परः ॥ १२.१०० ॥

स्वरादेर्धातोर्द्वितीयोऽवयवोऽद्विरुक्तः स स्वरो द्विर्भवति। स्वरात्पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न । ऊर्णुनाव ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णोतेरिडादिः प्रत्ययो वा ङित् । ऊर्णुनुविथ-ऊर्णुनविथ । उर्णुयात् । ऊर्णुविषीष्ट ऊर्णविषीष्ट । ऊर्णुविता - ऊर्णविता । ऊर्णोतेर्वा वृद्धिः सौ परे । पक्षे गुणः । और्णावीत् - और्णवीत् । और्णविष्ट-और्णुवीत् । और्णुविष्ट॥ ४१५ ॥

इत्यदादिषूभयपदिप्रक्रिया ॥ ६ ॥

७. जुहोत्यादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ।

लुग्विकरणस्यापि जुहोत्यादिगण विशेषः । हु (१८७) दानादानयोः ।

४१६.ह्वार्देर्द्विश्च ॥ १२.१२ ॥

हु इत्यादेर्गणादुत्पन्नस्यापो लुग्भवति । तस्मिन् लुकि सति धातोर्द्विर्वचनम् । कुहोश्चुः (सू.४४१) । गुणः (सू.२९९) । जुहोति जुहुतः ॥ ४१६ ॥

४१७.द्वेः ॥ १२.५९ ॥

द्विरुक्तादुत्तरस्यान्त इत्येतस्याद्भवति । जुह्वति । जुहोषि जुहुथः जुहुथ । जुहोमि जुहुवः जुहुमः। जुहुयात् जुहुयाताम् । जुहोतु - जुहुतात् । जुहुताम् जुह्वतु । हेर्धिः । जुहोतेरुत्तरस्य हेर्धिर्भवति । अन उस् (सू.३९६)। अद्व्युसी (सू.३०१) त्युक्तेर्गुणः । अजुहवुः । अजुहोः अजुहुतम् अजुहुत । अजुहवम् अजुहुव अजुहुम । जहाव जुहुवतुः

जुहुवुः । जुहविथ-जुहोथ । भीहुभृह्रीणामम्वा वक्तव्यः। स लुग्वत् । लुकि सति धातोर्द्वित्वम् । जुहवाञ्चकार । हूयात् । होता । होष्यति। अहोष्यत् । अहौषीत् अहौष्टाम् अहौषुः ॥ ञिभी (१८८) भये । ञि इत् । बिभेति बिभीतः । ङिति हसे भिय इकारो वा वक्तव्यः। सार्वधातुके । बिभितः बिभ्यति बिभीयात् - बिभियात् । बिभेतु बिभितात् - बिभीतात् बिभीताम् बिभिताम् । अबिभेत् अबिभिताम् अबिभीताम् अबिभयुः । बिभाय । पक्षे आम् । बिभयाञ्चकार । भीयात् । भेता । भेष्यति । अभेष्यत् अभैषीत् ॥ ह्री(१८९) लज्जायाम् । जिह्रेति जिह्रीतः जिह्रियति । जिह्रीयात् जिह्रेतु । अजिह्रेत् अजिह्रीताम् अजिह्रयुः । जिह्राय जिह्रियतुः जिह्रियुः । जिह्रयाञ्चकार । ह्रीयात् । ह्रेता । ह्रेष्यति । अह्रेष्यत् अह्रैषीत् ॥ ४१७ ॥

पॄ (१९०) पालनपूरणयोः । ऋप्रोरिः पूर्वस्य (तु॰ पा॰ ७/४/७७) । ऋप्रोः पूर्वस्य ऋकारस्य इकारो भवति लुकि सति । गुणः (सू.२९९) पिपर्ति ।

४१८.पोरुर् ॥ १२.१५८ ॥

पवर्गादुत्तरस्य ऋकारस्य उर् भवति किति ङिति च परे । य्वोर्विहसे(सू.१९६) पिपूर्तः पिपुरति। पिपूर्यात् । पिपर्तु- पिपूर्तात् पिपूर्ताम् पिपुरतु । पिपूर्हि । अपिपः । ऋप्रोर्दिस्योरडागमो वा वक्तव्य इति केचित् । अपिपरत् अपिपूर्ताम् अपिपरुः । अपिपः- अपिपरः अपिपूर्तम् अपिपूर्त । पिपरम् अपिपूर्व अपिपूर्म । पपार । ऋसंयोगादेणदिरकित्वं वाच्यम् । कित्वाभावाद्गुणः । पपरतुः पपरुः । पपरिथ । पूर्यात् । इटो ग्रहाम् (सू.३७७)। परीता - परिता । परीष्यति- परिष्यति । अपरीष्यत् - अपरिष्यत् अपारीत् । वृद्धिहेतौ साविटो न दीर्घः । अपारिष्टाम् अपारिषुः । ह्रस्वोऽपि पिपर्तिरस्ति । पिपर्ति पिपृतः पिप्रति । पिपृयात् पिपर्तु अपिपः । अपिपरत् अपिपृताम् अपिपरुः । अपिपः अपिपरः । पपार पप्रतुः पप्रुः । ऋतोरिङ् । प्रियात् पर्ता । हनृतः स्यपः (सू.३६४) । परिष्यति अपरिष्यत् अपार्षीत् ॥ ४१८ ॥

ओहाक् (१९१) त्यागे । ओकावितौ । जहाति ।

४१९.द्वेस्तौ ॥ १२.५५ ॥

लोपोऽनुवर्तते इकारश्च । द्विरुक्तस्य धातोराकारस्य लोपो भवति ङिति स्वरे इकारश्च ङिति हसे परे । जहितः । जहातेराकारस्य क्ङिति हसे ईर्वा वाच्यः । जहीतः जहति । जहातेर्यादावालोपो वाच्यः (वा॰ ६०) । जह्यात् । जहातु-जहितात् -जहीतात् जहीताम् - जहिताम् जहतु । ईर्वा हौ । जहातेर्हौ परे ईकारः सिद्ध एव । पक्षे आकारेकारौ भवतः । जहीहि-जहिहि - जहाहि । अजहात् अजहिताम् अजहीताम् अजहुः । जहौ जहतुः जहुः । जहिथ-जहाथ । दादेरे (सू.३७३)। हेयात् । हाता । हास्यति । अहास्यत् अहासीत् ॥ ऋ (१९२) गतौ । ऋप्रोरिः पूर्वस्य (तु॰ पा॰ ७/४/७७) । असवर्णे स्वरे पूर्वस्य इयादेशो भवति । इयर्ति इयृतः इय्रति । इयृयात् । इयर्तु-इयृतात् इयृताम् इय्रतु । इयृहि-इयृतात् इयृतम् इयृत । इयराणि इयराव इयराम ।

ऐयः ऐयरत् ऐयृताम् ऐयरुः । ऐयः -ऐयरः ऐयृतम् ऐयृत । ऐयरम् ऐयृव ऐयृम । रः (सू.३५४) वृद्धिः । आर आरतुः आरुः । गुणोर्तिसंयोगाद्योः । अर्यात् अर्ता अरिष्यति आरिष्यत् । ऋदृशोः पुषादित्वात् ङप्रत्ययः । सेरापवादः । गुणः (सू.२९९) आरत् ॥ ४१९ ॥

इति जुहोत्यादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ॥ ७ ॥

८. जुहोत्यादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया ।

अथात्मनेपदिनः । ओहाङ् (१९३) गतौ ।

४२०.भृञां लुकि ॥ १२.१०८ ॥

डुभृञ् धारणपोषणयोः ओहाङ् गतौ माङ् माने इत्येतेषां पूर्वस्याकारस्य इकारो भवति लुकि सति । द्वेस्तौ (सू.४१९) । जिहीते जिहाते जिहते । जिहीत जिहीताम् । अजिहीत । जहे । हासीष्ट । हाता । हास्यते । अहास्यत । अहास्त अहासाताम् अहासत ॥ माङ् (१९४) माने । मिमीते मिमाते मिमते । मिमीत । मिमीताम् । अमिमीत् । ममे । मासीष्ट । माता । मास्यते । अमास्यत । अमास्त ॥ ४२० ॥

इति जुहोत्यादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ ८ ॥

९. जुहोत्यादिषूभयपदिप्रक्रिया ।

अथोभयपदिनः ।

डुभृञ् (१९५) धारणपोषणयोः । डुञावितौ । बिभर्ति बिभृतः बिभ्रति । बिभृते । बिभृयात् - बिभ्रीत । बिभर्तु - बिभृताम् । अबिभः अबिभृताम् अबिभरुः । अबिभृत । बभार बभ्रतुः बभ्रुः । बभर्थ । बभ्रे बिभराञ्चकार- बिभराञ्चक्रे बिभरामास बिभरांबभूव । यादादौ भ्रियात् - भृषीष्ट । भर्ता । हनृतः स्यपः (सू.३६४) । भरिष्यति - भरिष्यते । अभरिष्यत् - अभरिष्यत । अभार्षीत् । उः (सू.३९२) । अभृत ॥ डुदाञ् (१९६) दाने । ददाति । दादेः (सू.३२८) द्विरुक्तस्य दाधाराकारस्य लोपो भवति ङिति परे । दत्तः ददति । दत्ते ददाते ददते । दद्यात् - ददीत । ददातु - दत्ताद्वा दत्ताम् ददतु ।

४२१.दां हौ ॥ १२.१२० ॥

दाधोराकारस्यैकारो भवति पूर्वस्य च लोपो भवति हौ परे । देहि दत्ताम् । अददात् अदत्ताम् अददुः । अदत्त । ददौ । ददे । देयात् । दासीष्ट । दाता । दास्यति दास्यते । अदास्यत् - अदास्यत । दादेः (सू.३२८) । अदात् अदाताम् अदुः । दाधास्थामित्त्वं सर्ङित्त्वम् । ङित्वान्न गुणः । लोपो ह्रस्वाज्झसे (सू.३८९) । अदित अदिषाताम् अदिषत ॥ डुधाञ् (१९७) धारणपोषणयोः । दधाति । दादेः (सू.३२८) पूवस्य ङिति झसे धः । झभान्तस्य दधातेः पूर्वदकारस्य धकारो भवति ङिति झसे परे । धत्तः दधति । धत्ते । दध्यात्-दधीत । दधातु । धेहि । धत्ताम् । अदधात् अदधाः अधत्त ।

दधौ। दधे । धेयात् । धासीष्ट । धाता । धास्यति । धास्यते । अधास्यत् अधास्यत। दादेः(सू. ३२८) । अधात् । अधित ॥ ४२१ ॥

णिजिर् (१९८) शौचपोषणयोः । इरित् । आदेः ष्णः स्नः (सू.३४२)।

४२२.निजां गुणः ॥ १२.१०९ ॥

निज्विज्विषां पूर्वस्य गुणो भवति लुकि सति । नेनेक्ति नेनिक्तः नेनिजति । नेनेक्षि नेनिक्थः नेनिक्थ। नेनेज्मि नेनिज्वः नेनिज्मः। नेनिक्ते। नेनिज्यात् । नेनिजीत। नेनेक्तु - नेनिक्तात् नेनिक्ताम् नेनिजतु । नेनिग्धि - नेनिक्तात् नेनिक्तम् नेनिक्त । द्वेः स्वरेऽपि नोपधागुणः। द्विरुक्तस्य धातोरपि विषये पिति स्वरे उपधाया गुणो न भवति। नेनिजानि नेनिजाव नेनिजाम । नेनिक्ताम् । अनेनेक् - अनेनेग् अनेनिक्ताम् अनेनिजुः । अनेनिक्त निनेज - निनिजे । निज्यात् । सिस्योः(सू.३९०) । निक्षीष्ट । नेक्ता-नेक्ता । नेक्ष्यति - नेक्ष्यते । अनेक्ष्यत् - अनेक्ष्यत । अनिजत् अनिजाताम्। अनिटो नामिवतः । अनैक्षीत् अनैक्ताम् अनैक्षुः॥ विजिर् (१९९) पृथग्भावे। वेवेक्ति। नेनेक्तिवत् ॥ विष्लृ (२००) व्याप्तौ । वेवेष्टि - वेविष्टे । वेविष्यात् -वेविषीत । वेवेष्टु -वेविष्टाम्। अवेवेट् - अवेवेड् । विवेष - विविषे । विष्यात्-विक्षीष्ट । वेष्टा । वेक्ष्यति-वेक्ष्यते । अवेक्ष्यत्- अवेक्ष्यत । लित्पुषादेर्ङः (सू.३६५) । अविषत् । ङो विति केचित् । हशषान्तात्सक् (सू.३६८) । अविक्षत् - अविक्षत ॥ ४२२ ॥

इति जुहोत्यादिषूभयपदिप्रक्रिया ॥ ९ ॥

इति लुग्विकरणा ह्वादयः ॥

१०. दिवादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ।

अथ दिवादयः ।

दिवु (२०१) क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु ।

४२३.दिवोदेर्यः ॥ १२.१३ ॥

दिवादेर्गणाद्यः प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु। अपोऽपवादः । य्वोर्वि हसे (सू.१९७)। दीव्यति । दीव्येत् । दीव्यतु । अदीव्यत् । दिदेव दिदिवतुः दिदिवुः । दिदेविथ । दीव्यात् । देविता । देविष्यति । अदेविष्यत् अदेवीत् ॥ षिवु (२०२) तन्तुसन्ताने । सीव्यति । सीव्येत् । सीव्यतु । असीव्यत् । सीषेव । सीव्यात् । सेविता । सेविष्यति । असेविष्यत् । असेवीत् ॥ नृती (२०३) गात्रविक्षेपे । इकार इत् । नृत्यति । नृत्येत् । नृत्यतु । अनृत्यत् । ननर्त ननृततुः ननृतुः । नृत्यात् । नर्तिता । नर्तिष्यति । अनर्तिष्यत् । नृत्तृद्छृद्चृत्कृतां सस्यासेरिट् वा वक्तव्यः । नर्त्स्यति । अनर्त्स्यत् । अनर्तीत् ॥ जॄइर् (२०४) वयोहानौ । ऋत इर् (सू.३७६) । य्वोर्वि हसे (सू.१९७) । जीर्यति । जीर्येत् । जीर्यतु । अजीर्यत् । जजार । गुणः (सू.२९९) । जजरतुः जजरुः । जीर्यात् । इटो ग्रहाम् (सू.३७७) । जरीता - जरिता । जरिष्यति -

जरीष्यति । अजरीष्यत् - अजरिष्यत् । इरितो वा (सू.३३६) । अजरत् अजारीत् ॥४२३ ॥

शो (२०५) तनूकरणे ।

४२४.योः ॥ १२.१३८ ॥

यप्रत्यये परे धातोराकारस्य लोपो वति। श्यति। श्येत् । श्यतु । अश्यत् । शशौ। शायात् । शाता । शास्यति । अशास्यत् । वा सिलोपः। अशात् - अशासीत् ॥ छो (२०६) छेदने । छयति । छयेत् । छयतु । अछयत् । चुच्छौ । छायात् । छाता । छास्यति । अछास्यत् अच्छात् - अच्छासीत् ॥ षो (२०७) ऽन्तकर्मणि । स्यति । स्येत् । स्यतु । स्यतु । अस्यत् । ससौ । सेयात् । साता । सास्यति । असास्यत् । असात्-असासीत् ॥ दो (२०८) अवखण्डने । द्यति । द्येत् । द्यतु । अद्यत् । ददौ । देयात् । दाता । दास्यति । अदास्यत् । अदात् ॥ राध (२०९) साध (२१०) संसिद्धौ । राध्यति । राध्येत् । राध्यतु । अराध्यत् । रराध । राधतेर्हिंसायां किति णादौ सेटि थपि चैत्पूर्वलोपौ वा । रेधतुः-रराधतुः । राध्यात् राद्धा । रात्स्यति । अरात्स्यत् । अरात्सीत् अराद्धाम् ॥ इषु (२११) सर्पणे । इष्यति । इष्येत् । इष्यतु । ऐष्यत् । इयेष। इष्यात् । एषिता । एषिष्यति । ऐषिष्यत् । ऐषीत् ॥ व्यध (२१२) ताडने । ग्रहां क्ङिति च (सू.३९३) । विध्यति । विध्येत् । विध्यतु । अविध्यत् । विव्याध । व्यद्धा। व्यत्स्यति। अव्यत्स्यत् । अव्यात्सीत् अव्याद्धाम् अव्यात्सुः ॥ पुष् (२१३) पुष्टौ। पुष्यति । पुष्येत् । पुष्यतु । अपुष्यत् । पुपोष । पुष्पात् । पोष्टा । पोक्ष्यति । अपोक्ष्यत् । अपुषत् ॥ श्लिष् (२१४) आलिङ्गने । श्लिष्यति । श्लिष्येत् । श्लिष्यतु । अश्लिष्यत् । शिश्लेष । श्लिष्यात् । श्लेष्टा । श्लेक्ष्यति । अश्लेष्यत् । हशषान्तात्सक् (सू.३६८)। श्लिषेरालिङ्गने सक् (तु॰पा॰३/१/४६) । ङापवादः । अश्लिक्षत्कन्यां चैत्रः । अनालिङ्गने समाश्लिषत् जतु काष्ठाम् ॥

तृप् (२१५) प्रीणने । तृप्यति । तृप्येत् । तृप्यतु । अतृप्यत् ततर्प । तृप्यात् । रधादित्वादिड्विकल्पेन । तर्पिता -त्रप्ता-तर्प्ता । रारोझसे दृशाम् (सू.३६६) । तर्पिष्यति - त्रप्स्यति - तर्प्स्यति । अतर्पिष्यत्-अत्रप्स्यत् - अतर्प्स्यत् । स्पृश्मृश्कृश्तृपां सिर्वा वक्तव्यः। रधादित्वाद्वेट । अतर्पीत् -अत्राप्सीत्-अतार्प्सीत् । पुषादित्वात् ङः । अतृपत् ॥ एवं दृप् (२१६) हर्षविमोहनयोः। दृप्यति ॥ मुह (२१७) वैचित्ये । मुह्यति । मुमोह । मुह्यात् । द्रुहादीनां घत्वढत्वे वा। मोढा-मोग्धा मोहिता । रधादित्वाद्वेट् । मोक्ष्यति - मोहिष्यति । अमोक्ष्यत् - अमोहिष्यत् । पुषादित्वात् ङः। अमुहत्-अमोहीत्-अमौक्षीत्-अमुक्षत् ॥ णश् (२१८) अदर्शने । नश्यति । ननाश । फणादित्वादेत्वपूर्वलोपौ । नेशतुः नेशुः । नश्यात् । मस्जिनशोर्झसे नुम् वक्तव्यः (तु॰ पा॰ ७/१/६०) । छशषराजादेः षः (सू.१७४) नंष्टा । नशेः षान्तस्य (पा॰ ८/४/३६)। नशेः षान्तस्य णत्वं न स्यात् । प्रनंष्टा - नशिता । नंक्ष्यति नशिष्यति । अनशिष्यत् - अनंक्ष्यत् । पुषादित्वात् ङः। ङे नशेरत एत्वं वा

वाच्यम् । अनेशत् - अनशत् ॥ शम् (२१९) दम् (२२०) उपशमे । शमां दीर्घः (सू.३८०)। शमादीनां दीर्घो भवति ये परे अबादौ विषये च। शाम्यति । शाम्येत् । शाम्यतु । अशाम्यत् । शशाम शेमतुः शेमुः। शम्यात् । शमिता । शमिष्यति । अशमिष्यत् । लित्पुषादेर्ङः (सू.३६५) । अशमत् । अशमीदिति केचित् । दम् श्रम् तम् भ्रम् क्षम् क्रम् मद् एते शमादयः । रूपं तद्वत् ॥ ञिमिदा (२२१) स्नेहने । आञी इतौ । मिदेर्ये गुणो वक्तव्यः । मेद्यति । मेद्येत् । मेद्यतु । अमेद्यत् । मिमेद मिमिदतुः मिमिदुः । मिद्यात् । मेदिता । मेदिष्यति । अमेदिष्यत् । अमिदत् ॥ असु (२२२) क्षेपणे । अस्यति । आस । असित । असिष्यति । अस्यतेर्ङे थुग्वक्तव्यः । आस्थत् ॥ ४२४ ॥

इति दिवादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ॥ १० ॥

११. दिवादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया ।

अथात्मनेपदिनः । जनी (२२३) प्रादुर्भावे । इकार इत् ।

४२५.जा जनीज्ञोः ॥ १२.१५० ॥

जनी प्रादुर्भावे । ज्ञाऽवबोधने । अनयोर्जादेशो भवति चतुर्षु परेषु । जायते । जायेत । जायताम् अजायत । गमां स्वरे (सू.३६३) । श्रुत्वम् । जज्ञोर्ज्ञः । जज्ञे । जनिषीष्ट । जनिता । जनिष्यते । अजनिष्यत । अजनिष्ट । पदादेस्तनि कर्तर्यपि सेरिण् वक्तव्यः दीपादिभ्यो वा । पद् दीप् जन् बुध् पूरि तायि प्यायि एते पदादयः ॥ ४२५ ॥

४२६.लोपः ॥ १२.३२ ॥

इण् संयोगे तनो लोपो भवति । जनिवध्योर्न वृद्धिः । अजनि अजनिषाताम् ॥ दीपी (२२४) दीप्तौ । दीप्यते । दीप्येत । दीप्यताम् । अदीप्यत । दिदीपे । दीपिषीष्ट । दीपिता । दीपिष्यते । अदीपिष्यत ।अदीपिष्ट । अदीपि ॥ पुरी (२२५) आप्यायने । पूर्यते । पूर्येत । पूर्यताम् । अपूर्यत । पुपूरे । पूरिषीष्ट । पूरिता । पूरिष्यते । अपूरिष्यत । अपूरि । अपूरिष्ट ॥ पद् (२२६) गतौ । पद्यते । पद्येत । पद्यताम् । अपद्यत । पेदे । पत्सीष्ट । पत्ता । पत्स्यते । अपत्स्यत। अपादि अपत्साताम् अपत्सत ॥ बुध (२२७) अवगमने । बुध्यते । बुध्येत । बुध्यताम् । अबुध्यत । बुबुधे । आदिजबानां (सू.१५०)। सिस्योः (सू.३९०)।खसे चपा झसानाम् (सू.५०)। भुत्सीष्ट । बौद्धा । भोत्स्यते । अबुद्ध अभुत्साताम् अभुत्सत । अबोधि ॥ तायङ् (२२८) पालनसन्तत्योः। तायते । तताये । तायिषीष्ट । तायिता ॥ तायिष्यते । अतायिष्यत । अतायिष्ट । अतायि ॥ ओप्यायिङ् (२२९) वृद्धो । प्यायते । पप्याये । प्यायिषीष्ट । पायिता । प्यायिष्यते । अप्यायिष्यत । अप्यायिष्ट । अप्यायि । अप्यायिषाताम् । इमौ द्वौ भ्वादिकौ ॥ ४२६ ॥

इति दिवादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ ११ ॥

१२. उभयपदिनः ।

अथोभयपदिनः । णह (२३०) बन्धने । नह्यति - नह्यते । नह्येत् - नह्येत । नह्यतु - नह्यताम् । अनह्यत् - अनह्यत । ननाह नेहतुः नेहुः । नेहिथ - ननद्ध । नहे । नह्यात् - नत्सीष्ट । नहो धः (सू.१९३) । नद्धा । नत्स्यति - नत्स्यते । अनत्स्यत्-अनत्स्यत । अनात्सीत् अनाद्धाम् अनात्सुः । अनद्ध अनत्साताम् अनत्सत ॥

इति दिवादिषूभयपदिप्रक्रिया ॥ १२ ॥

इति यविकरणा दिवादयो धातवः ॥

१३. स्वादिषु प्रक्रिया ।

अथ स्वादयः । तत्रादावुभयपदिनः । षुञ् (२३१) अभिषवे । ञ उभयपदार्थः । आदेःष्णः स्नः (सू.३४२) ।

४२७.स्वादेर्नुः ॥ १२.१४ ॥

स्वादेर्गणान्नुः प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु अपोऽपवादः ॥ ४२७ ॥

४२८.नूपः ॥१२.१२४ ॥

विकरणस्य नुप्रत्ययस्य उप्प्रत्ययस्य च गुणो भवति पिति परे । सुनोति सुनुतः । नु धातोः (सू.३५६)। सुन्वन्ति । सुनोषि सुनुथः सुनुथ । सुनोमि ॥ ४२८ ॥

४२९.ओर्वमोर्वा लोपः ॥ १२.५० ॥

असंयोगादुत्तरस्य प्रत्ययसंबन्धिन उकारस्य वा लोपो भवति वमोः परयोः । सुनुवः सुन्वः सुनुमः-सुन्मः । सुनुते सुन्वाते सुन्वते । सुनुयात् - सुन्वीत् । सुनोतु- सुनुताद्वा । सुनुताम् सुन्वन्तु ॥ ४२९ ॥

४३०.ओर्वाहेः ॥ १२.४२ ॥

प्रत्यसंबन्धिन उकारादुत्तरस्य हेर्लुग्भवति वाग्रहणात्संयोगान्न । तेन तक्ष्णुहि त्वक्ष्णुहीत्यत्र न । सुनु- सुनुतात् । सुनवानि । सुनुताम् । असुनोत् - असुनुत । सुषाव सुषुवतुः । सुषविथ सुषोथ । सुषुवे । सूयात्-सोषीष्ट । सोता । सोष्यति-सोष्यते । असोष्यत् - असोष्यत । स्तुसुधूञ्भ्यां पे सेरिड्वा वक्तव्यः । असावीत् - असौषीत् । दुसुस्तुनुधातूनामिड्वेति केचित् । असविष्ट-असोष्ट ॥ चिञ् (२३२) चयने । चिनोति- चिनुते । चिनुयात् - चिन्वीत । चिनोतु - चिनुताम् । अचिनोत् अचिनुत् । चिनोतेः सणादौ कित्वं वा वाच्यम् (वा° ६६)। चिकाय चिक्यतुः चिक्युः । चिचाय चिक्ये - चिच्ये । चीयात् - चेषीष्ट । चेता (२) । चेष्यति चेष्यते । अचेष्यत् अचेष्यत । अचैषीत् - अचेष्ट ॥ स्तृञ् (२३३) आच्छादने । स्तृणोति-स्तृणुते । तस्तार । गुणोर्तिसंयोगाद्योः । तस्तरतुः तस्तरुः । तस्तर्थ । तस्तरे । स्तर्यात् । संयोगादि

ऋदन्तवृङ्वृञां सीस्योरात्मनेपदे इड्वा वक्तव्यः । स्तरिषीष्ट । उः (सू.३९२) स्तृषीष्ट । स्तर्ता (२) । स्तरिष्यति - स्तरिष्यते । अस्तरिष्यत् - अस्तरिष्यत । अस्तार्षीत् अस्तरिष्ट- अस्तृत ॥ वृञ् (२३४) वरणे । वृणोति - वृणुते । ववार वव्रतुः वव्रुः । वृणोतेस्थपो नित्यमिट् । ववरिथ वव्रथुः वव्र । ववार-ववर ववृव ववृम । वव्रे ववृढ्वे । व्रियात् - वरिषीष्ट । इटो ग्रहाम् (सू.३७७) । वरीषीष्ट वरिता-वरीता । वरिष्यति वरीष्यति वरिष्यते - वरीष्यते । अवरिष्यत् - अवरीष्यत् अवरिष्यत - अवरीष्यत । अवारीत् - अवरिष्ट - अवरीष्ट- अवृत ॥ धूञ् (२३५) कम्पने । धूनोति धूनुते । धूनुयात् - धून्वीत । धूनोतु - धूनुताम् । अधूनोत्- अधूनुत । दुधाव - दुधुवे । धूयात्-धविषीष्ट धोषीष्ट । स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्रधादीनां वा(तु॰ पा॰ ७/२/४४) । धविता-धोता धविष्यति - धोष्यति अधविष्यत् - अधोष्यत् अधावीत् अधविष्ट - अधोष्ट ॥ ४३० ॥

इति स्वादिषूभयपदिप्रक्रिया ॥ १३ ॥

१४. परस्मैपदिनः प्रक्रिया ।

अथ परस्मैपदिनः । हि (२३६) गतौ वृद्धौ च । हिनोति द्विरुक्तस्य हिनोतेः कुत्वं वाच्यम् । जिघाय । हीयात् । हेता हेष्यति अहेष्यत् । अहैषीत् ॥ शक्लृ (२३७) शक्तौ । शक्नोति । शशाक । लोपः पचां कित्ये चास्य । शेकतुः शेकुः । शक्यात् । शक्ता । शक्ष्यति । अशक्ष्यत् । अशकत् ॥ धिवि (२३८) प्रीतौ । इदित (सू.३४०) । इति नुम् । धिन्विकृण्व्योर्नो लोपो वाच्यः (तु॰ पा॰ ३/१/८०)। चतुर्षु । यवयोर्वसे हकारे च लोपः । धिनोति । धिनुयात् । धिनोतु अधिनोत् । दिधिन्व । धिन्व्यात् । धिन्विता । धिन्विष्यत् । अधिन्विष्यति अधिन्वीत् ॥ कृवि (२३९) हिंसायाम् । कृणोति चकृण्व । धिनोतिवत् ॥ श्रु (२४०) श्रवणे । श्रुवः शृ (पा॰ ३/१/४७) । श्रुवः शृ भवति चतुर्षु परेषु । शृणोति । शुश्राव । शुश्रोथ । श्रूयात् । श्रोता । श्रोष्यति । अश्रोष्यत् । अश्रौषीत् ॥

इति स्वादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ॥ १४ ॥

१५. आत्मनेपदिनः प्रक्रिया ।

अथ आत्मनेपदिनः । अशूङ् (२४१) व्याप्तौ । ऊङावितौ । अश्नुते । अश्नुवीत । अश्नुताम् । आश्नुत । नुगशाम् (सू.३५१) । आभ्वोर्णादौ (सू.३१६) । आनशे । ऊदितो वा (सू.३४४) । आशिषीष्ट -अक्षीष्ट । अशिता-अष्टा । अशिष्यते - अक्ष्यते । आशिष्यत - आक्ष्यत । आशिष्ट - आष्ट आक्षाताम् आक्षत ॥

इति स्वादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ १५ ॥

१६. रुधादिषु प्रक्रिया ।

अथ रुधादयः । तत्रादावुभयपदिनः । रुधिर् (२४२) आवरणे । इरित् ।

४३१.रुधादेर्नम् ॥ १२.१६ ॥

रुधादेर्गणान्नम् प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु। अपोऽपवादः। मकारः स्थाननियमार्थः। णत्वम्। तथोर्धः (सू.३४५)। रुणद्धि । नमसोऽस्य (सू.४०३) । हसात् झसस्य सवर्णे झसे लोपो वाच्यः। रुद्धः रुन्धति । रुणत्सि रुन्धः रुन्ध । रुणध्मि रुन्ध्वः रुन्ध्मः । रुन्धे रुन्धाते रुन्धते । रुन्ध्यात् - रुन्धीत । रुणद्ध - रुन्धाम् । अरुणत् - अरुणद्-अरुन्ध । रुरोध रुरुधतुः रुरुधुः । रोधिथ । रुरुधे रुरुधाते । रुध्यात् - रुत्सीष्ट । रोद्धा (२) । रोत्स्यति-रोत्स्यते । अरोत्स्यत्-अरोत्स्यत । अनिटो नामिवतः (सू.३४६)। अरौत्सीत् । सिस्योः (सू.३९०)। अरुद्ध अरुत्सातां अरुत्सत । इरितो वा (सू. ३३६)। अरुधत् ॥ उच्छृदिर् (२४३) दीप्तिदेवनयोः । उइराविती । छृणत्ति छृन्तः छृन्दन्ति । छृन्ते छृन्द्यात्- छृन्दीत । छृणत्तु - छृन्ताम् । अच्छृणत् - अच्छृणद् । दः सः (सू.४०२) । दकारस्य वा सकारो भवति सिपि विषये । अच्छृणः। अच्छृणत् अच्छृणदम्। अच्छृन्त। चच्छृद-चच्छृदे । छृद्यात् - छृत्सीष्ट - छर्दिषीष्ट । छर्दिता । छर्दिष्यति - छर्त्स्यति । छर्दिष्यते छर्त्स्यते । अच्छर्दिष्यत् - अच्छर्त्स्यत् । अच्छर्दिष्यत - अच्छर्त्स्यत । इरितो वा (सू.३३६) । अच्छृदत्-अच्छर्दीत्-अच्छर्दिष्ट ॥ उतृदिर् (२४४) हिंसानादरयोः । तृणत्ति तृन्तः तृन्दन्ति । तृन्ते । नृन्द्यात् - तृन्दीत । तृणत्तु - तृन्ताम् । अतृणत् - अतृन्त । ततर्द ततृदे । तृद्यात् - तृत्सीष्ट - तर्दिषीष्ट । तर्दिष्यति - तर्त्स्यति । तर्दिष्यते - तर्त्स्यते । अतर्दिष्यत् - अतर्त्स्यत् । अतर्दिष्यत - अतर्त्स्यत । अतृदत् - अतर्दीत् । नृततृदच्छृदचृतकृद्भ्योऽसेः सादेरिड्वा । अतिर्दिष्ट ॥ ४३१ ॥

इति रुधादिषूभयपदिप्रक्रिया ॥ १६ ॥

१७. परस्मैपदिनः प्रक्रिया ।

अथ परस्मैपदिनः । शिष्लृ (२४५) विशेषणे । शिनष्टि शिष्टः शिंषन्ति । शिंष्यात् । शिनष्टु। अशिनट् । शिशेष । शिष्यात् । शेष्टा । शेक्ष्यति। अशेक्ष्यत् । अशिषत् ॥ हिसि (२४६) हिंसायाम् । इदितः (सू.३४०) ।

४३२.नमः ॥ १२.१३३ ॥

नमः प्रत्ययात्परस्य नस्य लोपो भवति । हिनस्ति हिंस्तः हिंसन्ति । हिंस्यात् । हिनस्तु । धौ सलोपो सस्य द इति केचित् । हिन्धि - हिन्द्धि । अहिनत् - अहिनद् । सिपि । सस्य दः सिपि वा । अहिनत् अहिनः । जिहिंस। हिंस्यात्। हिंसिता हिंसिष्यति । अहिंसिष्यत् । अहिंसीत् ॥ भञ्जो (२४७) आमर्दने । ओ इत् । भनक्ति भङ्क्तः। बभञ्ज। भञ्ज्यात्। भङ्क्ता। भंक्ष्यति। अभंक्ष्यत् । सावनिटो नित्यं वृद्धिः (सू.३४६)। अनिटो धातोर्नित्यं वृद्धिर्भवति परस्मैपदे सौ परे । अभांक्षीत् अभाङ्क्ताम् अभांक्षुः ॥ अञ्जू (२४८) व्यक्तिमृक्षणकान्तिगतिषु । अनक्ति । अञ्ज्यात् । अनक्तु । आनक् -

आनग् । आनञ्ज । अज्यात् । अञ्जिता । अङ्क्ता । अञ्जिष्यति - अंक्ष्यति । आञ्जिष्यत् - आंक्ष्यत् । अञ्जेः सौ नित्यमिड्वाच्यः ॥ ४३२ ॥

इति रुधादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ॥ १७ ॥

१८. आत्मनेपदिनः प्रक्रिया ।

अथात्मनेपदिनः । ञिइन्धी (२४९) दीप्तौ । ञिई इतौ । इन्धे । इन्धीत । इन्धाम् । ऐन्ध । इन्धाञ्चक्रे । इन्धिषीष्ट । इन्धिता । इन्धिष्यते । ऐन्धिष्यत । ऐन्धिष्ट ॥

इति रुधादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ १८ ॥

१९. तनादयः प्रक्रिया ।

अथ तनादयः । सर्वे उभयपदिनः । तनु (२५०) विस्तारे ।

४३३.तनोदेरुप् ॥ १२.१७ ॥

तनादेर्गणादुप् प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु । अपोऽपवादः । नूपः (सू.४२८) । तनोति तनुते । तनुयात् - तन्वीत । तनोतु - तनुताम् । अतनोत् - अतनुत । ततान तेनतुः तेनुः । तेने । तन्यात् -तनिषीष्ट । तनिता (२) । तनिष्यति - तनिष्यते । अतनिष्यत् -अतनिष्यत् । अतानीत्- अतनीत्- अतनिष्ट । तनादेरकारोतेस्तन्थासोर्वा सिलोपो वाच्यः (तु°पा° २/४/७९)। लोपस्त्ववुदात्ततनाम् (सू.३९८)। अतत । अतथाः अतनिष्ठाः ॥ क्षणु (२५१) क्षिणु (२५२) हिंसायाम् । क्षणोति - क्षणुते । क्षणुयात् - क्षण्वीत । क्षणोतु- क्षणुताम् । अक्षणोत् - अक्षणुत । चक्षाण - चक्षणे । क्षण्यात् - क्षणिषीष्ट । क्षणिता (२) । क्षणिष्यति - क्षणिष्यते । अक्षणिष्यत् - अक्षणिष्यत । ह्म्यन्तक्षणे (तु° पा° ७/२/५) ति न वृद्धिः । अक्षणीत् - अक्षणिष्ट - अक्षत । अक्षथाः- अक्षणिष्ठाः । तनादेरुपधाया गुणो वा पिति । क्षिणोति - क्षेणोति । अक्षेणीत् - अक्षित - अक्षणिष्ट ॥ षणु (२५३) दाणे । सेने । सायात् - सन्यात् । असात् - असनिष्ट । असाथाः - असनिष्ठाः ॥ डुकृञ् (२५४) करणे । डुञावितौ । गुणः (सू.२९९) । नूपः (सू.४२८) । करोति ॥ ४३३ ॥

४३४.ङित्यदुः ॥ १२.५२ ॥

करोतेरकारस्य उकारो भवति ङिति विभक्तौ परतः । कुरुतः कुर्वन्ति । करोषि कुरुथः कुरुथ । करोमि । कुर्छुरोर्न दीर्घः(तु° पा° ८/२/७९)। कृञो नित्यं वमोरुलोपो वाच्यः (वा° ६१) । कुर्वः कुर्मः । कुरुते ॥ ४३४ ॥

४३५.कृञो ये ॥ १२.५१ ॥

कृञ उत्तरस्य उप्प्रत्ययस्य लोपो भवति ये परे । कुर्यात् - कुर्वीत । करोतु ।

करवाणि । कुरुताम् । करवै । अकरोत्-अकुरुत । चकार चक्रतुः चक्रुः । चकर्थ । चक्रे । क्रियात् - कृषीष्ट । कर्ता(२) । करिष्यति । अकरिष्यत् । अकार्षीत् अकृत अकृषाताम् अकृषत । संपर्युपेभ्यः करोतेर्भूषणेऽर्थे सुट् (तु°पा° ६/१/१३७) । संस्करोति । अट्द्वित्वव्यवधानेऽपि सुट् स्यात् । समस्करोत्। सञ्चस्कार। ससुट् कृञो णादौ नित्यमिड्वाच्यः (तु° पा° ६/१/१३८)। सञ्चस्कारिथ। एवमुपस्कुरुते ॥ (मनु (२५५) अवबोधने । मनुते । मेने । मन्ता ॥) वनु (२५६) याचने । परस्मैपद्ययमित्येके । वनुते ॥ ४३५ ॥

इति तनाद्युभयपदिप्रक्रिया ॥ १९ ॥

इत्युब्विकरणास्तनादयः ॥

२०. तुदादिषु प्रक्रिया ।

अथ तुदादयः । तत्रादावुभयपदिनः । तुद (२५७) व्यथने । अकार उभयपदार्थः ।

४३६.तुदादेरः ॥ १२.१५ ॥

तुदादेर्गणादप्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु । अपोऽपवादः । ङित्वान्न गुणः (सू.२९९) । तुदति - तुदते । तुदेत् - तुदेत । तुदतु - तुदताम् । अतुदत् - अतुदत । तुतोद - तुतुदे । तुद्यात् - तुत्सीष्ट। तोत्ता(२) । तोत्स्यति - तोत्स्यते । अतोत्स्यत् - अतोत्स्यत । अतोत्सीत् अतौत्ताम् अतौत्सुः । अतुत्त अतुत्साताम् अतुत्सत ॥ भ्रस्जो (२५८) पाके । ओ इत् । अन्यत्र सो जः झस्परत्वाभावे सस्य जो भवति । ग्रहां क्ङिति च (सू.३९३)। अप्रत्ययो ङिद्वत् । भृज्जति - भृज्जते । बभ्रज्ज । ऋसंयोगात् (सू.३३९) इति कित्वाभावान्न संप्रसारणम् । बभ्रज्जतुः बभ्रज्जुः । बभ्रज्जिथ-बभ्रष्ठ । बभ्रज्जे भ्रज्जतेः। सकाररेफौ लुप्त्वा रमागमोऽनपि वा वाच्यः (तु° पा° ६/४ /४७)। बभर्ज - बभर्जे । भृज्यात् - भर्ज्यात् । भ्रक्षीष्ट-भर्क्षीष्ट । भ्रष्टा - भर्ष्टा । भ्रक्ष्यति-भर्क्ष्यति । अभ्रक्ष्यत् - अभर्क्ष्यत् । अभ्राक्षीत् अभार्क्षीत् । अभ्रष्ट - अभर्ष्ट ॥ दिश (२५९) अतिसर्जने । दिक्षीष्ट । अदिक्षत् -अदिक्षत ॥ क्षिप (२६०) प्रेरणे । क्षिप्सीष्ट। अक्षिप्त ॥ कृष् (२६१) विलेखने । कृक्षीष्ट । क्रष्टा - कर्ष्टा । अकार्क्षीत्-अक्राक्षीत् । अकृक्षत - अकृष्ट अकृक्षाताम् अकृक्षत ॥ मिल (२६२) संगमने । । मिमिले । अमेलिष्ट ॥ ४३६ ॥

मुच्लृ (२६३) मोक्षणे ।

४३७.मुचादेर्मुम् ॥ १२.१५१ ॥

मुचादीनां मुमागमो भवति अप्रत्यये परे । मुच् लुप् विद् लिप् सिच् कृत् पिश् खिद् एते मुचादयः । मुञ्चति - मुञ्चते । मुमोच-मुमुचे । मुच्यात् । सिस्योः (सू.३९०) अनेन गुणाभावः । चोः कुः(सू.१७७)। मुक्षीष्ट । मोक्ता(२) । मोक्ष्यति - मोक्ष्यते । अमोक्ष्यत् अमोक्ष्यत । अमुचत्-अमुक्त ॥ लुप्लृ (२६४) छेदने । लुम्पति । लुप्सीष्ट ।

अलुपत् ॥ विद्लृ (२६५) लाभे । विन्दति । अवेदिष्ट । अनिडयमित्येके । वेत्ता । लिप् (२६६) उपदेहे । लिम्पति लिलेप अलिपत् अलिपत । लिपिसिचिह्वयतीनामात्मनेपदे सेर्ङ्गे वा वाच्य (तु॰ पा॰ ३/१/५३) । अलिप्त ॥ षिच्लृ (२६७) क्षरणे । सिञ्चति । सिषेच । सिच्यात् - सिक्षीष्ट । सेक्ता (२) । सेक्ष्यति । असिचत्-असिचत-असिक्त ॥ ४३७ ॥

इति तुदादिषूभयपदिप्रक्रिया ॥ २० ॥

२१. परस्मैपदिनः प्रक्रिया ।

अथ परस्मैपदिनः । कृती (२६८) छेदने । कृन्तति । चकर्त । कृत्यात् । कर्तिता । कर्तिष्यति । अकर्तिष्यत् । अकर्तीत् ॥ लुभ (२६९) विमोहने । लोभिता-लोब्धा । अलोभीत् ॥ चृती (२७०) हिंसाग्रन्थनयोः । चर्तिष्यति - चर्त्स्यति । अचर्तीत् । विध (२७१) विधाने । वेधिता ॥ कुट (२७२) कौटिल्ये । कुटादेर्ञ्णिद्वर्जः प्रत्ययो ङिद्वत् (तु॰ पा॰१/२/१) । चुकोट । चुकुटिथ । कुटिता । अकुटीत ॥ त्रुट् (२७३) छेदने । त्रुट्यति - त्रुटति ॥ ओव्रश्चू (२७४) छेदने । ओऊ इतौ । ग्रहां क्ङिति च (सू.३९३) । वृश्चति । वव्रश्च ववृश्चतुः ववृश्चुः । वव्रश्चिथ - वव्रष्ठ । वृश्च्यात् । ऊदितो वा (सू. ३४४) । व्रश्चिता-व्रष्टा । स्कोराद्योश्च (सू. १८६) । व्रश्चिष्यति-व्रक्ष्यति । अव्रश्चीत्-अव्राक्षीत् अव्राष्टाम् ॥ कॄ (२७५) विक्षेपे । ऋत इर् (सू.३७६) । किरति । चकार चकरतुः । कीर्यात् । करिता । इटो ग्रहाम् (सू.३७७)। करीता करीष्यति - करिष्यति । अकरीष्यत् - अकरिष्यत् । अकारीत् । उपात्किरतेश्छेदेऽर्थे सुड्वाच्यः (तु॰ पा॰ ६/१/१०४)। हिंसायां प्रतेश्च (पा॰ ६/१/१४१)। उपस्किरति। उपचस्कार । पतिस्किरति ॥ गॄ (२७६) निगरणे । गिरति । गिरतेरस्य वा लः स्वरे वाच्यः(तु॰ पा॰ ८/२/८१) । गलति । जगार-जगाल । जगरतुः जगलतुः जगरुः-जगलुः । अगारीत् अगालीत् ॥ स्पृश् (२७७) स्पर्शने । स्पृशति । पस्पर्श । स्पृश्यात् । स्प्रष्टा - स्पर्ष्टा । स्प्रक्ष्यति- स्पर्क्ष्यति । अस्प्रक्ष्यत्-अस्पर्क्ष्यत् । अस्प्राक्षीत् । रो वा । अस्पार्क्षीत्। कृषादीनां वा सिर्वक्तव्यः। तत्पक्षे। हशषान्तात्सक् (सू.३६८)। अस्पृक्षत्॥ प्रच्छ (२७८) ज्ञीप्सायाम् । संप्रसारणम् । पृच्छति । पप्रच्छ पप्रच्छ पप्रच्छतुः । पप्रच्छिथ-पप्रष्ठ । पृच्छ्यात् । प्रष्टा । प्रक्ष्यति । अप्राक्षीत् ॥ सृज (२७९) विसर्गे । सृजति । ससर्ज ससृजतुः ससृजुः । ससर्जिथ- सस्रष्ठ । सृज्यात् । रारो झसे दृशाम् (सू.३६६) । स्रष्टा । स्रक्ष्यति । अस्राक्षीत् ॥ टुमस्जो (२८०) शुद्धौ । टु ओ इतौ । अन्यत्र सो जः । मज्जति । ममज्ज। मङ्क्ता । मस्जिनशोर्झसे नुम् (तु॰ पा॰ ७/१/६०) । मंक्ष्यति । अमांक्षीत् अमाङ्क्ताम् अमांक्षुः ॥ विश् (२८१) प्रवेशने । वेष्टा । अविक्षत् ॥ मृश् (२८२) आमर्षणे । अम्राक्षीत् - अमार्क्षीत् - अमृक्षत् ॥ विच्छ (२८३) गतौ । आयः (सू.३५९) । विच्छायति । विच्छायाञ्चकार-विविच्छ । विच्छाय्यात् - विच्छ्यात् । विच्छायिता - विच्छिता । अविच्छायीत् ॥ इषु (२८४)

इच्छायाम् । गमां छः (सू.३६२) । इच्छति । इच्छेत् । इयेष । एषिता एष्टा ॥ छुप (२८५) स्पर्शे । छोप्ता । अछौप्सीत् ॥ लिश (२८६) गतौ । लेष्टा । अलिक्षत् ॥ खिद (२८७) परिघाते । खिन्दति । खेत्ता । अखैत्सीत् ॥ पिश (२८८) अवयवे । पिंशति । पेशिता ॥

इति तुदादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ॥ २१ ॥

२२. आत्मनेपदिषु प्रक्रिया ।

अथात्मनेपदिनः । मृङ् (२८९) प्राणत्यागे ।

४३८.अयकि ॥ १२.९६ ॥

ऋकारस्य रिङादेशो भवति अकारे प्रत्यये यकि च परे । नुधातोः (सू.३५६) । म्रियते । सपरोक्षयोस्तादौ म्रियतेः परस्मैपदं वाच्यम् (तु° पा° १/३/६१) । ममार मम्रतुः । मृषीष्ट । मर्ता । मरिष्यति । अमरिष्यत् । लोपो ह्रस्वाज्झसे (सू.३८९) । अमृत अमृषाताम् अमृषत ॥ दृङ् (२९०) आदरे । द्रियते । दद्रे । दृषीष्ट । दर्ता । हनृतः स्यपः (सू.३६४) दरिष्यते । अदरिष्यत । अदृत ॥ धृङ् (२९१) अवस्थाने । ध्रियते तद्वत् ॥ पृङ् (२९२) व्यापारे । व्याप्रियते व्यापरिष्यते । व्यापृत व्यापृषाताम् ॥ ओविजी (२९३) भयचलनयोः । विजते । वजेत । विजताम् । अविजत विविजे विजिता । विजेः पर इट् किद्वक्तव्यः (तु° पा° १/२/२) । ततो नोपधागुणः । विजिष्यते । अविजिष्यत । अविजिष्ट ॥ ओलस्जी (२९४) व्रीडायाम् । अन्यत्र सो जः । लज्जते । ललज्जे । अलज्जिष्ट ॥ ४३८ ॥

इति तुदादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ २२ ॥

इति अविकरणास्तुदादयः ॥

२३. क्र्यादिषु प्रक्रिया ।

अथ क्रयादयः । तत्रादावुभयपदिनः । डुक्रीञ् (२९५) द्रव्यविनिमये ।

४३९.ना क्र्यादेः ॥ १२.१८ ॥

क्र्यादेर्गणान्नाप्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु । अपोऽपवादः । णत्वम् । क्रीणाति ॥ ४३९ ॥

४४०.ई हसे ॥ १२.५४ ॥

नाइत्यस्याकारस्य ईकारो भवति ङिति हसे परे । क्रीणीतः ॥ ४४० ॥

४४१.नातः ॥ १२.५३ ॥

ना इत्यास्याकारस्य लोपो भवति ङिति स्वरे परे । क्रीणन्ति । क्रीणासि क्रीणीथः क्रीणीथ । क्रीणामि क्रीणीवः क्रीणीमः । क्रीणीते । क्रीणीयात्-क्रीणीत । क्रीणातु-क्रीणीताम् । अक्रीणात्-अक्रीणीत । चिक्राय चिक्रियतुः चिक्रियुः । चिक्रयिथ-चिक्रेथ ।

चिक्रिये । क्रीयात्-क्रेषीष्ट । क्रेता (२) । क्रेष्यति - क्रेष्यते । अक्रेष्यत्-अक्रेष्यत । अक्रैषीत्-अक्रेष्ट ।। प्रीञ् (२९६) तर्पणे कान्तौ च । पिप्रिये ।। मीञ् (२९७) हिंसायाम् । मीनाति । मीनातिमिनोतिदीङां गुणवृद्धिविषये क्यपि च आत्वं वाच्यम् (तु॰ पा॰ ६/१/५०)। ममौ मिम्यतुः मिम्युः। ममिथ-ममाथ । मासीष्ट । माता। अमासीत् अमेष्ट।। स्कुञ् (२९८) आप्रवणे । स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यो नुर्नाश्च (तु॰ पा॰ ३/१/८२) । स्कुनोति - स्कुनाति । अस्कुनीत् । चुस्कुविषे । अस्कौषीत् - अस्कोष्ट ।। स्तम्भु(२९९) स्तुम्भु (३००) स्कम्भु (३०१) स्कुम्भु (३०२) रोधने । स्तभ्नोति-स्तभ्नाति । स्तुभ्नोति-स्तुभ्नाति । स्कुभ्नाति-स्कभ्नोति । स्कुभ्नोति-स्कुभ्नाति । स्तभान । स्तुभान । स्कभान । स्कुभान । अस्तभत् । जॄस्तभुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च्लेरङ् वा (तु॰ पा॰ ३/१/५८)। अस्तम्भीत् ।। ४४१ ।।

पूञ् (३०३) पवने।

४४२.प्वादेर्ह्रस्वः ।। १२.१४९ ।।

प्वादीनां ह्रस्वो भवति चतुर्षु परेषु । पुनाति - पुनीते । पुनीयात्-पुनीत । पुनातु-पुनीताम् । अपुनात् - अपुनीत । पुपाव-पुपुवे । पूयात् - पविषीष्ट । पविता (२) । पविष्यति - पविष्यते । अपविष्यत् - अपविष्यत । अपावीत् - अपविष्ट ।। कॄञ् (३०४) हिंसायाम् । कृणाति - कृणीते । चकार - चकरे । कीर्यात् - करिषीष्ट । अकारीत् ।। धूञ् (३०५) कंपने । धुनाति - धुनीते । दुधाव।अधविष्ट - अधोष्ट ।। ग्रह (३०६) उपादाने । ग्रहां क्ङिति च (सू.३९३) । गृह्णाति गृह्णीतः । गृह्णीयात्-गृह्णीत । गृह्णातु गृह्णीताद्वा गृह्णीताम् गृह्णान्तु ।। ४४२ ।।

४४३.हसादान हौ ।। १२.१९ ।।

हसान्तात्क्र्यादेर्गणादानप्रत्ययो भवति हौ परे । नाप्रत्ययाभावः । गृहाण । अगृह्णात् । जग्राह-जगृहे । गृह्यात् । इटो ग्रहाम् (सू.३७७) । इति ईः। ग्रहीषीष्ट । ग्रहीता (२) । ग्रहीष्यति। अग्रहीष्यत्-अग्रहीष्यत । अग्राहीत्-अग्रहीष्ट ।। ४४३ ।।

इति क्र्यादिषूभयपदिप्रक्रिया ।। २३ ।।

२४. परस्मैपदिप्रक्रिया ।

अथ परस्मैपदिनः । पुष् (३०७) पुष्टौ । पुष्णाति । पुष्णीयात् । पुष्णातु - पुष्णीतात् पुष्णीताम् पुष्णन्तु । पुषाण । अपुष्णात् । पुपोष । पुष्यात् । पोषिता । पोषिष्यति । अपोषिष्यत् । अपोषीत् ।। मुष (३०८) स्तेये । मुष्णाति । मुमोष । मुष्यात् । मोषिता । मोषिष्यति । अमोषिष्यत् । अमोषीत् ।। शॄ (३०९) हिंसायाम् ।

शृणाति । शशार शशरतुः शशरुः । शीर्यात् । शरिता । शरिष्यति । अशरिष्यत् । अशारीत् ॥ ज्या (३१०) वयोहानौ । ग्रहादित्वात्संप्रसारणम् । जीनाति । जीनीयात् । जिज्यौ जिज्यतुः जिज्युः । जिज्यिथ-जिज्याथ । जीयात् । ज्याता । ज्यास्यति । अज्यास्यत् । अज्यासीत् ॥ ज्ञा (३११) अवबोधने । जा जनीज्ञोः (सू.४२५) । जानाति । जज्ञौ । ज्ञायात् । ज्ञेयात् ज्ञाता । अज्ञासीत् ॥ ली (३१२) श्लेषणे । लिनाति । लीलिङोरात्वं वा । ललौ - लिलाय लिल्यतुः । लाता - लेता । अलासीत्-अलैषीत् ॥ बन्ध् (३१३) बन्धने । बध्नाति । बबन्ध । भन्स्यति । अभान्सीत् ॥ मन्थ (३१४) विलोडने । मथ्नाति ॥ कुष् (३१५) निष्कर्षे । कृष्णाति । कृषाण । चुकोष । कुष्यात् । कोषिता । अकोषीत् ॥ अश (३१६) भोजने । अश्नाति । अश्नीयात् । अश्नातु - अश्नीतात् अश्नीताम् अश्नन्तु । अशान- आश । अशिता । आशीत् ॥

इति क्रयादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ॥ २४ ॥

२५. आत्मनेपदिप्रक्रिया ।

अथात्मनेपदिनः । वृङ् (३१७) संभक्तौ । वृणीते । वृणीत । वृणीताम् । अवृणीत । वव्रे । वरिषीष्ट - वरीषीष्ट । संयोगादिऋदन्तवृङ्वृञां सिस्योरात्मनेपदे इड्वाच्यः । वृषीष्ट । उः (सू.३९२) । अवरिष्ट - अवरीष्ट । अवृत । इत्यादि ॥

इति क्र्यादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ २५ ॥

इति नाविकरणाः क्र्यादयः ॥

२६. चुरादिषु प्रक्रिया ।

अथ चुरादयः । चुर (३१८) स्तेये ।

४४४.चुरादेः ॥ १२.८८ ॥

चुरादेर्गणात् स्वार्थे ञिः प्रत्ययो भवति । उपधाया गुणः । स धातुः (सू.३६०) । अप्गुणायः। चोरयति । चोरयेत् । चोरयतु । अचोरयत् । चोरयाञ्चकार चोरयाम्बभूव चोरयामास । चोरयाञ्चक्रे । ञेः (सू.३८६) । चोर्यात् चोरयिता । चोरयिष्यति । अचोरयिष्यत् । ञेरङ्द्विश्च (सू.३८५) । अङि लघौ ह्रस्वः उपधायाः (सू.३८७) । लघोर्दीर्घः (सू.३८८) । अचूचुरत् ॥ चिती (३१९) संज्ञाने । चेतयति । अचीचितत् ॥ चिति (३२०) स्मृत्याम् । इदितो नुम् (सू.३४०) । चिन्तयति । लघोरभावान्न दीर्घः । अचिचिन्तत् । चुरादेर्ञिर्वेति केचित् । चिन्तति ॥ पीड (३२१) अवगाहने । पीडयति । भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडां वोपधाया ह्रस्वो ङपरे ञौ । अपीपिडत् - अपिपीडत् ॥ प्रथ (३२२) प्रख्याने । प्रथयति । स्मृदृत्वरप्रथमदस्तृस्पृशां पूर्वस्यातोऽदङ्परे ञौ । इत्यापवादः । अपप्रथत् । पृथ (३२३) प्रक्षेपे । उपधाया ऋवर्णस्याङि ऋ वा वक्तव्यः ।

इररामपवादः । अपीपृथत्-अपपर्थत् ॥ ४४४ ॥

ज्ञप (३२४) ज्ञानज्ञापनयोर्मित् ।

४४५.मितां ह्रस्वः ॥ ९.३३ ॥

मितां धातूनां ह्रस्वो भवति ञौ परे । ज्ञपयति ॥ ४४५ ॥

चिञ् (३२५) चयने । मित् । चिस्फुरोर्ञावात्वं वा ।

४४६.रातो ञौ पुक् ॥ ९.३२ ॥

ऋ गतावित्यस्याऽऽकारस्य च पुगागमो भवति ञौ परे । चपयति - चययति ॥ अर्च (३२६) पूजायाम् । अर्चयति । स्वरादेः परः (सू.४१५) । स्वरादेर्धातोः परोऽवयवोऽद्विरुक्तः स स्वरो द्विर्भवति । नदराः संयोगादयो न द्विः इति रेफस्य न द्वित्वम् । अर्चिचत् ॥ कृत (३२७) संशब्दे । धातोरुपधाया ऋकारस्य ईकारादेशो वाच्यो ञिप्रत्यये परे । कीर्तयति अचिकीर्तत् ॥ गण (३२८) संख्याने । अकारान्तः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । गणयति । अल्लोपिनो नाङ्कार्यम् । अजगणत् । कथगणयोरङ्कार्य चेति केचित् । अजीगणत् ॥ कथ (३२९) वाक्यप्रबन्धे । कथयति । अचकथयत् - अचीकथत् ॥ ऊन (३३०) परिहाणे । ऊनयति । ञिनिमित्तस्वरादेशो द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवत् । स्वरादेः परः (सू.४१५) ॥ अर्थङ् (३३१) याचने । अर्थयते आर्थयत ॥ संग्रामङ् (३३२) युद्धे । अससंग्रामत ॥ अन्ध (३३३) दृष्ट्युपघाते । आन्दधत् ॥ अङ्क (३३४) अङ्ग (३३५) पदे लक्षणे च । आञ्चकत् ॥ ४४६ ॥

इति चुरादिषु प्रक्रिया ॥ २६ ॥

२७. ञ्यन्तप्रक्रिया ।

अथ ञ्यन्ताः ।

४४७.धातोः प्रेरणे ॥ १२.८७ ॥

प्रयोजकव्यापारेऽर्थे धातोर्ञिः प्रत्ययो भवति । कुर्वन्तं प्रेरयति यः स प्रयोजकः । कारयति - कारयते । अचीकरत् । पाचयति । अपीपचत् । भवन्तं प्रेरयति भावयति-भावयते । भावयांबभूव । अङ्सयोः । पूर्वस्योकारस्येत्वं पवर्गयवरलजकारेष्ववर्णपरेषु परतः । द्विर्निमित्तेऽचि । द्वित्वनिमित्तेऽचि अच आदेशो न दित्वे कर्तव्ये । अबीभवत् ॥ मूङ् मोहने । मावयति । अमीवत् । यु मिश्रणे । अयीयवते । रु शब्दे । अरीरवत् । लूञ् छेदने । अलीलवत् । जु गतौ । अजीजवत् । स्रवतिशृणोतिद्रवति-प्रवतिप्लवतिच्यवतीनाम् । अङ्सयोः पूर्वस्येत्वं वाऽवर्णपरे धात्वक्षरे परे । असिस्रवत्-असुस्रवत् । अशिश्रवत्-अशुश्रवत् । अदिद्रवत् - अदुद्रवत् ॥ ४४७॥

४४८.हनो घत् ॥ ९.३० ॥

हन्तेर्घदादेशो भवति ञ्णिति णप्वर्जिते परतः । घातयति । अजीघतत् । शद्लृ

शातने । शदेः शत् (तु॰पा॰ १/१/६०) । शदेः शतादेशो भवति अगतौ ञौ परे । शातयति । गतौ तु शादयति । अशीशदत् । रातो ञौ पुक् च (सू.४४६) । डुदाञ् दाने । दापयति । अदीदपत् । धापयति । अदीधपत् । पुगन्तस्य गुणो वक्तव्यः । अर्पयति। स्वरादेः परः (सू.४१५) । आर्पिपत् । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । स्थापयति । तिष्ठतेरुपधाया इकारो वक्तव्योऽङि परे । ततो द्वित्वम् । अतिष्ठिपत् । पादेर्युक् । पाशाच्छासाह्वेञ्वेञां युगागमो भवति ञौ परे । पाययति । पिबतेरङिपूर्वस्येकारोपधालोपौ वक्तव्यौ । अपीप्यत् । शो तनूकरणे । सन्ध्यक्षराणाम् (सू.३७०) शापयति । अशीशयत् । छो छेदने । अचीच्छयत् । षोऽन्तकर्मणि। साययति । असीषयत्। ह्वेञ् स्पर्धायाम् । ह्वयतेरङि संप्रसारणं युगभावश्च वक्तव्यः । कृतसंप्रसारणस्य ह्वयतेरङि क्रमाद्गुणवृद्धि वाच्ये । अजूहावत् । अजूहवत् अजूहवताम् । व्येञ् संवरणे । व्यापयति । अविव्ययत् । वेञ् तन्तुसन्ताने । वाययति । अवीवयत् । पातेर्ञौ लुग्वक्तव्यः । पुकोऽपवादः । पालयति । अपीपलत् । रभ राभस्ये । सभसो वेगहर्षयोः । रभलभोः स्वरे णाद्यपौ विना नुम्वाच्यः । रम्भयति । अररम्भत् । डुलभष् प्राप्तौ । लम्भयति । अललम्भत् । प्रीञ् धूञोर्नुक् । अनयोर्नुगागमो भवति ञौ परे। प्रीञ् तर्पणे । प्रीणयति । अपिप्रीणत् । धूञ् कम्पने । धूनयति । अदूधुनत् । स्मिङ् ईषद्धसने । स्मयतेरात्यात्वं ञौ वाच्यम् । विस्मापयते । असिष्मपत । आति किम् । विस्माययति । असिष्मयत् । रुहेर्ञौ पो वा वाच्यः । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रोहयति रोपयति । अरूरुहत् - अरूरुपत् । कृपू सामर्थ्ये । कृपो रोलः (पा॰ ८/२/१८) । कल्पयति । उपधाया ऋवर्णस्याङि लृ वा वक्तव्यः । इररामपवादः । अचीक्लृपत् अचकल्पत् । वृतु वर्तने । वर्तयति । अवीवृतत्-अववर्तत् । मृजुष् शुद्धौ । मार्जयति । अमीमृजत् - अममार्जत् । इङादेर्ञौ पुक् च । इङ्क्रीजीनामात्वं भवति ञौ परे ह्रीब्लीरीक्नूयीक्ष्मायीनां पुगागमो भवति ञौ परे । इङ् अध्ययने। अध्यापयति । अध्यापियत्। अङ् परे ञौ इङो गाङ् वा वक्तव्यः। अध्यजीगपत् । डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । क्रापयति । अचिक्रपत् । जि जये । जापयति । अजीजत् । ह्री लज्जायाम् । ह्रेपयति । अजिह्रिपत् । ब्ली वरणे । ब्लेपयति । अबिब्लिपत् । रीङ् क्षरणे । रेपयति । अरीरिपत् । क्नूयी दुर्गन्धे । यवयोर्वसे हकारे च लोपो वक्तव्यः । क्नोपयति । अचुक्नुपत् । क्ष्मायी विधूनने । एकः क्ष्मायति तमन्यः प्रेरयति । क्ष्मापयति । अचिक्ष्मपत् । लीङ् श्लेषणे । लीयतेर्ञावात्वं वा । विलापयति । लीलोः पुग् वक्तव्यः । विलेपयति । व्यलीलिपत् - व्यलीलपत् । लीलोर्ञौ क्रमान्नुग्लुकौ वा । विलीनयति । व्यलीलिनत् । ला ग्रहणे । लापयति । अलीलपत् लालयति । अलीललत् अलीललताम् ॥ ४४८ ॥

४४९.न रितः ॥ १२.११६ ॥

ऋकारेतोऽनेकस्वरस्य शासश्चाङि उक्तं कार्यं न भवति । ढौकृ गतौ । ढौकयति। अडुढौकत् । टुयाचृ याच्ञायाम् । याचयति अययाचत् । शासु अनुशिष्टौ । शासयति अशशासत् । दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्रयति अददरिद्रत्

अददरिद्रताम् । दुष वैकृत्ये । दुषेर्ञौ वा दीर्घो वक्तव्यः । दूषयति दोषयति अदूदुषत् । घट चेष्टायाम् । मितां ह्रस्वः । धातुपाठे मित इत्येवं पठितानां धातूनां ह्रस्वो भवति ञौ परे । घटयति । अजीघटत् । व्यथ दुःखभयचलनयोः । व्यथयति । अवीव्यथत् । (एवं पञ्चपञ्चाशतो रूपम् ।) जनीजॄषुसुरञ्जोऽमन्ताश्च । एतेऽपि मितः। जनयति । अजीजनत् । जॄषु वयोहानौ । षइत् । जरयति अजीजरत् । क्नसु ह्वरणदीप्त्योः। क्नसयति । अचिक्नसत् । रञ्ज रागे । रञ्जेर्ञो मृगरमणेऽर्थे नलोपो वाच्यः। रजयति । मृगान् अरीरजत् । शम दम उपशमे । शमयति । अशीशमत् । दमयति । अदीदमत् । जानातेर्ञौ वा ह्रस्वः । ज्ञा अवबोधने । एको जानाति तमन्यः प्रेरयतीति ज्ञपयति । अजिज्ञपत् । ज्वलग्लास्नाश्च वा मितः । ज्वल दीप्तौ । ज्वलयति-ज्वालयति । अजिज्वलत् । ग्लै हर्षक्षये । ग्लपयति ग्लापयति । अजिग्लपत् । ष्णा शौचे । आदेः ष्णः स्नः (सू.३४२) । स्नापयति स्नपयति असिस्नपत् । ओस्फायी वृद्धौ । स्फायो वकारः स्यात् ञौ परे । स्फावयति । अपिस्फवत् । भियो ञौ वा षुगात्वे वाच्ये । भीषयति-भपयति-भापयति । अबीभिषत् - अबीभपत् - अबीभयत् । व्यापारमात्रे ञिर्वक्तव्यः स च ङित् । हलं गृह्णातीति हलयति ॥ ४४९ ॥

इति ञ्यन्तप्रक्रिया ॥ २७ ॥

२८. सप्रक्रिया ।

अथ सप्रक्रिया निरूप्यते ।

४५०.इच्छायामात्मनः सः ॥ १२.८० ॥

धातोरिच्छायामर्थे सः प्रत्ययो भवति सा चेत्स्वसम्बन्धिनी द्विश्च। भवितुमिच्छति बुभूषति । स धातुः (सू.३६०) । धातुत्वादप्तिबादि । अदे (सू.३०२) ॥ ४५० ॥

४५१.वुः से ॥ १२.१६६ ॥

उश्च ऋ च वृ तस्मात् वुः । उवर्णान्तादृवर्णान्ताच्च ग्रहगुहाश्च से परे इट् न भवति । नानिटि से (सू.३७९) । इड्वर्जिते सप्रत्यये परे गुणो न भवति । तॄ प्लवनतरणयोः । नाम्यन्तात्परस्य सस्य कित्वं वाच्यम् । ऋत इर् (सू. ३७६) । तुरितुमिच्छति तितीर्षति । अतितीर्षीत् ॥ ४५१ ॥

डुकृञ् करणे । कर्तुमिच्छति चिकीर्षति ।

४५२.से दीर्घः ॥ १२.९१ ॥

से परे पूर्वस्य दीर्घो भवति । चिञ् चयने । चिनोतेः सणादौ कित्वं वा वाच्यम् (वा° ६६) । चिकीषति - चिचीषति ॥ जि जये । सपेरोक्षयोर्जेगिः । जेतुमिच्छति जिगीषति ॥ यु मिश्रणे । युयूषति ॥ डुपचस् पाके । यः से (सू.३८४) । पक्तुमिच्छति । पिपक्षति ॥ पातुमिच्छति पिपासति । गौणः प्रकृत्यर्थोऽन्यत्र सात् । प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्ये प्रत्ययार्थः प्रधानीभूतः । अत्र सप्रत्यये तु वैपरीत्यं प्रकृत्यर्थः

प्रधानीभूतः । तेन काष्ठेन पिपक्षतीत्यत्र तृतीयायाः पाकेन संबन्धो न त्विच्छया ॥ मृङ् प्राणत्यागे । मर्तुमिच्छति मुमूर्षति ॥ पोरुर् (सू.४१८)। पॄ पालनपूरणयोः । पुपूर्षति ॥ वृङ् इत्यस्य उर्वाच्यः । वृङ् वरणे । वरितुमिच्छति वुवूर्षति ॥ ४५२ ॥

४५३.रुदाम् ॥ १२.७७ ॥

रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः सः किद्वाच्यः । रुदिर् अश्रुविमोचने । रुरुदिषति ॥ विद् ज्ञाने । विविदिषति ॥ मुष स्तेये । मुमुषिषति ॥ ग्रह उपादाने । हो ढः (सू.१५२) । आदिजबानाम् (सू.१५०)। षढोः कः से (सू.३६७)। षत्वम् । क्षः । गृहीतुमिच्छति जिघृक्षति ॥ सुषुप्सति ॥ प्रच्छ सीप्सायाम् । कॄगॄधृदृप्रच्छ-स्मिङञ्ज्वशूङर्तो सस्येङ् वक्तव्यः । पिपृच्छिषति ॥ करितुमिच्छति चिकरिषति ॥ जिगरिषति - जिगलिषति । दिदरिषति । दिधरिषति । सिस्मयिषति । स्वरादेः परः (सू.४१८) । अञ्जिजिषति । अशिशिषते । अरिरिषति ॥ अद भक्षणे । सिस्योः (सू.३९०) । इति घसादेशः । सस्तोऽनपि (सू.३८३) । अत्तुमिच्छति जिघत्सति । हन्तीङोः सो णित् । हन्तीङोर्धात्वोः सो णिद्भवति । हन् हिंसायाम् । द्वित्वम् । पूर्वस्य हसादिः शेषः (सू.३३५) । कुहोश्चुः (सू.३४१) झपानां जबचपाः (सू.३१८) । यः से (सू.३८४) । हनो घ्ने (सू.१६३) । अत उपधायाः (सू.३४८) । नश्चापदान्ते झसे (सू.५२)। स धातुः (सू.३६०)।अप् (सू.२९८) । अदे (सू.३०२)। हन्तुमिच्छति जिघांसति । इङः से गम् वाच्यः । अध्येतुमिच्छति अधिजिगांसते । गमेः सेऽइड् वाच्यः । गन्तुमिच्छति जिगिमिषति ॥ ४५३ ॥

४५४.इस्से ॥ १२.१२१ ॥

अपित्दाधारभ्लभ्शक्पद्पत्मिमीङ्मेङ्हिंसार्थराधां स्वरस्य से परे इशादेशो भवति पूर्वस्य च लोपः । दित्सति । धित्सति । स्कोराद्योश्च (सू.१८६) खसे चपा (सू.५०) । रिप्सति । लिप्सति । शिक्षते । पित्सते । पतो वेट् । पित्सति । पिपतिषति । इट् पक्षे इस् पूर्वलोपौ न भवतः । मीञ् हिंसायाम् । डुमिञ् प्रक्षेपे । मित्सति । माङ् माने । मेङ् शोधने । मित्सते । राध् संसिद्धौ । रित्सति । आप्नोतेरीः । आप्नोतेराकारस्येकारो भवति से परे पूर्वस्य च लोपः। आप्लृ व्याप्तौ । ईप्सते । अशेरनायो वा । अशेरिच्छायां सस्थाने वा आनप्रत्ययो भवति । अशनायति । अशिशिषति पततनदरिद्राभ्यः से वा इड्वाच्यः । तितनिषति । तितंसति । तनेः सेवा दीर्घः । तितांसति । दिदरिद्रिषति-दिदरिद्रासति । वेडिस्से दीर्घता च। दम्भिज्ञप्योर्धात्वोर्वा इट् भवति सप्रत्यये परे । यदा नेट् तदा किम्। अनयोर्दम्भिज्ञप्योर्धात्वोः सानुस्वारस्य स्वरस्य इस् भवति इकारस्य दीर्घता दम्भेरिकारस्य वा दीर्घता । चकारात्पूर्वस्य लोपः । दम्भ दम्भने । आत्मनः दम्भितुमिच्छति

दिदम्भिषति । द्वित्वम् । इस् । आदिजबानाम् (सू.१५०)। खसे चपा झसानाम् (सू.५०) स्कोराद्यश्च (सू.१८६) । वा दीर्घता । धीप्सति-धिप्सति । ज्ञा अवबोधने । इच्छायामात्मनः सः (सू.४५०) । द्विश्च । ह्रस्वः (सू.३१७) पूर्वस्य हसादिः शेषः (सू.३३५) । यः से (सू.३८४) वाइट् । गुणः (सू.२९९) । ए अय् (सू.१८) । स्वरहीनम् । षत्वम् । स धातुः (सू.३६०)। तिप् । अप् (सू.२९८) । अदे (सू.३०२) । आत्मनः ज्ञापयितुमिच्छतीति । जिज्ञापयिषति । पक्षे जिज्ञापि स इति स्थिते । सस्य इस् तस्य दीर्घता । पूर्वस्य लोपः । ञेः (सू.३८६) । स्कोराद्योश्च (सू.१८६) । ज्ञीप्सति । ज्ञप ज्ञानज्ञापनयोः । जिज्ञापयिषति । मितां ह्रस्वः (सू.४४५)। जिज्ञपयिषति । ज्ञीप्सति ॥ ४५४ ॥

इति सप्रक्रिया ॥ २८ ॥

२९. यङ्प्रक्रिया ।

अथ यङ्प्रक्रिया निरूप्यते ।

४५५.अतिशये हसादेर्यङ् द्विश्च ॥ १२.७९ ॥

हसादेरेकस्वराद्धातोरतिशयेऽर्थे यङ् प्रत्ययो भवति तस्मिन्सति धातोर्द्वित्वम् ॥ ४५५ ॥

४५६.यङि ॥ १२.११० ॥

यङि सति लुकि च पूर्वस्य नामिनो गुणो भवति । स धातुः (सू.३६०) । ङित्वादात्मनेपदम् । अप् (सू.२९८)। अतिशयेन भवतीति बोभूयते । बोभूयेत । बोभूयताम् । अबोभूयत । बोभूयांचक्रे । बोभूयिषीष्ट । बोभूयिता । बोभूयिष्यते । अबोभूयिष्यत । अबोभूयिष्ट । बोभुज्यते । अनपि च हसात् । हसादुत्तरस्य यङो लुग्भवति अनपि विषये । धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे तन्निमित्ते समाननामिनां गुणवृद्धि न वाच्ये । बोभुजांचक्रे ॥ मुह वैचित्ये । मोमुह्यते ॥ लिह आस्वादने । लेलिह्यते ॥ हु दानादनयोः । जोहूयते ॥ विद ज्ञाने । वेविद्यते ॥ ४५६ ॥

४५७.आतः ॥ १२.१११ ॥

यङि लुकि च सति पूर्वस्य अकारस्य आकारो भवति अकिति । पापच्यते । पठ व्यक्तायां वाचि । पापठ्यते । सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः । सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । मोमूत्र्यते । गत्यर्थात्कौटिल्य एव यङ् । स्वरादेः परः (सू.४१५)। अट गतौ । यङ्सहितस्य द्वित्वम् । अट्य ट्य इति स्थिते । पूर्वस्य हसादिः शेषः (सू.३३५) । आतः (सू.४५७) इति पूर्वस्यात्वम् । कुटिलं अटतीति अटाट्यते । अटाटांचक्रे । अटाटिषीष्ट । व्रज गतौ । कुटिलं व्रजतीति वाव्रज्यते ॥ अश् भोजने । अशास्यते ॥ ऊर्णुञ् आच्छादने । ऊर्णोनूयते । नदराः संयोगादयो द्विर्न गुणोर्तिसंयोगाद्योः । यकारपरस्य रेफस्य द्वित्वं वाच्यम् । आरार्यते । लुप्सदचरजपजभदहदशगृभ्यो

धात्वर्थगर्हायामेव यङ् (तु° पा° ३/१/२४)। गर्हितं लुम्पतीति लोलुप्यते । सासद्यते ॥ ४५७ ॥

४५८.ञमजपां नुक् ॥ १२.११२ ॥

ञमान्तस्य जपादीनां च पूर्वस्य नुगागमो भवति यङि लुकि च सति । जप् जभ् दह् दंश् मञ्ज् पश् एते जपादयः । जङ्गम्यते । बम्भ्रम्यते । अझसेऽप्यनुस्वारः । आदेशिना आदेशो निर्दिश्यते । यंयम्यते । कण शब्दे । चङ्कण्यते । तन्तन्यते । जप मानसे च । जपतीति जञ्जप्यते । जभ गात्रविनामे । जभतीति जञ्जभ्यते । दह भस्मीकरणे । दन्दह्यते । नो लोपः (सू.३३८) । दन्दश्यते । बम्भज्यते । पश्यतीति पम्पश्यते । पश् बाधनग्रन्थनयोः । चरफलोरुच्चास्य (तु° पा° ७/४/८७) । अनयोर्यङि लुकि च सति पूर्वस्य नुगागमो भवति पूर्वात्परस्य अकारस्य उकारः । चञ्चूर्यते । फल निष्पत्तौ। पम्फुल्यते। वलयान्तस्य वा नुक् । मव स्थौल्ये । मंमव्यते-मामव्यते । चल कम्पने । चञ्चल्यते चाचल्यते । दयङ् दाने। दन्दय्यते - दादय्यते ॥ ४५८ ॥

४५९.रीगृदुपधस्य ॥ १२.११३ ॥

ऋकारोपधस्य धातोर्यङि सति पूर्वस्य रीगागमो भवति । कित्वादाकाराभावः । नृती गात्रविक्षेपे । अतिशयेन नृत्यति नरीनृत्यते नटः। अत्र णत्वाभावो वाच्यः। वृतु वर्तने । वरीवृत्यते । ग्रह उपादाने । जरीगृह्यते । ऋत्वतो रीग्वाच्यः । ओव्रश्चू छेदने । वरीवृश्च्यते । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । परीपृच्छयते । कृपू सामर्थ्ये । कृपो रो लः (पा° ८/२/१८) । ऋलृ । चरीक्लृप्यते । वशेर्यङि न संप्रसारणम् । वावश्यते । पदस्रंसुध्वंसुभ्रंसुदंशुकस् - वञ्चुपतस्कन्दां यङि लुकि च सति पूर्वस्य नुगागमो वाच्यः (तु° पा° ७/४/८४) । पनीपद्यते । नो लोपः (सू.३३८) । स्रंसु ध्वंसु अधः पतने । सनीस्रस्यते। दनीध्वस्यते । बनीभ्रस्यते। वञ्चु वञ्चने। वनीवच्यते । दनीदस्यते। चनीकस्यते । पनीपत्यते । चनीस्कद्यते ॥ ४५९ ॥

४६०.ऋतो रिः ॥ १२.९५ ॥

ऋकारस्य रिरादेशो भवति यङि सति । ततो द्वित्वम् ।ये (सू.३५८)। चेक्रीयते। चेक्रीयांचक्रे । जेह्रीयते ॥ ४६० ॥

४६१.दादेरिः ॥ १२.९४ ॥

अपिद्दाधामाङोहाक्पिबसोस्थानामिकारो भवति किति ङिति हसे परे । देदीयते देदीयांचक्रे । ये (सू.३५८) । देधीयते । मेमीयते । जेगीयते । जेहीयते । पेपीयते । सेषीयते । तेष्ठीयते । घ्राध्मोरी । अनयोरीकारो भवति यङि सति । जेघ्रीयते । देध्मीयते । हन्तेर्हिंसायां घ्नी वा वाच्यः । जेघ्नीयते । ञमजपां नुक्(सू.४५८) । द्विरुक्तस्य हन्तेः कुत्वं वाच्यम् । जंघन्यते । चायो यङि की वाच्यः । चायृ सन्तानपालनयोः । चेकीयते । कवतेर्यङि चुत्वाभावो वाच्यः। कु शब्दे । शीङोऽयङ्

क्ङिति ये वक्तव्यः (वा° ६२) । शाशय्यते । ढौकृ गतौ । डोढौक्यते । त्रौकृ गतौ । तोत्रौक्यते ॥ ४६१ ॥

इति यङ्प्रक्रिया ॥ २९ ॥

३०. यङ्लुक्प्रक्रिया ।

अथ यङ्लुक्प्रक्रिया निरूप्यते ।

४६२.लुग्वान्यत्र ॥ १३.३२ ॥

लुगनुवर्तते । अन्यत्रेत्यच्प्रत्ययसंयोगं विनापि वा यङो लुग्भवति । लुकि सति पितितिस्मि वा ईकारो वक्तव्यः (वा° ७५) । बोभवीति-बोभोति बोभूतः - बोभुवति । यङ्लुगन्त परस्मैपदं ह्वादिवच्च द्रष्टव्यम् । ह्वादित्वादपो लुक् द्वित्वमपि ज्ञातव्यम् । बोभूयात् । बोभवीतु- बोभोतु- बोभुतात् बोभूताम् बोभुवतु । अबोभवीत् । अबोभोत् अबोभूताम् अबोभवुः । बोभवांचकार । बोभूयात् । बोभविता बोभविष्यति । अबोभविष्यत् । दादेः (सू.३२८)। गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद्वुक् । अबोभूवीत्-अबोभोत् अबोभूताम् अबोभुवुः । पापचीति - पापक्ति पापक्तः पापचति । पापच्यात् । पापचीतु - पापक्तु । झसाद्धिर्हेः (सू.३९५) । पापग्धि । अपापचीत् । अपापक् । पापचांचकार। पापच्यात् पापचिता । पापचिष्यति । अपापचिष्यत् । अपापचीत् । द्वेः (सू.४१७) । द्विरुक्तस्य पिति सार्वधातुके स्वरेऽपि नोपधाया गुणः । बोभुजीति - बोभोक्ति । अबोभुजीत् अबोभोक् । वावदीति - वावत्ति । जाघटीति - जाघट्टि। ऋकारान्तानामृदुपधानां च यङ्लुकि सति पूर्वस्य रुक् रिक्रीक् आगमा वक्तव्याः (वा° ७६) । रः (सू.३५४) । डुकृञ् करणे । चर्करीति - चरिकरीति - चरीकरीति - चर्कर्ति-चरिकर्ति-चरीकर्ति चर्कृतः-चरिकृतः चरीकृतः चर्क्रति - चरिक्रति-चरीक्रति । अचर्करीत्-अचरिकारीत् - अचरीकारीत् । वर्वृतीति-वरिवृतीति-वरीवृतीति । ववर्ति- वरिवर्ति - वरीवर्ति । अवर्वृतीत् - अवरिवृतीत् - अवरीवृतीत् । रात्सस्य । रेफादुत्तरस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य । अवर्वर्त् -अवरिवर्त् - अवरीवर्त् । अवर्वृताम् - अवरिवृताम्- अवरीवृताम् । वर्वर्ताञ्चकार वरिवर्ताञ्चकार- वरीवर्ताञ्चकार । वनीवञ्चीति - वनीवङ्क्ति। नो लोपः (सू.३३८) । वनीवक्तः वनीवचति । जङ्गमीति - जङ्गन्ति । लोपस्त्वनुदात्ततनाम् (सू.३९८) । जङ्गतः । गमां स्वरे (सू.३६३) । जङ्गति । धातुग्रहणोक्तं यङ्लुकि वेति केचित् । जङ्गमति जङ्गमीमि । मो नो धातोः । धातोर्मकारस्य नकारो भवति झसे पदान्ते वमयोश्च। जङ्गन्मि जङ्गन्वः जङ्गन्मः । द्विरुक्तस्य हन्तेः कुत्वं वाच्यम् । जङ्घनीति- जङ्घन्ति जङ्घतः जङ्घति । जाहेति- जाहाति जाहीतः जाहति । एवं दाधेत्यादि । दादेति - दादाति दत्तः दादति । दादेतु- दादेयात् । अदादात् । एवं धेट् । दाधेति - दाधाति दाद्ध- दाधति । दाधेयात् ।

अदाधासीत् अदाधात् अदाधत् । धाञ् । दाधाति धत्तः । पितोस्तु । दादेति दादीतः । दादीहि-दादयात् ।अदादासीत्। जहातेः पूर्वस्य दीर्घो वेति केचित् । जहाति ॥ ४६२ ॥

इति यङ्लुक्प्रक्रिया ॥ ३० ॥

३१. नामधातुप्रक्रिया ।

अथ नामधातुप्रक्रिया ।

४६३.नाम्नो य ई चास्य ॥ १२.८३ ॥

नाम्न इच्छायामर्थे यः प्रत्यपो भवति तत्सन्नियोगे चाकारस्य ईकारः । आत्मनः पुत्रमिच्छतीति पुत्रीयति । पुत्रीयेत् । पुत्रीयतु । अपुत्रीयत् । इत्यादि । यादौ प्रत्यये ओकारौकारयोरावावो वक्तव्यौ । गाम् इच्छतीति गव्यति । नावम् इच्छतीति नाव्यति । त्वद्यति । मद्यति । युष्मद्यति । अस्मद्यति । धनीयति । काम्यश्च । पुत्रम् इच्छति पुत्रकाम्यति । गव्याञ्चकार । यकारस्यानपि वा लोपो वाच्यः । गवाञ्चकार । गव्यात् । गव्यिता-गविता । अगव्यीत् - अगवीत् । अगव्यिष्टाम् - अगविष्टाम् अगव्यिषुः । अगविषुः । नाव्यात् । नाव्यिता - नाविता । अनाव्यीत् - अनावीत् । हसात्तद्धितस्य लोपो ये गार्गीयति वाच्यति । हसाद्यस्य लोपो वाऽनपि । समिध्यिता समिधिता । मान्ताव्ययाभ्यां यो न । किमिच्छति इदमिच्छति स्वरिच्छति । करणे च । नाम्नः करणेऽर्थे यः प्रत्ययो भवति । कण्डुं करोतीति कण्डूयति । नमस्यति । तपस्यति । वरिवस्यति । गुरून् शुश्रूषत इत्यर्थः । क्षीरलवणयोस्तृष्णायां यः सुट् च । क्षीरस्यति । लवणस्यति । शब्दादिभ्यो यङ् । ये (सू.३५८) । शब्दायते । वैरायते कलहायते । अभ्रायते । मेघायते । कष्टायते । ऊष्मबाष्पाभ्यामुद्वमने यङ् वाच्यः । ऊष्माणमुद्वमति । ऊष्मायते । बाष्पायते ॥ ४६३ ॥

४६४.ञिर्डित्करणे ॥ १२.८६ ॥

नाम्नो ञिः प्रत्ययो भवति करणेऽर्थे स च डित् । ञकार उभयपदार्थः । घटं करोतीति घटयति । अग्लोपिनो नाङ्कार्यम् । अजघटत् । महान्तं करोतीति महयति । अममहत् । ञाविष्ठवत्कार्यम् । पृथ्वादे रः । पृथ्वादेर्ऋकारस्य रो भवति ञौ परे । पृथुं करोति प्रथयति । म्रदयति । द्रढयति। स्थूलं करोति स्थावयति । अङि लघौ ह्रस्वः उपधायाः (सू.३३१)।अतिस्थवत्। दवयति । अदीदवत् । प्रियं करोति प्रापयति । गुरुं करोति गरयति । स्थिरं करोति स्थापयति । ऊढि करोतीति ऊढयति । ञेरङ् द्विश्च (सू.३८५)। ञेः (सू.३८६) । स्वरादेः परः (सू.४१५) । अङि पूर्वस्य ढस्य वा जः। औजिढत् । औजिढत् । ऊढं करोतीति ऊढयति ।

वहः कृतक्तौ कृतसंप्रसारे हो ढस्तथोर्धः ष्टुभिना ढि ढश्च ।
ऊढिश्च ञिर्डित्करणे स धातुर्ञेरङ् स्वरादेर्ढज औजढच्च ॥ ६० ॥

औजढत् ॥ ४६४ ॥

४६५.कर्तुर्यङ् ॥ १२.८५ ॥

कर्तुरुपमानादाचारेऽर्थे यङ् प्रत्ययो भवति। श्येन इव आचरतीति श्येनायते काकः। पण्डितायते मूर्खः। यङि सलोपो वाच्यः। पयसस्तु विभाषया । अप्सरायते । ओजायते। पयायते - पयस्यते । सुमनायते । नाम्न आचारे क्विप् वाच्यः । कृष्ण इव आचरति कृष्णति । क्विपो लोपः ॥ ४६५ ॥

४६६.आचार उपमानात् ॥ १२.८४ ॥

कर्मधारयोरुपमानात् यः प्रत्ययो भवति आचारेऽर्थे । अकारस्येकारः । पुत्रीयति शिष्यमुपाध्यायः । प्रासादीयति कुट्याम् । भृशादिभ्योऽभूततद्भावे यङ् वाच्यः । अभृशो भृशो भवतीति भृशायते । श्यामायते इत्यादि । अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छयां यः प्रत्ययः सुगागमश्च । अश्वस्यति वड्वा । वृषस्यति गौः । सुखादिभ्यो ज्ञापनायां यङ् । सुखं ज्ञापयति सुखायते ॥ ४६६ ॥

इति नामधातुप्रक्रिया ॥ ३१ ॥

३२. आत्मनेपदव्यवस्थाप्रक्रिया ।

४६७.निविशादेः ॥ १२.७० ॥

नीत्याद्युपसर्गपूर्वकाद्विशादेर्धातोरात्मनेपदं भवति । निविशते । विपराभ्यां जेः (पा॰ १/३/१९)। विजयते पराजयते । समो गमादिभ्यः (पा॰ १/३/२९) । सङ्गच्छते। गमः परौ सिस्यौ आत्मनेपदे वा कितौ वाच्यौ । लोपस्त्वनुदात्ततनाम् (सू.३९८) । सङ्गसीष्ट सङ्गंसीष्ट । लोपो ह्रस्वाज्झसे (सू.३८९) । समगत समगंस्त । ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु । समृच्छते संपृच्छते । स्वृ शब्दोपतापयोः । संस्वरते संस्वृषीष्ट संस्वरिषीष्ट । समियृते संशृणुते संवित्ते संविदाते । वित्तेरन्तो वा रुद् आति । संविद्रते । संविदते । संपश्यते । गम ऋच्छ प्रच्छ स्वृ ऋ श्रु विद दृश एते गमादयः । आङो दो नास्यविहरणे (पा॰१/३/२०) । आङ्पूर्वाद्ददातेरात्मनेपदं भवति मुखप्रसारणव्यतिरिक्तेऽर्थे । आदत्ते । मुखं व्याददाति अत्र न । क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च (पा॰ १/३/२१) । अनुसंपरिभ्यः क्रीडतेरात्मनेपदं स्यात् । क्रीड विहारे शब्दे च । अनुक्रीडते संक्रीडते । परिक्रीडते । शब्दे तु न । संक्रीडति चक्रम् । समवप्रोपविभ्यः स्थः (तु॰ पा॰ १/३/२२) एभ्यस्तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । सन्तिष्ठते । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । उपतिष्ठते । वितिष्ठते । आङो यमहनः (पा॰ १/३/२८) । आङ्परयोर्यमहनोरात्मनेपदं भवति।आयच्छते।आहते । अकर्मकयोरात्माङ्गकर्मकयोर्वा। आयच्छते पाणिम् । आहते शिरः । अन्यथा परशिर आयच्छति । शत्रुमाहन्ति । हन्तेरात्मनेपदे सिः। किद्वाच्यः । नो लोपः (सू.३३८) । आहत । लोपस्त्वनु (सू. ३९८) । हन्तेः स्याशीर्यादाद्यार्वधादेश आति वा । आवधिष्ट । उद्विभ्यां तपः (पा॰ १/३/२७)। उद्विभ्यां परस्याकर्मकस्यात्माङ्गकर्मस्य वा तपरेरात्मनेपदं भवति। उत्तपते।

वितपते पाणिम्। अन्यथा महीं वितपत्यर्कः । उदश्चरस्त्यागे । उत्पूर्वाच्चरतेस्त्यागेऽर्थे आत्मनेपदं भवति । धर्ममुच्चरस्ते । त्यजतीत्यर्थः । त्यागे किम् । मन्त्रमुच्चरति । समस्तृतीयायुक्ताच्च (पा° १/३/५४) । संपूर्वाच्चरतेस्तृतीयान्तेन पदेन युक्तादात्मनेपदं भवति । उत्तपते । वितपते पाणिम् । अन्यथा महीं वितपत्यर्कः । उदश्चरस्त्यागे । उत्पूर्वाच्चरतेस्त्यागेऽर्थे आत्मनेपदं भवति । धर्ममुच्चरते । त्यजतीत्यर्थः । त्यागे किम् । मन्त्रमुच्चरति । समस्तृतीयायुक्ताच्च (पा° १/३/५४) । संपूर्वाच्चरतेस्तृतीयान्तेन पदेन युक्तादात्मनेपदं भवति । अश्वेन संचरते । व्यवपरिभ्यः क्रीञ् (तु° पा° १/३/१८)। एभ्यः क्रीणातेरात्मनेपदं भवति । विक्रीणीते । अवक्रीणीते । परिक्रीणीते । शप उपालम्भे । उपालम्भेऽर्थे शपतेरात्मनेपदं भवति । वाच । शरीरस्पर्शनमुपालम्भः । विप्राय शपते । विप्रशरीरं स्पृशति शपथं करोतीत्यर्थः । उपालम्भे किम् । दुष्टं शपथि । शापं ददातीत्यर्थः। ज्ञाश्रुस्मृदृशां सान्तानामात् । सप्रत्ययान्तानामेषामात्मनेपदं भवति । यः से (सू.३८४) । जिज्ञासते । शुश्रूषते सुस्मूर्षते । दिदृक्षते । अनुपसर्गाज्ज्ञानातेरात्मगामिनि फले आत्मनेपदं वाच्यम्। गां जानीते । कर्मव्यतिहारेऽन्यत्र हिंसादेरात् । कर्मव्यतिहारेऽर्थे वाच्ये हिंसार्थान्गत्यर्थान्पठजल्पहसान् विहाय इतरेतरान्योन्यपरस्परपदाभावे सर्वेभ्यो धातुभ्यः आत्मनेपदं भवति । परस्परमेकक्रियाकरणं कर्मव्यतिहारः । श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः । श्रद्धा व्यतिभवते । परस्परं भवतीत्यर्थः । व्यतिस्ते । विवन्दते वादिनः। अन्यत्रेति किम् । व्यतिघ्नन्ति । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिपठन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिहसन्ति । इतरेतरं परस्परं अन्योन्यं वा व्यतिलुनन्ति । भुजो भोजने आत्मनेपदं वाच्यम् । भुङ्क्ते ओदनम् । भुनक्ति महीं नृपः ॥ ४६७ ॥

इत्यात्मनेपदव्यवस्थाप्रक्रिया ॥ ३२ ॥

३३. भावकर्मप्रक्रिया ।

अथ भावकर्मणोर्यकि प्रक्रिया ।

४६८.यक् चतुर्षु ॥ १२.९ ॥

धातोर्भावे कर्मणि च यक् प्रत्ययो भवति चतुर्षु पूर्वोक्तेषु परतः। ककारो गुणप्रतिषेधार्थः ॥ ४६८ ॥

४६९.आद् भुवि कर्मणि ॥ १२.६७ ॥

अकर्मकेभ्यो भुवि भावे सकर्मकेभ्यश्च कर्मण्यात्मनेपदं भवति । ये कर्मनिरपेक्षां क्रियामाहुस्ते अकर्मकाः । भूएध्आस्शीङ्प्रभृतयः । तदुक्तम्-

लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिक्षयभयजीवितमरणम् ।
शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः ॥ ६१ ॥

भावस्यैकत्वादेकवचनमेव भवति प्रथमपुरुषस्य भूयते भवता । भूयेत । भूयताम् ।

अभूयत । बभूवे । स्वरान्तानां हन्ग्रहदृशां च भावकर्मणोः सिसतासीस्यपामिट् वा इण्वद्वक्तव्यः (वा°७१) । वाशब्दात्सेटां धातूनां नित्यमिट् स विकल्पेन णित् । अनिटां धातूनां विकल्पेन इट् स नित्यं णित् । एवं च हन्दृशोरनिटोर्वा इट् स च नित्यं णित् । ग्रहधातुस्तु सेट् । ततः परो नित्यमिट् स च वा णित्। णित्वाद्वृद्धिः । भाविषीष्ट । णित्वाभावे । भविषीष्ट भाविता - भविता भाविष्यते - भविष्यते । अभाविष्यत - अभविष्यत ॥ ४६९ ॥

४७०.इण् तन्यकर्तरि ॥ १२.३१ ॥

धातोस्तनि परे भावे कर्मणि च इण् प्रत्ययो भवति । सेरापवादः । णो वृद्ध्यर्थः । लोपः (सू.४२६) । इण्संयोगे तनो लोपो भवति । अभावि । अकर्मकोऽपि कदाचित् सकर्मकतामनु भवति । उक्तं च (भर्तृहरिणा)-

> **उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।**
> **विहाराहारसंहारप्रतिहारप्रहारवत् ॥ ६२ ॥**
> **धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते ।**
> **विशिनष्टि तमेवार्थमुपसर्गगतिस्त्रिधा ॥ ६३ ॥**

सुखमनुभूयते स्वामिना । अन्वभावि भावो भवता । अन्वभाविषाताम् अन्वभविषाताम् अन्वभाविषत । अन्वभविषत । शीङोऽयङ् किति ङिति ये वक्तव्यः (वा°६२) । शय्यते शिश्ये । शायिषीष्ट । शयिषीष्ट अशायि । अन्वशायि अन्वशायिषाताम् अन्वशयिषाताम् अन्वशायिषत-अन्वशयिषत । ये कर्मसापेक्षां क्रियामाहुस्ते सकर्मकाः । अयकि (सू.४३८) । घटः क्रियते देवदत्तेन । त्वं दुःखी क्रियसे रागैः । विरागैः सुख्यहं क्रिये । चक्रे कारिषीष्ट - कृषीष्ट । कारिता - कर्ता । कारिष्यते - करिष्यते अकारिष्यत-अकरिष्यत । अकारि अकारिषाताम् - अकृषाताम् अकारिष्यत-अकृषत । चिञ् चयने । चीयते । चिच्ये । चायिषीष्ट - चेषीष्ट । चायिता - चेता । चायिष्यते-चेष्यते । अचायिष्यत - अचेष्यत । अचायि अचायिषाताम् - अचेषाताम् ॥ ४७० ॥

दादेरिः (सू.४६१) । दीयते । ददे ददाते ददिरे ।

४७१.आतो युक् ॥ ९.२९ ॥

आकारान्ताद्धातोर्युगागमो भवति ञिति णिति च परे। दायिषीष्ट-दासीष्ट दायिता-दाता। दायिष्यते - दास्यते । अदायि अदायिषाताम् । दाधास्थामित्वम् अदिषाताम् । धीयते अधायि अधायिषाताम् । अधिषाताम् । स्थीयते । अस्थायि । स्तूयते । तुष्टुवे । अस्तावि अस्ताविषाताम् - अस्तोषाताम् हरिहरौ भक्तेन । हन्यते । हनो घ्ने (सू.१६३) । जघ्ने । घानिषीष्ट-हंसीष्ट । हन्तेः स्याशीर्यदाद्योर्वधादेशो वक्तव्यः आति

वा। वधिषीष्ट। घानिता - हन्ता। घानिष्यते - हनिष्यते। अघानिष्यत-अहनिष्यत। अघानि अघानिषाताम्। हन आत्मनेपदे सिः किद्वाच्यः। लोपस्त्वनुदात्ततनाम् (सू.३९८)। अहसाताम् अघानिषत-अहसत। अवधि अवधिषाताम्। ग्रहां क्ङिति च (सू.३९३)। गृह्यते। जगृहे। ग्राहीषीष्ट। इटो ग्रहाम् (सू.३७७)। ग्रहीषीष्ट। ग्राहीता - ग्रहीता। ग्राहीष्यते - ग्रहीष्यते। अग्राहीष्यत - अग्रहीष्यत। अग्राहि अग्राहीषाताम् - अग्रहीषाताम्। दृश्यते। ददृशे। दर्शिषीष्ट - दृशीष्ट। दर्शिता - द्रष्टा। दर्शिष्यते - द्रक्ष्यते। अदर्शि अदर्शिषाताम् - अदृक्षाताम्। डुपचष् पाके। पच्यते। पेचे। पक्षीष्ट। पक्ता। पक्ष्यते। अपक्ष्यत। अपाचि अपक्षाताम् तनोतेर्नो वा। तनोतेर्नकारस्य वा आकारो भवति यकि परे। तायते-तन्यते। तेने। अतानि। अतानिषाताम्-अतनिषाताम्। भञ्जो आमर्दने। नो लोपः (सू. ३३८)। भज्यते। अकित्त्वात् बभञ्जे। भङ्क्षीष्ट। भङ्क्ता। भङ्क्ष्यते। भञ्जेरिणि वा न लोपो वाच्यः। अभञ्जि-अभाजि। शम उपशमे। शम्यते मुनिना। धातोः प्रेरणे (सू.४४७)। मितां ह्रस्वः (सू.४४५)। ञेः (सू.३८६)। शम्यते मोहो हरिणा। शमयांचक्रे। ञ्यन्तानां मितामिणि णिदिटि च वा वृद्धिर्वाच्या णिदिटि ञिलोपश्च। अशमि- अशामि अशामिषाताम्-अशमिषाताम्।

णिद्वदिडभावपक्षे अशमयिषाताम्। गुणोर्तिसंयोगाद्योः। अर्यते। स्मर्यते। यत्कर्म गुणसंयोगात्कर्तृत्वेन विवक्ष्यते स कर्मकर्ता। तदुक्तम् -

क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिद्ध्यति।
सुकरैः स्वैर्गुणैर्यस्मात्कर्मकर्तेति तद्विदुः ॥ ६४ ॥

तत्राप्येतदेवोदाहरणम्। कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः (पा° ३/१/८७)। कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्भवति। लूयते केदारः स्वयमेव। लुलुवे। अलावि अलाविषाताम्। पच्यते ओदनः स्वयमेव। भिदिर् विदारणे। भियते काष्ठं स्वयमेव। अभेदि। दुहस्नुमां कर्मकर्तरि यगिणौ न (तु° पा° ३/१/८९)। दुग्धे स्नुते गौः स्वयमेवे। नमते दण्डः स्वयमेव। अदुग्ध। अस्नोष्ट - अस्नाविष्ट अनंस्त।

अथ द्विकर्मकाः-

दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिपृच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम्।
कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥ ६५ ॥

न्यादयो ञ्यन्तनिष्कर्मगत्यर्थां मुख्यकर्मणि।
प्रत्ययं यान्ति दुह्यादिर्गौणेऽन्ये तु यथारुचि ॥ ६६ ॥

निन्ये विजनमजागरि रजनीमगमि मदमयाचि संभोगम्।

गोपी हास्यमकार्यत भावश्चैनामनन्तेन ॥ ६७ ॥

कर्तुरिष्टतमं प्रधानं कर्म । अन्यदप्रधानम् । नगरं नीयते नागरिकैर्वचनेचरः । भोजनं याच्यते यजमानो याचकेन । पृछ्यते पन्थानं पथिकेन पान्थः । शिष्येणाचार्यस्तत्त्वं पृछ्यते । कटश्चिकीर्ष्यते देवदत्तेन । यतः (सू.३६१)। बोभूय्यते । अनपि च हसात् । पापच्यते । तेन पापचिता । अपापचि इत्यादि ॥ ४७१ ॥

इति भावकर्मप्रक्रिया ॥ ३३ ॥

३४. लकारार्थप्रक्रिया ।

अथ लकारार्थप्रक्रिया ।

हठपौनःपुन्ययोर्लोपमध्यमपुरुषैकवचनान्तता निपात्यते । सर्वकाले सर्वपुरुषविषये अतीते काले (तु° पा° ३/४/२-३) ।

पुरीमवस्कन्दः लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।
विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा वशी य इत्थमस्वास्थ्यमहर्निशं दिवः ॥ शिशु.१.५१॥
॥६८॥

वर्तमानार्थाया अपि विभक्तेः स्मयोगे भूतार्थता वक्तव्या (वा° ६९)। आह स्म हारीतः। यजति स्म युधिष्ठिरः ।वैचित्यापह्नवयोरल्पकालेऽपि णादिर्वक्तव्यः (वा° ६५) । सुप्तोऽहं किल विललाप । नाहं कलिङ्गान् जगाम । यावत्पुरानिपातयो (तु° पा° ३/३/४) योगे भविष्यदर्थे तिबादयः लट्। पुरा करोति । यावत्करोति । करिष्यतीत्यर्थः । स्मृत्यर्थधातुयोगे भूतेऽर्थे लृट् । स्मरसि मित्र यदुपकरिष्यसि । उपकुरुथा इत्यर्थः ।

इति लकारार्थप्रक्रिया ॥ ३४ ॥

धातूनामप्यनन्तत्वान्नानार्थत्वाच्च सर्वथा ।
अभिधातुमशक्यत्वादाख्यातख्यापनैरलम् ॥

इति श्री अनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचितायां सारस्वतप्रक्रियायामाख्यातप्रक्रिया समाप्ता ॥

सारस्वते तृतीयवृत्तौ ।

कृदन्तप्रकरणम् ॥ ३ ॥

निजजनैर्विधिना निखिलापदो झटिति यो विनिवर्तयति स्मृतः ।
जलधिजापरिरम्भणलालसो नरहरिः कुरुतां जगतां शिवम् ॥ १ ॥

१. कर्त्रर्थप्रक्रिया ।

अथ कृदन्तप्रक्रिया निरूप्यते ।

४७२.कृत्कर्तरि च ॥ १३.१ ॥

वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः कृत्संज्ञकास्ते च कर्तरि च भवन्ति । चकाराद्भावकर्मणोरपि । स्वतन्त्रः कर्ता (पा° १/४/५४)। क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् । शुद्धो धात्वर्थो भावः । कर्तुरीप्सिततमं कर्म (पा° १/४/४९) । कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । तथायुक्तं चानीप्सितम् (पा° १/४/५०)। ईप्सिततमवदनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । विषं भुङ्क्ते देवदत्तः । अन्नं भुङ्क्ते देवदत्तः ॥ ४७२ ॥

४७३.तृवुणौ ॥ १३.२ ॥

धातोस्तृवुणौ प्रत्ययौ भवतः । डुपचष् पाके । पच् तृ इति स्थिते । चोः कुः (सू.१७७)। कृत्तद्धितसमासाश्च(पा° १/२/४६)। प्रातिपदिक संज्ञा इति केचित् । इति नामत्वम् । नामसंज्ञायां स्यादिर्विभक्तिर्भवति । स्तुरार् (सू.११६) । सेरा (सू.११२) । पचतीति पक्ता । पक्तारौ पक्तारः पक्तारम् पुंल्लिङ्गे पक्ता । ष्ट्रिव्रतः (सू.२३०) । स्त्रियां पक्त्री । नपुंसके पक्तृ पक्तृणि-पक्तॄणि इत्यादि । डुकृञ् करणे । करोतीति कर्ता । हृञ् हरणे । हरतीति हर्ता । मृङ् प्राणत्यागे । म्रियते इति मर्ता । डुभृञ् धारणपोषणयोः । बिभर्तीति भर्ता ॥ ४७३ ॥

४७४.कृतः ॥१२.१६१ ॥

सेट्धातोः परस्य कृत्प्रत्ययस्य वसादेरिडागमो भवति । कृत इदं सूत्रं सेट्धातुविषयम् । भू सत्तायाम् । भवतीति भविता । एध वृद्धौ । एधतेऽसौ एधिता । गुपू रक्षणे । ऊदितो वा (सू.३४४)। ऊदितो धातोरिड् वा भवति । गोपायतीति गोपिता - गोपायिता-गोप्ता । षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । सेधिता - सेद्धा । इषुसहलुभरिषरुषामनपि नस्येड्वा भवति । इषु इच्छायाम् । इच्छतीति एषिता-एष्टा । लुभ् विमोहने । लुभ् गार्ध्ये । लुभ्यतीति लाभिता। इडभावपक्षे । झबे जबाः (सू.१४)। तथोर्धः (सू.३४५) । लुभ्यतीति लोब्धा। रिष् बन्धने। रेषतीति वा रिष्यतीति रेषिता। रेष्टा। रुष क्रोधे । रोषतीति रोषिता । रेष्टा। षह मर्षणे । आदेः ष्णः स्नः (सू.३४२) । हो ढः (सू.१५२) । तथोर्धः (सू. ३४५) । ष्टुभिः ष्टुः (सू.४३) । ढि ढो लोपः

(सू.३६९) । सहिवहोरोदवर्णस्य (सू.३९१) । सहतेऽसौ सोढा । वह् प्रापणे । वहति इति वोढा ॥ ४७४ ॥

४७५.युवोरनाकौ ॥ १३.६८ ॥

यु वु इत्येतयोरन अक इत्येतावादेशौ भवतः यथासंख्येन । णित्त्वाद्वृद्धिः । अत उपधायाः (सू.३४८)। पचति वा पाचयतीति पाचकः पाचकौ पाचकाः। देवशब्दवत् । पठति वा पाठयतीति पाठकः । एवं याचते वा याचयतीति याचकः । भवति वा भावयतीति भावकः। लुनाति वा लावयतीति लावकः। पुनाति वा पावयतीति पावकः। श्रूञ् श्रवणे । शृणोति वा श्रावयतीति श्रावकः । यु मिश्रणे । औ आव् (सू.२१) । पौति वा पावयतीति पावकः । हनो घत् (सू.४४८) । हन्ति वा घातयतीति घातकः । जायते वा जनयतीति जनकः । जनविध्योर्न वृद्धिः। मितां ह्रस्वः (सू.३१७) । घटते वा घाटयतीति घटकः । आतो युक् (सू.४७१) । आकारान्ताद्धातोर्युगागमो भवति ञिति णिति च परे । डुदाञ् दाने । ददाति वा दत्तेऽसौ दायकः । वुण्सयुटौ हित्वा दरिद्रातेरनप्यालोपो लुङि वा वक्तव्यः । दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति वा दरिद्रायतीति दरिद्रायकः । दरिद्रिता । नृतिखनिरञ्जिभ्यो वुर्वक्तव्यः । नृती गात्रविक्षेपे । उपधाया लघोः (सू.३३१) । राद्यपो द्विः। नृत्यतीति नर्तकः । नदादेः (सू.२३१)। नर्तकी । खनकः खनकी । रञ्जेर्नलोपो वा । रञ्जकः- रजकः रजकी । युवोरनाकौ इति तद्धितयुप्रत्ययस्य नेति वक्तव्यम् । तेन ऊर्णायुः ॥ ४७५ ॥

४७६.नाम्युपधात्कः ॥ १३.३ ॥

नाम्युपधाद्धातोः कः प्रत्ययो भवति । ककारो गुणाभावार्थः । क्षिप् प्रेरणे । क्षिपतीति क्षिपः छिदिर् द्वैधीकरणे । छिनत्तीति छिदः । भिदिर् विदारणे । भिनत्तीति भिदः । दुह प्रपूरणे । द्रवद्रव्यभागानुकूलो व्यापारः प्रपूरणम् । कामान् दोग्धि सा कामदुग्धा । दुहः के वा घो वाच्यः । तेन कामदुहा । दुहः दुवः । तुद व्यथने । तुदतीति तुदः । विद ज्ञाने । वेत्तीति विदः । द्विष् अप्रीतौ । द्वेष्टीति द्विषः । षुर ऐश्वर्यदीप्त्योः। सुरतीति सुरः । शुभ् शोभायाम् । शोभते तत् शुभं कल्याणम् । जानातेश्च जानातेर्धातोरपि कः प्रत्ययो भवति । जानातेश्चेति चकारात्कॄगॄप्रीब्रुवामपि कः प्रत्ययो भवति । कॄ विक्षेपे । ऋत इर् (सू.३७६) । किरतीति किरः । धृञ् धारणे । धरतीति ध्रः। प्रीञ् तर्पणे। प्रीणाति वा प्रीणीतेऽसौ प्रियः । नु धातोः (सू.३५६) । गॄ निगरणे । गिरतीति गिरः । स्वरे परे गिरतेरस्य लत्वं वा वाच्यम् । गिले परेऽगिलस्य । गिलशब्दं विहाय पूर्वस्य मुम् वक्तव्यः। तिमिं गिलतीति तिमिङ्गिलः। अगिलस्येति किम् । गिलगिलः। ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । नु धातोः (सू.३५६) । ब्रवीतीति ब्रुवः । अपिशब्दात्कर्तरि ग्रहेरपि कः प्रत्ययो भवति । गृह्णातीति गृहम् । तात्स्थ्यात् गृह्णन्ति ते गृहा दाराः ॥ ४७६ ॥

४७७.पचिनन्दिग्रहादेरयुणिनि ॥ १३.४ ॥

पचादेर्नन्दादेर्ग्रहादेश्च अ यु णिनि इत्येते प्रत्यया भवन्ति यथासंख्येन । पचतीति

पचः । वक्तीति वचः । वेत्तीति वेदः। वपतीति वपः। चरिचलिपतिहनिवदीनां वा द्वित्वं पूर्वस्याऽगागमश्च । अप्रत्यये परे । हसादिः शेषाभावः । चर गतिभक्षणयोः । चरतीति चराचरः - चरः। चल चलने । चलतीति चलाचलः - चलः। पत्लृ पतने । पततीति पतापतः पतः । वदतीति वदावदः - वदः । हन्तेर्घनश्च । हन्तीति घनाघनः- हन चकाराद्घन शब्दे । घनतीति घनाघनः घनः इत्यादि । णद अव्यक्ते शब्दे । नदतीति नदः। प्लुङ् गतौ। प्लवतेऽसौ प्लवः। चरतेऽसौ चरः । क्षमूष् सहने । क्षमतेऽसौ क्षमः । पचादिषु देवट् नदट् इति टकारानुबन्धत्वादीप्। दीव्यतीति देवी । षिवु तन्तुसन्ताने। षेवृ सेवने । सेवतेऽसौ सेवः । सीव्यतीति सेवः। व्रण क्षते । व्रण रुजि । व्रण शब्दे । व्रणतीति व्रणः । अन प्राणने । प्राणितीति प्राणः । दृशिर् प्रेक्षणे । पश्यतीति दर्शः । सृप्लृ गतौ । सर्पतीति सर्पः । भृञ् भरणे । भरते वा भरतीति भरः। डुभृञ् धारणपोषणयोः । बिभर्तिवा बिभृतेऽसौ भरः । सहतेऽसौ सहः । पचादिराकृतिगणः । पचादेरप्रत्ययो निरुपपदस्यैव ज्ञातव्यः ।। इति पचादिः ।।

अथ नन्द्यादिर्निरूप्यते । टुणदि समृद्धौ । इदितो नुम् (सू.३४०) । नन्दति वा नन्दयतीति नन्दनः । नन्दतीति नन्दकः । रमु क्रीडायाम् । रमतेऽसौ रमणः । वाम क्रम संहर्षे । वामतीति वामनः । क्रामतीति क्रमणः । वासृ शब्दे। वासयतीति वासनः । मितां ह्रस्वः (सू.३१७)। मदि हर्षे । माद्यतीति वा मादयतीति मदनः । दुष वैकृत्ये । दुषेर्ञौ कृति त दीर्घो वक्तव्यः । दूषयतीति दूषणः । राध् साध् संसिद्धौ । सध्यतीति वा राधयतीति राधनः साधनः । वृधुङ् वृद्धौ । वर्धयतीति वर्धनः । रु शब्दे । रोर्युण् । रुशब्दात् युरपि वक्तव्यः । तेन रावणः । ऋकारान्ताच्च । यण्प्रत्ययो भवति । करोतीति वा कारयतीति कारणः। कारकः । शुभ् शोभने रोचने च। शोभयतीति शोभनः । रुच दीप्तौ। रोचयतीति रोचनः । विभीषयतीति विभीषणः । णश् अदर्शने । चित्तं विनाशयतीति चित्तविनाशनः । युध्यते इति योधनः । एते ञ्यन्ताः । सहतेऽसौ सहनः । तपतीति तपनः । ज्वल दीप्तौ । ज्वलतीति ज्वलनः । शम् दम् उपशमे । शाम्यतीति शमनः । दाम्यतीति दमनः। जल्पतीति जल्पनः । तृप् प्रीणने । तृप्यतीति तर्पणः । रमणः । दृप् संदर्पे । दृप्यतीति दर्पणः । क्रन्द आक्रन्दने । क्रदि आह्वाने रोदने च । संपूर्वः। संक्रन्दति वा संक्रन्दतीति । संक्रन्दनः । कृष् निष्कर्षे । कृष् आमर्षणे । संकर्षतीति संकर्षणः । अर्द मर्द अर्दने । अर्द गतौ याचने च । जनान् अर्दयतीति जनार्दनः । मर्दयतीति मर्दनः। घृष संघर्षणे । संघर्षतीति संघर्षणः । पुनातीति पवनः । पवतेऽसौ पवनः । षूद क्षरणे । षूद निबर्हणे । सूदी हिंसायाम् । मधुं सूदयतीति मधुसूदनः । लुनातीति लवणः । अत्र णत्वं निपात्यते । शत्रून् दाम्यतीति वा दामयतीति शत्रुदमनः ।। इति नन्द्यादिः ।।

अथ ग्रहादिर्निरूप्यते । ग्रह उपादाने । इनां शौ सौ (सू.१६२) । हसेपः सेर्लोपः (सू.९१)। णिनि प्रत्ययान्ताः सर्वे दण्डिवत्। गृह्णातीति ग्राही उत्साही। आस् उपवेशने। उदासतेऽसौ उदासी। दासृ दाने । उत्पूर्वः उद्दासी । भासृ दीप्तौ । उद्भासतेऽसौ

उद्भासी । आतो युक् (सू. ४७१) । छो छेदने । छयतीति छायी । तिष्ठतीति स्थायी । मत्रि गुप्तभाषणे । मत्रि अवधारणे । मन्त्रयतीति संमर्दी । निस्तौतीति निस्तावी । निशृणोतीति निश्रावी । रक्ष पालने । निरक्षतीति निरक्षी । वस् निवासे । निवसतीति निवासी । टुवप् बीजसन्ताने । निवपतीति निवापी । शो तनूकरणे । निश्यतीति निशायी । नञ्पूर्वेभ्यः कृहृणीयाचृवदिभ्यो णिनिश्च । न करोति वा कुरुतेऽसौ अकारी । इनां शौ सौ (सू.१६३)। न हरतीत्यहारी । णीञ् प्रापणे । न नयतीत्यनायी। न याचतेऽसौ अयाची । न वदतीत्यवादी । रध हिंसायाम् । णिनिश्चेति चकारादपावपरिविभ्यो णिनिः । अपरध्यतीत्यपराधी । रुधिर् आवरणे । अवरुणद्धीत्यवरोधी । परिभवतीति परिभावी । विपूर्वः विचरतीति विचारी । विशेषेण रौतीति विरावी । इति ग्रहादयः ॥ ४७७ ॥

अथ दृशादिर्निरूप्यते ।

४७८.दृशादेः शः ॥ १३.५ ॥

दृश् हन् धेट् ध्मा घ्रा पा दा धा विद् एभ्यः शः प्रत्ययो भवति । शकारः शिति चतुर्वत्कार्यार्थः ॥ ४७८ ॥

४७९. शिति चतुर्वत् ॥ १३.६३ ॥

शिति प्रत्यये परे तिबादिषु परेषु यत्कार्यमुक्तं तद्भवति । दृशादेः पश्यादिः (सू.२७४)। अप् (सू. २९८)। अदे (सू.३०२) । पश्यतीति पश्यः ।उत्पूर्वः उत् ऊर्ध्वं पश्यतीति उत्पश्यतः। हन् हिंसागत्योः। अप् (सू. २९८)। अदादित्वादपो लुक् । अपित्तादिर्ङित् (सू.३००) । गमां स्वरे (सू.३६३) । हनो घ्ने (सू.१६३) । गां हन्तीति गोघ्नः । पापघ्नः । धेट् पाने । अप् । अदे (सू. ३०२) । धयतीति धयः । ध्मा धमादेशः । धमतीति धमः । उद्धमतीति उद्धमः। घ्रा जिघ्रादेशः । जिघ्रतीति जिघ्रः । पा पाने । पिबादेशः । पिबतीति पिबः । अप् । अदे (सू.३०२) । ह्वादेर्द्विश्च (सू. ४१६)। दादेः (सू.३२८)। इत्याकारलोपः । ददाति वा दत्तेऽसौ ददः । दधाति वा धत्तेऽसौ दधः। मुचादेर्मुम् (सू.४३७) । तुदादेरः (सू.४३६) । विद्लृ लाभे । गां विन्दतीति गोविन्दः ॥ ४७९ ॥

४८०.ज्वलादेर्णः ॥ १३.६ ॥

ज्वलादेर्गणात् णः प्रत्ययो भवति । ज्वलादेर्णो वेति केचित् । पक्षे पचादित्वादः । ज्वल दीप्तौ । ज्वालः ज्वलः । तपतीति तापः तपः । पथि गतौ । चुरादिः । इदित् पान्थयतीति वा पन्थातीति पान्थः - पथः । अत्र वृद्ध्यनन्तरं नुमागमः । ज्वलादिगणपाठसामर्थ्यात् । पत्लृ गत्यैश्वर्ययोः । पततीति पातः - पतः । क्वथ पचने । क्वथतीति क्वाथः-क्वथः । पथ गत्याम् । पथतीति पाथः - पथः । मथ गाहे । मथतीति माथः - मथः । सहतेऽसौ साहः - सहः । इति ज्वलादि ॥ ४८० ॥

४८१.कार्येऽण् ॥ १३.७ ॥

धातोः कर्मणि प्रयुज्यमाने अण् प्रत्ययो भवति । [कुम्भकारः । ग्रन्थकारः ॥ ४८१ ॥

४८२.आतो डः ॥ १३.८ ॥

आकारान्ताद्धातोः कर्मणि प्रयुज्यमाने डप्रयत्ययो भवति। गोदः। धनदः। जलदः ॥ ४८२ ॥

४८३.नाम्नि च ॥१३.९ ॥

नाम्न्युपपदे धातोर्डः।][1] द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः । द्वौ वारौ जायतेऽसौ द्विजः । गृहैदरैः सह तिष्ठतीति गृहस्थः । गिरिशः । शीङ् स्वप्ने । पादैः पिबतीति पादपः । द्रु गतौ । शुचं द्रवतीति शूद्रः । शुचः शूर्दे (पा° उणादि. १८६)। शुचः शूरादेशो भवति द्रे परे । उरसः सलोपो मुम्वा । उरसः सकारस्य लोपो भवति । डप्रत्ययान्ते गमौ मुमागमश्च वा। उरसा गच्छतीत्युरगः - उरङ्गः सर्पः। विहायसो विहश्च। विहायसशब्दस्य विहादेशो भवति चकारान्मुम्वा डान्ते गमौ। विहायसो विहश्च । विहायस्शब्दस्य विहादेशो भवति चकारान्मुम्वा डान्ते गमौ । विहायसि आकाशे गच्छतीति विहगः - विहङ्गः। भुजस्य च मुम्वा डप्रत्ययान्ते गमौ । भुजो वक्रार्थे । भुजं वक्रं गच्छतीति भुजगः - भुजङ्गः । विहायसो विहश्चेति चकारात् तरसस्तुरादेशः । मुम्वेति अनुवर्तनीयम् । तरसस्तुरादेशः । तुरस्य मुम्वा डान्ते गमौ । तरसा वेगेन गच्छतीति तुरगः - तुरङ्गः॥ ४८३ ॥

४८४. अटौ ॥ १३.१० ॥

नाम्नि कार्ये च उपपदे सति अटौ प्रत्ययौ भवतः । अस्थि हरतीति अस्थिहरः । कः? श्वा । कवचं हरतीति कवचहरः कुमारः। धृञ् धारणे । धनुर्धरतीति धनुर्धरः क्षत्रियो वा राजा। चर गतौ । कुरुषु देशेषु चरतीति कुरुचरः । ट ईबर्थः । ष्ट्रिव्रतः (सू.२३०)। स्त्री चेत् कुरुचरी । महीचरी । सेनाचरी । भिक्षाचरी । दीक्षाचरी । अप्रत्ययः सर्वधातुसाधारणः । टप्रत्ययस्तु चरादेरेव भवति । शोकं करोतीति शोककरी अप्रत्ययः सर्वातु साधारणः। टप्रत्ययस्त चरादेरेव भवति । शोकं करोतीति शोककरी अप्रत्ययः सर्वधातुशादारणः। टप्रत्ययस्तु चरादेरेव भवति । शोकं करोतीति शोककरी कन्या । यशः करोतीति यशस्करी विद्या। सृ गतौ । पुरः सरतीति पुरः सरः । अग्रे सरतीति अग्रेसरः। पार्श्वे शेतेऽसौ पार्श्वशयः । तथैव पृष्ठे शेतेऽसौ पृष्ठशयः उदरशयः । उत्तानादिषु कर्तृषु । उत्तानः शेतेऽसौ उत्तानशयः। स्तम्बेरमः हस्ती । जप जल्प व्यक्तायां वाचि। कर्णेजपः । ग्रह उपादाने। शक्तिं गृह्णातीति शक्तिग्रहः।लाङ्गलग्रहः । पृष्टिग्रहः । अङ्कुशग्रहः । तोमरग्रहः । घटीग्रहः । धनुर्ग्रहः । सूत्रग्रहः । पुष्पग्रहः । फलग्रहः। कामग्रहः। मधुरग्रहः । शंपूर्वः कृञ्। शं सुखं वा कल्याणं करोतीति शङ्करः।

---

१) नि° कुम्भकारः ग्रन्थकारः ..... धातोर्डः । इति न पठति ।

शंवदः भारंवह :।अत्र कर्मणि अणपि वक्तव्यः।भारवाहः।श्वेतवाहः इत्यादि ॥ ४८४ ॥

४८५.इखखि ॥ १३.११ ॥

धातोर्नाम्नि कार्ये च सति इ ख खि एते प्रत्यया भवन्ति ।

[1]शकृत्स्तम्बात्कृञः फले रजोमलाद्ग्रहो हृञः ।
दृतिनाथाद्देववातादापः कर्तरि वाच्य इः ॥ ६९ ॥

वत्सव्रीह्योरेव । डुकृञ् करणे । शकृत्करोतीति शकृत्करिः को वत्सः । स्तम्बं करोतीति स्तम्बकरिः । को व्रीहिः । फले गृह्णातीति फलेग्रहिः वा फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिः वृक्षः । फलस्यैदन्तत्वं निपातनात् । रजो गृह्णातीति रजोग्रहिः मलग्रहिः । दृतिं हरतीति दृतिकरः । नाथहरिः । आप्लृ व्याप्तौ । देवान् आप्नोतीति देवापिः । वातं आप्नोतीति वातापिः । खकारः खिति पदस्येति सूत्रस्य विशेषणार्थः ॥ ४८५ ॥

४८६.खिति पदस्य ॥ १२.१५२ ॥

खिति प्रत्यये परे पूर्वपदस्याव्ययवर्जितस्य मुमागमो भवति । तेन दोषामन्यमहः । आत्मानं दोषा मन्यते तद्दोषामन्यं अहः ।

करीषकूलसर्वाभ्रात्कषः पियवशाद्वदः ।
ऋतिमेघभयात्कृञः क्षेममद्रप्रियात्तु वा ॥ ७० ॥

कष निष्कर्षे । करीषं कषतीति करीषंकषः । करीषं शुष्क गोमयमित्यमरः। कूलं कषतीति कूलंकषः । सर्वं कषतीति सर्वंकषः । अभ्रं कषतीति अभ्रंकषः । खकारो मुमागमार्थः । वद व्यक्तायां वाचि । प्रियं वदतीति प्रियंवदः । वशंवदः । ऋतिं करोतीति त्रतिंकरः मेघंकरः । भयंकरः । विकल्पपक्षे कार्ये अण् । क्षेमं करोतीति क्षेमंकरः क्षेमकारः । भद्रं करोतीति भद्रंकरः - भद्रकारः । प्रियंकरोतीति प्रियंकरः - प्रियकारः ।

आशिताच्च भुवो भावे करणे चतुराद्भुजात् ।
विहायसः सुतोरोभ्यां हृदयाच्च जनात् प्लवात् ॥ ७१ ॥

गच्छतेः प्रत्ययः खः स्याद्भृञो धातोस्तु खिर्भवेत् ।
आत्मन्कुक्ष्युदरेभ्यः स्युस्तथा वाचंयमादयः ॥ ७२ ॥

अतिशयेन भूयते इति आशितंभवम् । भावे नपुंसकता वाच्या । आशितो भवत्यनेनेति आशितंभवः ओदनः । तुरं गच्छतीति गुरङ्गमः । भुजङ्गमः।वहङ्गमः । सुतङ्गमः । उरङ्गमः । हृदयङ्गमः । जनङ्गमः । प्लवेन गच्छतीति प्लवङ्गमः । डुभृञ् धारणपोषणयोः । आत्मानं बिभर्तीति आत्मम्भरिः । कुक्षिम्भरिः। उदरम्भरिः लुप्तविभक्तेश्च पदान्तत्वं विज्ञेयम् । अतः परं वाचंयमान् कथयति । वाचंयमादयो

---

१) नि° शकृत्स्तम्बात्... वातापिरित्यन्तानि वाक्यानि खिति पदस्य (सू. ४८६) व्याख्यायामित्यधिकं पठ्यते ।

निपात्याः । वाचं पच्छतीति वाचंयमः। अत्र अकारो निपात्यते । दृ विदारणे । पुरं दारयतीति पुरन्दरः । तप सन्तापे । द्विषं तापयतीति द्विषन्तपः । सर्वं सहतेऽसौ सर्वंसहः । विश्वं बिभर्तीति विश्वम्भरः । भगं दारयतीति भगन्दरः । तॄ प्लवनतरणयोः । रथं तरतीति रथन्तरः । वृञ् वरणे । पतिं वृणोतीति वा वृणुते सा पतिंवरा । जि जये । धनं जयतीति धनञ्जयः । धृञ् धारणे । वसूनि वा वसु धरति वा धरतेऽसौ वसुन्धरा । शत्रुं सहतेऽसौ शत्रुंसहः । अरिं दाम्यतीति अरिन्दमः । शत्रुंतपः । एते वाचं यमादयः ॥ ४८६ ॥

४८७.एजां खश् ॥ १३.१२ ॥

एजृ कम्पने इत्यादीनां खश् प्रत्ययो भवति । खकारो मुमागमार्थः । शकारः शिति चतुर्वत्कार्यार्थः । धातोः प्रेरणे (सू.४४७)। इति ञिः प्रत्ययः । जनान् एजयतीति जनमेजयः ।

ञ्यन्तैजेर्मन्यतेर्मुञ्जकूलास्यपुष्पतो धयेः ।
नाडीमुष्टीशुनीपाणिकरस्तनात्सनासिकात् ॥ ७३ ॥

मनु अवबोधने । दिवादेर्यः (सू.४२३)। आत्मानं पण्डितं मन्यते स पण्डितंमन्यः धेट् पाने । मुञ्जं धयतीति मुञ्जंधयः । कूलंधयः । आस्यंधयः । पुष्पंधयः । ध्माधेटोस्तुल्योपदत्वं ज्ञेयम् । ध्मा शब्दाऽग्निसंयोगयोः । नाडीं धयतीति नाडिंधयः । नाडिंधमः । खशन्ते पूर्वपदस्य ह्रस्वो वाच्यः। मुष्टिंधयः । मुष्टिंधमः । शुनिंधयः । शुनिंधमः । पाणिंधयः । पाणिंधमः । करंधयः । करंधमः । स्तनंधयः । स्तनंधमः । नासिकां धयतीति नासिकंधयः । नासिकंधमः ।

ध्मा खारीवातघटीतो रुजवहौ तु कूलतः ।
अरुर्विधुतिलात्तुद् स्यादसूर्योगाद्दृशिस्तपिः ॥ ७४ ॥

ललाटतो वहाभ्राल्लिह् मितमाननखात्पचिः ।
वातादजिरिराया मद् जहातिः शर्धतिस्तथा ॥ ७५ ॥

खारीं धमतीति खारिंधमः । वातंधमः । घटिंधमः । रुजो भङ्गे । वह प्रापणे । उत्पूर्वः। कूलमुद्रुजतीति कूलमद्रुजः। कूलमुद्वतीति कुलमुद्वहः । अरुः किम् । मर्मस्थानम् । अरुन्तुदतीति अरुंतुदः । विधुंतुदः । तिलंतुदः । दृशिर् प्रेक्षणे । न सूर्यं पश्यन्तीति असूर्यंपश्याः । के राजदाराः । उग्रंपश्यः । ललाटंतपः । लिह आस्वादने । वहं लेढीति वहंलिहः । अभ्रंलिहः । मितं पचतीति मितंपचः । प्रस्थंपचः । मानंपचः । नखंपचः । अज गतौ क्षेपणे च । वातमजतीति वातमजः । मदी गर्वप्लवनयोः। इरया माद्यतीति इरंमदः। ओहाक् त्यागे। शर्धं जहातीति शर्धंजहा । माषाः इति खश्प्रत्ययः ॥ ४८७ ॥

४८८.ख्युट् करणे ॥ १३.१३ ॥

धातोः करणेऽर्थे ख्युट् प्रत्ययो भवति । अभूततद्भावे । आढ्यसुभगस्थूलपलित-

नग्नांधप्रियेषु कृञः ख्युट् वाच्यः अनाढ्यः आढ्यं क्रियन्तेऽनेनेति आढ्यंकरणं द्यूतम् । सुभगंकरणम् । स्थूलंकरणं किम् । दधि । पलितंकरणं किम् । शीतवस्तुसेवनम् । अनग्नः नग्नः क्रियते अनेनेति नग्नंकरणं द्यूतम्। अन्धंकरणं किम्। सूर्यविलोकनमसकृत्। अप्रियः प्रियः क्रियते अनेनेति प्रियंकरणं मैत्र्यम् । दार्वाहनो अण् वक्तव्यः । तकारस्य च टः । घदादेशो वक्तव्यः । उ वम् (सू.१५) । दारु आहन्तीति दार्वाघाटः। चारौ वा । चारुं आहन्तीति चार्वाघाटः - चार्वाघातः । कर्मणि संपूर्वाच्च । वर्णान् संहन्तीति वर्णसंघातः । जायपत्योष्टक् । जायापत्योरुपपदयोर्हन्तेष्टक्प्रत्ययो भवति । लक्षणवति कर्तरि । जायां हन्तीति जायाघ्नः ना । पतिं हन्तीति पतिघ्नी स्त्री । अमनुष्यकर्तृके च । जायाघ्नः तिलकालकः। कपाले भ्रमरः । पतिघ्नी पादरेखा । पाणिघताऽघौ शिल्पिनि निपात्येते । राजघ उपसंख्यानम् ॥ ४८८ ॥

४८९.भजां विण् ॥ १३.१४ ॥

भजसहवहां कर्तरि विण् प्रत्ययो भवति । णकारो वृद्ध्यर्थः । भज सेवायाम् । अर्धं भजतीति अर्धभाक् । चोः कुः(सू.१७७) । सुखभाक् । दुःखभाक् ॥ ४८९ ॥

४९०.वेः ॥ १३.६७ ॥

वेर्लोपो भवति । वावसाने (सू.१५१) । सहादेः सादिः (सू.२६०) । इति सूत्रेण त्वरा-यास्तुरादेशः। त्वरां शत्रूणां वेगं सहतेऽसौ तुराषाड्। सहेः षः साढि। वह प्रापणे। भारं वहतीति भारवाट् - भारवाड् भारवाहौ भारवाहः । भारवाहम् भारवाहौ । वाहो वा । वाहो वाकारस्य औकारादेशो भवति शसादौ स्वरे परे । भारौहः । भारौहा भारवाड्भ्याम् भारवाड्भिः इत्यादि । सह मर्षणे । हो ढः (सू.१५२)। पृच्छतेर्विण् । तत्त्वं पृच्छतीति तत्त्वप्राट् । अम्बूनि वहतीति अम्बुवाट् । शसादौ तु अम्बूहः । अन उः। अनकारादुत्तरस्य वाहो वाकारस्य उः स्यात् शसादौ स्वरे परे। शालिवाट् शाल्यूहः। शमेरपि विण् वक्तव्यः । मो नो धातोः । शम दम उपशमने । प्रकर्षेण शाम्यतीति प्रशान् प्रशामौ प्रशामः । अभूततद्भवे कृभ्वस्तियोगे नाम्नश्च्विः । अभूततद्भावेऽर्थे कृ भू अस् इत्येतेषु नाम्निश्च्विप्रत्ययो भवति । संपद्यकर्तरीति वक्तव्यम् । तेने अगृहे गृहे भवतीति गृहेभवति । चकारश्च्वौ दीर्घ इति विशेषणार्थः । वा चकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः। वेः (सू.४९०) । च्वौ दीर्घ ई चास्य। च्वौ प्रत्यये परे आकारस्य ईकारादेशो भवति अन्यस्य दीर्घो भवत्यव्ययवर्जितस्य। अमिथुनं मिथुनं संपद्यमानं तथा करणं इति मिथुनीकरणम् । किं पाणिग्रहणम्। च्व्यन्तत्वादव्ययम् । अव्ययाद्विभक्तेर्लुक् (सू.२२४) । असहायः सहायः संपद्यमानस्तथा स्यात् इति सहायीस्यात् । अकृष्णः - कृष्णः यथा संपद्यमानस्तथाकरोतीति कृष्णीकरोति। हेतूकृतम्। अव्ययस्य न दीर्घत्वम्। अस्वस्ति स्वस्ति यथा संपद्यमानस्तथा स्यादिति स्वस्तिस्यात् । संपद्यकर्तरि किम् । अगृहे गृहे भवतीति गृहेभवति । अलुक् क्वचित् (सू.२६८) । इति विभक्तेरलुक् । च्वौ सलोपश्च । मनस् महस् रजस् इत्यादीनां सकारस्य लोपो भवति च्वौ प्रत्यये परे । द्वौ नञौ प्रकृत्यर्थमनुसरतः । उत्सुकं मनो यस्यासौ उन्मनाः । न उन्मनाः अनुन्मनाः ।

अनुन्मनाः उन्मनाः संपद्यमानस्तथा भाव इति उन्मनीभावः । विगतं मनो यस्याऽसौ विमनाः । नः विमनाः अविमनाः । अविमना विमनाः संपद्यमानः तथा भाव इति विमनीभावः । न विद्यते मनो यस्यासौ अमनाः । न अमनाः अनमनाः । अनमनाः अमनाः संपद्यमानस्तथा भाव इति अमनीभावः । तथा सुमनीभाव सुचेतीभावः महीकरोति अरूकरोति चक्षूकरोति । डाच् क्वचिद्वक्तव्यः (वा॰८५) । अभूततद्भावेऽर्थे क्वचित् डाच् प्रत्ययो भवति । अदुःखं दुःखं संपद्यते तत् करोतीति दुःखाकरोति । तथा भद्राकरोति ॥ ४९० ॥

४९१.आतो मनिप्क्वनिप्वनिपः ॥ १३.१५ ॥

प्रादौ नाम्नि च प्रयुज्यमाने आकारान्ताद्धातोर्मनिप् क्वनिप् वनिप् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । सुष्ठु ददातीति सुदामा । राजन्शब्दवद्रूपम् । खसे चपा झसानाम् (सू.५०)। अश्वे तिष्ठतीति अश्वत्थामा ॥ ४९१ ॥

४९२.स्थामी ॥ १३.७५ ॥

इश्च ईश्च ई । दासोमास्थां ह्रस्व इकारो भवति । दीर्घ ईकारो भवति तकारादौ किति हसे परे न क्यपि क्विपि वा । क्वनिप् प्रत्ययः । सुष्ठु पिबतीति सुपीवा । भूरि ददातीति भूरिदिवा । घृतं पीबतीति घृतपीवा । धनदिवा मलसिवा मार्गस्थिवा धनधीवा सुगीवा दोषहीवा । क्वनिप् क्वचिदन्येभ्योऽपि दृश्यते । सुष्ठु करोतीति सुकर्मा । सुष्ठु शृणोतीति सुशर्मा। अन प्राणने । अत्र क्विप् । प्राणितीति प्राण् प्राणौ प्राणः। हे प्राण् । अनः । पदान्ते वर्तमानस्यापि अनो नस्य णत्वं स्यात् । अधौ इति विशेषणान्नलोपो न शङ्कनीयः ॥ ४९२ ॥

४९३.ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ १३.६२ ॥

ह्रस्वस्य पिति कृति परे तुगागमो भवति । इण् गतो । प्रातरेतीति प्रातरित्वा । वनिपि ञमस्याऽऽत्वं वाच्यम् । जनी प्रादुर्भावे । विजायतेऽसौ विजावा । केवलेभ्योऽपि वनिप् । ओणृ अपनयने । ओणतीति अवावा अवावानौ ॥ ४९३ ॥

४९४.इपि वनो रः ॥ ९.१८ ॥

व्रण ईप् (सू.२२८) । ओणति । सा अवावरी । पारं पश्यतीति पारदृश्वा । पारं पश्यतीति सा पारदृश्वरी। केवलेभ्योऽपि क्वनिप्। षुञ् अभिषवे। षूङ् प्राणिगर्भविमोचने। सुनोतीति सुत्वा । तुक् । धेट् पाने । धयतीति धीवा । गै शब्दे । गायतीति गीवा । जहातीति हीवा । पीवा ॥ ४९४ ॥

४९५.क्विप् ॥ १३.१६ ॥

उपपदे सति असति च सर्वधातुभ्यः क्विप् प्रत्ययो भवति । क्विपः सर्वापहारित्वाल्लोपः । कपावितौ । वेः (सू.४९०)। ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् (सू.४९३) । कर्म करोतीति कर्मकृत् । अग्निं चिनोतीति अग्निचित् । देवान् स्तौतीति देवस्तुत् । सोमं पिबतीति सोमपाः । सर्वं पश्यतीति सर्वदृक् । दिशाम् (सू.२००)।

इति कुत्वम् । दिश अतिसर्जने । दिशतीति दिक् । क्विप् । वचिप्रच्छ्यायतस्तु-कटप्रुङ्जुश्रीणां दीर्घः संप्रसारणाभावश्च वक्तव्यः । वक्त्यनया सा वाक् वा उच्यते अनया सा वाक् । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । तत्त्वं पृच्छतीति तत्वप्राट् । छशषराजादेः षः (सू.१७४)। छ्वोः शउ वाच्यौ किति ङिति झसे परेऽनुनासिके क्वौ च। तेन तत्त्वप्राशौ। तत्त्वप्राशः। ष्टुञ् स्तुतौ। आयतं स्तौतीति आयतस्तूः । प्रुङ् गतौ । कटं प्रवतेऽसौ कटप्रूः । जु गतौ । जवतेऽसौ जूः । सुष्ठु श्रयतीति सुश्रीः । वा सुष्ठु श्रीर्यस्याऽसौ सुश्रीः । श्रयन्ते जना यामिति श्रीः ॥

नहिवृतिव्यधिवृषिरुचिसहितनिषु पूर्वपदस्योपसर्गस्यान्ते दीर्घो वाच्यः।णह् बन्धने। आदेः ष्णः स्नः (सू.३४२) । नहो धः (सू.१९३) । उप समीपे नह्यतीति उपानत् । नितरां वर्ततेऽसौ नीवृत् । व्यध ताडने । ग्रहां क्ङिति च (सू.३९३) । मर्माणि विध्यतीति मर्मावित् । वृष वृष्टौ । प्रकर्षेण वर्षतीति प्रावृट् । रुचि दीप्तौ । नितरां रोचतेऽसौ नीरुक् । गम्यम्नम्हन्तनादीनां क्विपि ञमस्य लोपो वाच्यः क्यपि वा तुक् । परितः तनोतीति परितत् । कटं चिकीर्षतीति कटचिकीः। चिकीर्षतेः क्विप् । यतः (सू.३६१) । इत्यकारलोपः । दोषाम् (सू.१८४) । इति षस्य रेफः । रिलोपो दीर्घश्च (सू.६३) । इति मध्यमरेफस्य लोपः । न तु संयोगान्तस्य लोपः । रसे पदान्ते चेति चकारात् । रात्सस्य (पा° ८/२/२४)। स्रोर्विसर्गः (सू.६७) । कटचिकीर्षौ कटचिकीर्षः। वह प्रापणे । यजां यवराणाम् (सू.३८२) । अनो वहतीति अनड्वान् । क्विबन्ते वह्यनसो डान्तादेशो वाच्यः । अनड्वाहौ अनड्वाहः । राजृ दीप्तौ । सम्यक् राजतेऽसौ सम्राट् । ध्यै चिन्तायाम् । ध्यायतेः क्विपि संप्रासरणं दीर्घता च वक्तव्या । सुष्ठु ध्यायतीति सुधीः । द्युतिगमिजुहातीनां क्विपि क्वचित् द्वित्वं वाच्यम् । हसादिः शेषाभावः । द्योततेः क्वचित्पूर्वस्य क्विपि संप्रसारणं वाच्यम् । द्योततेऽसौ दिद्युत् । गच्छति उत्पत्तिस्थितिलयान् प्राप्नोतीति जगत् । जुहातेर्दीर्घश्च जुहोत्यनया सा जुहूः ॥ ४९५ ॥

४९६.दृशेष्टक्सकौ चोपमाने कार्ये ॥ १३.१७ ॥

दृशेर्धातोः सर्वादिषु टक्सकौ प्रत्ययौ भवतः । उपमाने काये सति । चकारात् क्विप् वक्तव्यः।।४९६ ॥

४९७.आ सर्वादेः ॥ १३.१८ ॥

एतेषु प्रत्ययेषु परेषु सवदिः पूर्वस्य भवति । दृशिर् प्रेक्षणे । अन्य एव दृश्यतेऽसौ अन्यादृशः । छशषराजादेः षः (सू.१७४)। षढोः कः से (सू.३६७) । क्विलात् (सू.८१) । अन्यादृक्षः अन्यादृक् । स एव दृश्यतेऽसौ तादृशः - तादृक्षः तादृक् । य इव दृश्यतेऽसौ यादृशः - यादृक्षः - यादृक् । एष इव दृश्यतेऽसौ एतादृशः- एतादृक्षः एदृशः यादृक्षः यादृक् । एष इव दृश्यतेऽसौ एतादृशः- एतादृक्षः एतादृक् ॥ ४९७ ॥

४९८.किमिदमः कीशौ ॥ १३.१९ ॥

किम्शब्दस्य इदम्शब्दस्य च कीश् ईश् इत्येतावादेशौ भवतः । टगादिषु प्रत्ययेषु

परेषु । शकारः सर्वादिशार्थः। क इव दृश्यतेऽसौ कीदृशः कीदृक्षः कीदृक् । अयमिव दृश्यतेऽसौ ईदृशः ईदृक्षः ईदृक् । ईदृशी वार्ता । सर्वादित्वाट्टेरात्वम् । भवदादिषु दृशेष्टकारादयः पूर्वस्य टेर्दीर्घता च वक्तव्या । भवानिव दृश्यतेऽसौ भवादृशः भवादृक्षः भवादृक् । चकारात् एतेषु प्रत्ययेषु परेषु समानशब्दस्य सो वाच्यः । समान एव दृश्यतेऽसौ सदृशः सदृक्षः सदृक् ॥ ४९८ ॥

४९९.अदसोऽमू ॥ १३.२० ॥

आदेशः । अदस् शब्दस्य टगादिषु सत्सु अमू आदेशो भवति किति परे । असाविव दृश्यतेऽसौ अमूदृशः समूदृक्षः अमूदृक्-ग् । प्रत्ययोत्तरपदयोः परतो युष्मदस्मोरेकत्वे त्वत् मत् इत्येतावादेशौ भवतः । त्वमिव दृश्यतेऽसौ त्वादृशः त्वादृक्षः त्वादृक्-ग् । अहमिव दृश्यतेऽसौ मादृशः-मादृक्षः मादृक्-ग् । यूयमिव दृश्यतेऽसौ युष्मादृशः युष्मादृक् । वयमिव दृश्यतेऽसौ अस्मादृशः अस्मादृक्षः अस्मादृक् । टकारानुबन्धत्वादीप् । तादृशी यादृशी एतादशी त्वादृशी मादृशी अन्यादृशी युष्मादृशी अस्मादृशी भवादृशी इत्यादि ॥ ४९९ ॥

५००.णिनिरतीते ॥ १३.२१ ॥

धातोरतीते काले शीलेऽर्थे च णिनिप्रत्ययो भवति । करणे उपपदे यजेर्णिनिर्वाच्यः। इनां शौ सौ (सू.१६२) । अग्निष्टोमेन इयाज इति वा अग्निष्टोमेन अयाक्षीत् इति अग्निष्टोमयाजी वा । अग्निष्टोमं यष्टुं शीलं यस्य सः अग्निष्टोमयाजी । अश्राद्धं भुङ्क्ते इत्येवंशीलः अश्राद्धभोजी । अर्धं भुङ्क्ते इत्येवंशीलः अर्धभोजी । हनो घत् (सू.४४८)। हन्तेर्निन्दायां णिनिर्वाच्यः । पितरं जघान वा अवधीत् इत्येवंशीलः पितृघाती । दण्डिन्शब्दवद्रूपं ज्ञेयम् । कर्तर्युपमाने णिनिर्वाच्यः। अभ्र इव पततीति अभ्रपाती । मत्त इव करोतीति मत्तकारी । हंस इव गच्छतीति हंसगामी । स्त्री चेत् हंसगामिनी । ईप् ॥५००॥

५०१.क्विप्क्वनिब्डाः ॥ १३.२२ ॥

धातोरतीते काले शीलेऽर्थे च क्विप् क्वनिप् डा इत्येते प्रत्यया भवन्ति । क्विप् । वृत्र ब्रह्म भ्रूण एतत्पूर्वकादेव हन्तेः क्विप् स्यात् । अतीते काले एव । वृत्रं हतवानिति वृत्रहा । ब्रह्महा। भ्रूणहा ।अन्यत्र शत्रुघातीत्यत्र णिनिः शत्रुं हन्तीत्येवंशीलः शत्रुघाती। सुष्ठु करोतिस्माऽसौ सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । पुण्यकृत् । शास्त्रकृत् । सोमं सुनोतिस्माऽसौ सोमसुत् । अग्निं चिनोतिस्माऽसौ अग्निचित् । इत्येते क्विबन्ताः । क्वनिप् । युधि संप्रहारे । राजानं युध्यतेस्माऽसौ राजयुध्वा । राजानं करोतीत्येवंशीलः राजकृत्वा । सह युध्यतेस्माऽसौ राजयुध्वा । राजानं करोतीत्येवंशीलः राजकृत्वा । सह युध्यतेस्माऽसौ सहयुध्वा । सहकृत्वा । षुञ् प्राणिप्रसवे । क्वनिप् तुक् । कित्त्वाद्गुणाभावः ॥ सुनोतिस्माऽसौ सुतवान् इति सुत्वा । स्तुत्वा । यजतिस्माऽसौ यज्वा । पारमद्राक्षीत् इति पारदृक्षः । इत्येते क्वनिबन्ताः। जनी प्रादुर्भावे । सप्तम्यां जनेर्डः (पा° ३/२/९७)। सप्तम्यां जने धातोर्डः प्रत्ययो भवति अतीते काले । सरसि

जायतेस्म तत् सरसिजं पद्मम् । अलुक् क्वचित् (सू.२६८) । सरसि जातं सरोजम् । संस्कारजः। अजः । द्विजः । परितः खाता इति परिखा । प्रकर्षेण जायतेस्मेति प्रजा । सर्वं गतवान् इति सर्वगः वा सर्वं । गच्छति स्माऽसौ सर्वगः । गै शब्दे । साम गीतवान् यातिस्माऽसौ सामगः। इति डप्रत्ययान्ताः ॥ ५०१ ॥

इति कर्त्रर्थप्रक्रिया ॥ १ ॥

२. निष्ठाधिकारप्रक्रिया ।

५०२.क्तक्तवतू ॥ १३.२३ ॥

धातोरतीते काले क्तक्तवतू प्रत्ययौ भवतः। भावकार्ययोः क्तः। क्तवतुः कर्तर्येव। उकावितौ। उर्नुमर्थः । कृतो घटः । कृतवान् घटम् ॥ ५०२ ॥

५०३.क्तो नपुंसके ॥ १३.४५ ॥

ष्णा शौचे । स्नायतेस्म तत् स्नातं त्वया । आगम्यतेस्म तत् आगमत् । स्थायतेस्म तत् स्थितं देवदत्तेन। भावस्यैकत्वादेकवचनं नपुंसकत्वं च । भावे नपुंसकता ।

अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशे स्वरूपे च मनोहरे ।
धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते ॥ ७५ ॥

क्रियते स्माऽसौ कृतः कटस्तेन। स कटं कृतवान् । करोति स्माऽसौ कृतवान् । कृष्णः सर्वं कृतवान् । व्रितो नुम् (सू.१८०) । इति नुमागमः ॥ ५०३ ॥

५०४.गत्यर्थादकर्मकाच्च कर्तरिक्तः ॥ १३.४८ ॥

गत्यर्थादकर्मकाच्च कर्तरिक्तप्रत्ययो भवति चाद्भावकर्मणोरपि । लोपस्त्वनुदात्तत-नाम् (सू. ३९८) । गच्छति स्म इति गतः । स्थामी (सू.४९२)। तिष्ठति स्म इति स्थितः । कृतः (सू.४७४)। अटति स्म इति अटितः । शम दम उपशमे ॥ ५०४ ॥

५०५.ञमान्तस्य क्ङिति झसे ॥ १२.१५५ ॥

ञमान्तस्य धातोर्दीर्घो भवति क्ङिति झसे परे क्विपि वा दीर्घः । शाम्यति स्म इति शान्तः । दाम्यति स्म इति दान्तः । टुवम् उद्गिरणे । वमति स्म इति वान्तः । यस्य क्वचिद्विकल्पेनेट् तस्य निष्ठायां नेट् वाच्यः । गुप्तः। गुप्तवान् श्लिष्शीङ्स्थाआस्श्विवस्जनरुहजीर्यतीनां सोपसर्गत्वेन सकर्मकाणामपि कर्तरि क्तो वाच्यः । रमामाश्लिष्यति स्मेति आश्लिष्टः । कः ? हरिः । हरी रमामाश्लिष्टः । शेषमधिशिष्ये अधिशयितः कः ? विष्णुः । शेषमधिशयितो विष्णुः । स्वर्गमधितष्ठावित्यधिष्ठितः स्वर्गमधिष्ठितः । अधी । अधिशीङ्स्थाऽऽसां कर्म (पा॰ १/ ४/४६)। उपासांचक्रे इति उपासितः भक्तो हरिम् । भक्तो हरिमुपासितः । आश्रयति स्म इति आश्रितः । एकादशीमुपोवास इति उपोषितः वा हरिदिनमुपोवास इति उपोषितः । वसिक्षुध्योरिट् (तु॰ पा॰ ७/२/५२)। आभ्यां नित्यमिट् स्यात् । घसादेः

ष: । राममनुजज्ञे इति अनुजातोऽच्युत: तमनुजात: । वृषमारुरोह इति आरुढ: शिव: । जॄषु वयोहानौ । ऋत इर् (सू.३७६) । य्वोर्वि हसे (सू.१९७) । जगत् अनुजजार इति अनुजीर्णोऽच्युत: । जगदनुजीर्णो वासुदेव: ॥ ५०५ ॥

५०६.र: ॥ १३.७७ ॥

रेफादुत्तरस्य क्तस्य नो भवति । णत्वम् । पक्षे तेन रमाऽश्लिष्टा हरिणा इत्यादि ज्ञेयम् ॥ ५०६॥

५०७.क्तो वा सेट् ॥ १२.७८ ॥

उकारोपधान्मृषश्च पर: सेट् क्त: प्रत्यय: किद्वा भवति । दिद्युते तत् द्युतितम् । द्योतते स्म तत् द्योतितम् । प्रकर्षेण दिद्युतेस्माऽसौ प्रद्युतित: । प्रकर्षेण द्यूतं प्राप्त: वा प्रद्योततेस्माऽसौ प्रद्योतित: । मृष क्षान्तौ । सम्पूर्व: सम्यक् ममृषे तत् संमृषितं - संमर्षितम् । उदयं प्राप्त: उद्यतेस्माऽसौ उदित:। रोदनं प्राप्त: रोदित: वा रोदितिस्माऽसौ रोदित:- रुदित: । मुष्यते स्माऽसौ मोषित: मुषित:। ग्रहां क्ङिति च (सू.३९३) । गृह्यते स्माऽसौ गृहीत: । नुद्यते स्म इति नोदित: नुदित: । वेदित: विदित:। शीङ्स्विदिमिदिमिक्ष्विदिधृषुपूङ: क्षेमार्थ:। एभ्य: परौ सेटौ क्तक्तवतू प्रत्ययौ कितौ न भवत: । पूङो वा क्त: सेट् । पूङ: परस्य क्तप्रत्ययसेड् वा भवति । पूङ् शोधने । पुपुवेऽसौ पवित:-पूत:। शिष्येऽसौ शयित: ॥ ५०७ ॥

५०८.कित: ॥ १२.१६७ ॥

उवर्णान्तात् ऋवर्णान्तात् श्विश्रियश्च धातो: परस्य कित्प्रत्ययस्य वसादे: इट् न भवति । बभूवेत्यसौ वा भवति स्म इति भूत: । णु स्तुतौ । नौति स्म इति नूत: । वृञ् वरणे । ववार इति वृत:। श्रयते स्म इति श्रित: । श्वयते: संप्रसारणस्य दीर्घ: । अशिश्वियदिति शूत: ॥ ५०८ ॥

५०९.आदीदित: ॥ १२.१६८ ॥

आदित: इदितश्च परस्य क्तस्येट् न भवति ॥ ५०९ ॥

५१०.ञीतां तक् वर्तमानेऽपि ॥ १३.३४॥

ञीतां धातूनां मतिबुद्धिपूजार्थानां च वर्तमानेऽपि तक् प्रत्ययो भवति । अपिशब्दात् भावकर्मणोरपि ॥ ५१० ॥

५११.दस्तस्य नो दश्च ॥ १३.७६ ॥

दकारादुत्तरस्य कितस्तस्य नत्वं भवति । चकाराद्दकारस्य नकारो भवति । ञिमिदा स्नेहने । आदित: कर्मणि निष्ठा कर्तरि च वाच्या । भिद्यते तत् भिन्नं तैलेन वर्तते । भावे कर्तरि चादित: क्तस्येट् वा वाच्य: । मिदेर्गुण: (पा॰ ७/३/८२) । मेद्यतेऽसौ मेदित: । मिद्यते तत् मेदितम् । ह्लाद आह्लादने । निष्ठायां ह्रस्वो वाच्य: । ह्लादतेऽसौ ह्लन्न: । ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । ह्लादने च । आयासने प्रस्विद्यतेऽसौ प्रस्विन्न: ।

प्रस्वेदितः । स्वेदितं तेन । ञिक्ष्विदा संचूर्णने । क्ष्विद्यतेऽसौ क्ष्विण्णः । क्ष्विद्यते तत् क्ष्वेदीतं तेन । ञिधृषा प्रागल्भ्ये । स्वादिषु । धृष्णोतीति धर्षितः - धृष्टः । मन्यतेऽसौ मतः । बुध अवगमने । बुध्यतीति बुद्धः । पूज अर्चायाम् । पूजतीति पूजितः सः । ञीतां तक् वर्तमानेऽपि (सू.५१०)। इत्यपिशब्दात् ज्ञार्चेच्छार्थशीलादेस्तक् भवति । ज्ञातः । अर्चितः । इष्यतेऽसौ एषितः । शील्यतेऽसौ शीलितः । क्तस्य च वर्तमाने । वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगे-षष्ठी स्यात् । तेन राज्ञां पूजितः। पूज पूजने । अन्यत्र कार्ये क्तः सामान्यः। दस्तस्य नो दश्चे (सू.५११) ति चकारान्मदेर्नेति वाच्यम् । तेन माद्यतीति मत्तः । मदी हर्षे । अदो जघुः । अदो जघुरादेशो भवति निष्ठायां किति तकारे परे क्यपि च । उकार उच्चारणार्थः । क्तक्तवतू निष्ठा (पा° १/१/२६) । एतौ प्रत्ययौ निष्ठासंज्ञौ स्तः । तथोर्धः (सू.३४५)। झबे झबाः (सू.१४) । अद् भक्षणे । अद्यते स्म तत् जग्धम् । किम् अन्नम् । रः (सू.५०६) । दॄ विदारणे । कॄ हिंसायाम् । कॄ विक्षेपे। ॠत इर् (सू.३७६)। य्वोर्वि हसे (सू.१९७) । विकीर्यते स्माऽसौ विकीर्णः । जॄषु वयोहानौ । षकारः षिद्भिदामङ् इत्यस्य विशेषणार्थः । जीर्यतेस्म तत् जीर्णम् । किं शरीरम् । गीर्यते स्म तत् गीर्णम् । पूरी पूर्तौ । पूर्यते स्माऽसौ पूर्णः । रः इति सूत्रं न पिपर्तेः । पोरुर् (सू.४१८)। पिपर्ति स्म इति पूर्तः ॥ ५११ ॥

५१२.ल्वाद्योदितः ॥ १३.७९ ॥

ल्वादेरोदितश्च धातोः कितस्तो नो भवति। लूञ् छेदने। लूयते स्माऽसौ लूनः। ज्या वयोहानौ। ग्रहां क्ङिति च (सू.३९३) । जीनाति स्माऽसौ जीनः । भुजो कौटिल्ये । चोः कुः (सू.१७७) । भुज्यते स्माऽसौ भुग्नः । ओहाक् त्यागे । स्थामी (सू.४९२) । हीयते स्माऽसौ हीनः । षूङ् दूङ् डीङ् धीङ् रीङ् मीङ् दीङ् लीङ् व्रीङ् एते नव ओदितः । षूङ् प्राणिप्रसवे । सूयते स्माऽसौ सूनः । दूङ् परित्यागे । दूङ् दुःखे । दूयते स्माऽसौ दूनः । डीङ् विहायसा गतौ । डीङ् इडभावः । डीयते स्माऽसौ डीनः । धीङ् धारणे । धीङ् सामर्थ्ये । धीयते स्माऽसौ धीनः । रीङ् क्षरणे । रीङ् स्रवणे । रीयते स्माऽसौ रीणः । मीङ् प्राणवियोगे । मीङ् हिंसायाम् । मीयते स्माऽसौ मीनः । दीङ् क्षये । दीयते स्माऽसौ दीनः । लीङ् आश्लेषणे । लीङ् विलेपने । लीयते स्माऽसौ लीनः । व्रीङ् वरणे । व्रीयते स्माऽसौ व्रीणः । एते ओदितः । ओप्यायी वृद्धौ । प्यायः पी । प्यायः पी आदेशो भवति निष्ठायाम् । प्यायते स्माऽसौ पीनः । क्षि क्षये । क्षियो निष्ठायां कर्तरि दीर्घो वाच्यः । दीर्घादिव क्षियो निष्ठायास्तस्य नो वाच्यः । क्षीयते स्माऽसौ क्षीणः । क्षीणवान् । भावकर्मणोस्तु क्षीयते स्म तत् क्षितं तेन । क्षितः कामो मया यरलवसंयोगादेरादन्तान्निष्ठातस्य नो वाच्यः । द्रा स्वप्ने । द्रायते स्माऽसौ द्राणः । ग्लै म्लै हर्षक्षये। ग्लायते स्माऽसौ ग्लानः म्लानः । हि गतौ । हीयते स्माऽसौ हितः। त्रैङ् पालने ॥ ५१२ ॥

५१३.त्राणाद्या वा ॥ १३.७८ ॥

त्राणादीनां नत्वं वा निपात्यते । त्रायते स्माऽसौ त्राणः - त्रातः । घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति स्माऽसौ घ्राणः - घ्रातः । ह्री लज्जायाम् । ह्रीयते स्माऽसौ ह्रीतः - ह्रीणः । नुद् प्रेरणे । नुद्यते स्माऽसौ नुन्नः - नुत्तः। विदिर् विचारणे । विद्यते स्माऽसौ विन्नः-वित्तः ।

वेत्ति रूपं विद ज्ञाने विन्ते विदिर् विचारणे ।
विद्यते विद सत्तयां विद्लृ लाभे च विन्दति ॥ ७६ ॥

उन्दी क्लेदे । उद्यते स्माऽसौ उन्नः - उत्तः । वा गतिगन्धनयोः । निर्वाति स्म वा निर्वायते स्माऽसौ निर्वाणः - निर्वातः । विद् सत्तायाम् । विद्यते स्माऽसौ विन्नः - वित्तः। एते त्राणाद्या ज्ञेयाः। संपर्युपिभ्यः परस्य करोतेर्धातोर्भूषणेऽर्थे शोभनेऽर्थे च वाच्ये सति सुडागमो भवति । टित्त्वादादौ । संस्क्रियते स्माऽसौ संस्कृतः । परिष्क्रियते स्माऽसौ परिष्कृतः। उपस्क्रियतेऽसौ उपस्कृतः। यदा संस्कृतिर्न तदा संक्रियते स्माऽसौ संस्कृतः। परिक्रियते स्माऽसौ परिकृतः । उपकृतः । भावे धञ् । संस्क्रियतेऽसौ संस्कारः । अलङ्क्रियतेऽसौ अलङ्कारः । विद ज्ञाने । विद्यते स्माऽसौ विदितः ॥ ५१३ ॥

५१४.दो दत्ति ॥ १३.७३ ॥

दा इत्यस्य दद्भवति किति तकि परे । दीयते स्माऽसौ दत्तः । ददाति स्म इति दत्तवान् । व्रितो नुम् (सू.१८०) ॥ ५१४ ॥

५१५.स्वरात्तो वा ॥ १३.७४ ॥

स्वरादुत्तरस्य दा इत्यस्य वा तो भवति किति तकि परे । प्रकर्षेण दीयते स्माऽसौ प्रत्तः प्रदत्तः। अवदीयते स्माऽसौ अवदत्तः - अवत्तः। नाम्यन्तोपसर्गस्य दीर्घो भवति । ददातेस्तो वाच्यः। नितरां दीयते स्म तत् नीतं नीदत्तम् । पर्यासमन्ताद्भावेन दीयते स्म तत् परीत्तं - परीदत्तम् । दधातेर्हिर्निष्ठायां वाच्यः । धीयते स्माऽसौ हितः । दधाति स्माऽसौ हितवान् । जहातेश्च किति । जहातेर्धातोः किति प्रत्यये परे हिरादेशः स्यात् । तेन पूर्वं हित हीयते स्माऽसौ हितः । अहासीदिति हितवान् । ध्याख्यापूर्छिमदां क्तस्य नत्वाभावो वाच्यः । ध्यै चिन्तायाम् । ध्यायते स्माऽसौ ध्यातः । ख्या प्रकथने । ख्यायते स्माऽसौ ख्यातः । पॄ पालने । पूर्यते स्माऽसौ पूर्तः। पोरुर् (सू.४१८) । य्वोर्वि हसे (सू.१९७)। मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः । राल्लोपश्छ्वोः । रेफादुत्तरयोश्छ्वोर्लोपो भवति किति तकारे परे। मूर्छ्यते स्माऽसौ मूर्तः। मदी हर्षे । मद्यते स्म इति मत्तः । यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । यजेः क्तः । षत्वम् । ष्टुत्वम् । सम्प्रसारणम् । इज्यते स्म तत् इष्टम्-इष्टवान् । टुवप् बीजतन्तुसन्ताने । उप्यते स्म तत् उप्तम् ।वह प्रापणे । हो ढः (सू.१५२) । तथोर्धः (सू.३४५) । ढि ढो लोपो दीर्घश्च (सू.३६९)।ऊह्यते स्माऽसौ ऊढः भारः।ऊढोऽनड्डुहा पङ्गुः। वेञ् तन्तुसन्ताने। ऊह्यते स्माऽसौ उतः ।

व्येञ् संवरणे । संवीयते स्माऽसौ संवीतः । ह्वेञ् स्पर्धायाम् । ह्वेञ् आह्वाने । ह्वेञ् कौटिल्ये । सम्प्रसारणं दीर्घः । आहूयते स्माऽसौ आहूतः । वद व्यक्तायां वाचि । सम्प्रसारणं उद्यते स्माऽसौ उदितः । वच परिभाषणे । उच्यते स्माऽसौ उक्तः। वसिक्षुध्योरिट्। वस् निवासे। उष्यते स्माऽसौ उषितः । घसादेः षः। क्षुध बुभुक्षायाम् । क्षुध्यते स्माऽसौ क्षुधितः । ञिष्वप् शये । सुप्यते स्माऽसौ सुप्तः। ओव्रश्चू छेदने । वेटो निष्ठायां इट् न । स्कोराद्योश्च (सू.१८६) । सम्प्रसारणम् । ल्वाद्योदितः (सू.५१२)। इति नत्वम् । णत्वम् । चोः कुः (सू.१७७)। प्रवृश्च्यते स्माऽसौ प्रवृक्णः । जनेर्जा निष्ठायाम् । जनेर्धातोर्जा आदेशो भवति निष्ठायां परतः । जन जनने । जन्यते स्माऽसौ जातः । खनेरात्वं निष्ठायाम् । खन खनने । खन्यते स्माऽसौ खातः । पचो वः । पचेः परस्य क्तस्य वो भवति निष्ठायाम् । पच्यते स्माऽसौ वा पाकक्रियया निर्वृत्तः पक्वः । पचति स्माऽसौ पक्ववान् । क्षायो मः । क्षायः परस्य क्तस्य मो भवति निष्ठायाम् । क्षै क्षये । सन्ध्यक्षराणामा (सू.३७०) । क्षायते स्माऽसौ क्षामः । शुषेः कः । शुषेः परस्य क्तस्य को भवति । शुष् शोषणे । शुष्यते स्माऽसौ शुष्कः । स्फायः स्फीः । स्फायः स्फीरादेशो भवति निष्ठायां परतः । ओस्फायी वृद्धौ । स्फायते स्माऽसौ स्फीतः । धेट् पाने । धीयते स्म तत् धीतम् । पा पाने । पीयते स्म तत् पीतम् । दो अवखण्डने । दीयते स्म तत् दितम् । षोऽन्तकर्मणि । सीयते स्म तत् सितम् । माङ् माने । मीयते स्म तत् मितम् । सेटि निष्ठायां णेर्लोपो वाच्यः । चार्यते स्माऽसौ चोरितः । याच्यते स्माऽसौ याचितः। क्तक्तवतू निष्ठासंज्ञौ ॥ ५१५ ॥

इति निष्ठाधिकारप्रक्रिया ॥ २ ॥

३. क्वस्वादिप्रक्रिया ।

अथ क्वस्वादिप्रक्रिया ।

५१६.क्वसुकानौ णबेवत् ॥ १३.२४ ॥

धातोः क्वसुकानौ प्रत्ययौ भवतः अतीते काले वाच्ये सति तौ च णप् एवत् परस्मैपदात्मनेपदे भवतः। णबादित्वाद्द्विर्वचनं न तु णपौ णित्वाद्वृद्धिरित्याशयः । यथा च णप् परस्मैपदे तथा क्वसुः । यथा आत्मनेपदे ए तथा कानः । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः। उकारो नुम्विधानार्थः । डुकृञ् करणे । चकार इति चकृवान् । व्रितो नुम् (सू.१८०)। हे चकृवन् चकृवांसौ चकृवांसः । चकृवांसम् चकृवांसौ । वसोर्व उः (सू.१८७) । चकृषः - चकृषा । वसां रसे (सू.१४८) । चकृवद्भ्याम् चकृवद्भिः इत्यादि। चक्रे इति चक्राणः । स्त्रीलिङ्गे चकृुषी । नपुंसके चकृवः - चकृषी चकृवांसी । भिदिर् विदारणे । बिभेद इति बिभिद्वान् बिभिद्वांसौ बिभिद्वांसः । बिभिद्वांसम् । बिभिद्वांसौ । वसोर्व उः (सू.१८७) । बिभिदुषः । बिभिदुषा । वसां रसे (सू.१४८)। बिभिद्वद्भ्याम् बिभिद्वद्भिः इत्यादि । बिभिदे इति बिभिदानः । भञ्जो आमर्दने । बभञ्ज इति बभञ्ज्वान् । बभञ्जे इति बभञ्जानः । जागृ निद्राक्षये । जजागार इति

जजागृवान् - जजागर्वान् इत्यापि भवति । जागर्तेः किति गुणो वक्तव्यः । तेन जजागरुषः । कृतद्वित्वानामेकस्वराणामादन्तानां च घसेरेव क्वसोरिड्वाच्यः नान्येषाम् । बभूव इति बभूवान् । ऋ गतौ । आर इति आरिवान् । पपौ इति पापिवान् । अद भक्षणे । आद इति आदिवान् । तस्थौ इति तस्थिवान् । बभौ इति बभिवान् । ययौ इति ययिवान् । या प्रापणे। दरिद्रातेरनपि नित्यालोपित्वेनेट् । ददरिद्रौ इति दरिद्रिवान् । वुण्सयुटौ हित्वा दरिद्रातेनप्यालोपो वाच्यो लुङि वा । ददरिद्रुषः । डुदाञ् दाने । ददौ इति ददिवान् ददुषः । घस्लृ अदने । जघास इति जक्षिवान् । कुहोश्चुः (सू.३४१) । झपाना जबचपाः (सू.३१८) । गमां स्वरे (सू.३६३) । खसे चपा झसाम् (सू.५०)। क्विलात् (सू. ८१)। वस्योत्वे कृते इडभावः । जक्षुषः । गम्हन्विद्विश्दृशां क्वसोर्वेट् । गम्लृ गतौ । जगाम इति जग्मिवान्-जगन्वान् । मो नो धातोः । द्विरुक्तस्य हन्तेर्हकारस्य घत्वं वक्तव्यम् । जघान इति जघ्निवान्- जघन्वान्। विद ज्ञाने । विवेद इति विविदिवान् - विविद्वान् । विश् प्रवेशने । विवेश इति विविशिवान्-विविश्वान् । दृशिर् प्रेक्षणे । ददर्श इति ददृशिवान्- ददृश्वान् । इण् गतौ । इणो दीर्घता क्वसौ वक्तव्या । इयाय इति ईयिवान् उपेयाय इति उपेयिवान् । लोपः पचां कि (सू.३५०)। पपाच इति पेचिवान् ॥ ५१६ ॥

५१७.शतृशानौ तिप्तेवत् क्रियायाम् ॥ १३.२५ ॥

क्रियापदे गम्यमाने सति धातोः शतृशानौ प्रत्ययौ भवतः वर्तमानेऽर्थे तौ च तिप्तेवत् परस्मैपदात्मनेपदयोर्भवतः । अदे (सू.३०२) । पचतीति पचन् आस्ते । ऋकारानुबन्धस्य नुमागम एव भवति न दीर्घता वक्तव्या । पठतीति पठन् । तिष्ठतीति तिष्ठन् गायतीति गायन् । गच्छतीति गच्छन् । पिबतीति पिबन् ॥ ५१७ ॥

५१८.मुगानेतः ॥ १३.२७ ॥

अकारस्य आने परे मुगागमो भवति । पचतेऽसौ पचमानः। पिबति वा पठति । यज देवपूजनयोः । यजतेऽसौ यजमानः स्तौति । मन ज्ञाने । मन्यतेऽसौ मन्यमानः । मनु अवबोधने । तनादेरुप् (सू.४३३)। मनुतेऽसौ मन्वानः परागच्छति । करोतीति कुर्वन् सः। ङित्यदुः (सू.४३४)। करुतेऽसौ कुर्वाणः। क्रियतेऽसौ क्रियमाणः। उपसर्गस्थनिमित्तात् नकारस्य णो वाच्यः । प्रपीयतेऽसौ प्रपीयमाणः । आसेरान ई । आसेर्धातोः परस्य आन आकारस्य ईकारादेशो भवति । आस् उपवेशने । आस्तेऽसौ आसीनः ॥ ५१८ ॥

५१९.वा दीपोः शतुः ॥ ६.५६ ॥

अवर्णात्परस्य शतृप्रत्ययस्य वा नुमागमो भवति ईकारे ईपि च परे । तुद व्यथने । तुदतीति तुदन् । तुदन्तौ तुदन्तः । स्त्रीलिङ्गे तुदति सा तुदन्ती-तुदती तुदन्त्यौ-तुदत्यौ तुदन्त्यः -तुदत्यः । नपुंसके तुदतीति तुदत् तुदन्ती-तुदती तुदन्ति इत्यादि ॥ ५१९ ॥

५२०.अप्ययोरान्नित्यम् ॥ ६.५७ ॥

अप्प्रत्ययप्रत्ययसम्बन्धिन अकारात्परस्य शतुर्नित्यं नुमागमो भवति ईपोः परतः । भवति इति भवन् भवन्तौ भवन्तः । भवति सा भवन्ती भवन्त्यौ भवन्त्यः । भवति तत् भवत् भवन्ती भवन्ति । पचतीति पचन् । पचन्ती स्त्री । नपुंसके पचति तत् पचत् पचन्ती पचन्ति । दिवु क्रीडादिषु । दीव्यति इति दीव्यन् । दिव्यन्ती स्त्री । नपुंसके दीव्यति तत् दीव्यत् दीव्यन्ती दीव्यन्ति । पठतीति पठन् । पठन्ती स्त्री । पठत् पठन्ती पठन्ति । हसतीति हसन् । हसन्ती स्त्री । हसत् नपुंसके । श्लिष्यतीति श्लिष्यन् श्लिष्यन्ती श्लिष्यत् । जयतीति जयन् जयन्ती जयत् । वा दीपोः शतु(सू.५१९) रित्यत्र वा शब्दात् । द्विरुक्तानां जक्षादीनां च शतुर्नित्यं नुम्प्रतिषेधो वक्तव्यः (वा॰८९) । नपुंसके शौ वा । ददातीति ददत् - दधत् ददती - दधती । जक्ष भक्षहसनयोः । जक्षतीति जक्षत् जक्षती-जक्षति जक्षन्ति कुलानि । जागृ निद्राक्षये । जागर्तीति जाग्रत् जाग्रती जाग्रन्ति - जाग्रती । दरिद्रा दुर्गतौ । दुर्गतौ । दरिद्रातेरालोपो वक्तव्यः । दरिद्रातीति दरिद्रत् दरिद्रन्ती - दरिद्रती दरिद्रन्ति । चकास्तीति चकासत् चकासती चकासन्ति- चकासति । शास्तीति तत् शासत् । अनुशास्ति तत् अनुशासत् । दादेः (सू.३२८) । ददत् ददती ददन्ति-ददति । दधत् इत्यादि ॥ ५२० ॥

५२१.विदेर्वा वसुः ॥ १३.२६ ॥

विदेर्धातोः शतृविषये वा वसुः प्रत्ययो भवति । वेत्तीति विद्वान् - विदन् । भविष्यदर्थे तिप्तेवत् शतृशानौ भवतः । अत्रभागवत्तत्रभवच्छब्दौ पूज्यार्थे निपात्यते । अत्रभवन्तो भट्टमिश्राः । तत्रभवद्भिर्भगवत्पादैर्भणितम् ॥ ५२१ ॥

५२२.शीले तृन् ॥ १३.२८ ॥

धातोस्तृन्प्रत्ययो भवति शीले स्वभावेऽर्थे । नकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः । करोतीत्येवंशीलः कर्ता। विचरतीत्येवंशीलः विचरिता। णीञ् नयतीत्येवंशीलः नेता। धर्ता। म्रियते इत्येवंशीलः मर्ता। बिभर्तीत्येवंशीलः भर्ता । शयिता इत्यादि ॥ ५२२ ॥

इति **क्वस्वादिप्रक्रिया** ॥ ३ ॥

४. शीलार्थप्रक्रिया ।

अथ शीलार्थप्रक्रिया ।

५२३.इष्णुस्नुक्नुः ॥ १३.२९ ॥

धातोः शीले स्वभावेऽर्थे इष्णु स्नु क्नु इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अलंपूर्वः । अलंकृञ् निराकृञ् प्रजन् उत्पच् उत्पत् उत्पद् ग्रस् उन्मद् रुच् अपत्रप् वृतु वृधु सह चर भू भ्राज् ज्यन्त एभ्यः इष्णुः (तु॰पा॰ ३/२/१३६)। अलंकरोतीत्येवंशीलः अलंकरिष्णुः । निराकरिष्णुः । प्रजायते इत्येवंशीलः प्रजनिष्णुः । उत्पचतीत्येवंशीलः उत्पचिष्णुः । पत्लृ पतने । उत्पततीत्येवंशीलः उत्पतिष्णुः । पद गतौ । उत्पद्यते इत्येवंशीलः

उत्पदिष्णुः । ग्रस् अदने । ग्रसतीत्येवंशीलः ग्रसिष्णुः। उन्माद्यतीत्येवंशीलः उन्मदिष्णुः । रुचि दीप्तौ । रोचतीत्येवंशीलः रोचिष्णुः । त्रपूष् लज्जायाम् । अपत्रपति वा अपत्रपते इत्येवंशीलः अपत्रपिष्णुः । वृतु वर्तने । वर्तते इत्येववंशीलः वर्तिष्णुः । वृधुङ् वृद्धौ । वर्धते इत्येवंशीलः वर्धिष्णुः । सहति सहते वेत्येवंशीलः सहिष्णुः । चरतीत्येवंशीलः चरिष्णुः भविष्णुः । भ्राजृ दीप्तौ । भ्राजते इति भ्राजिष्णुः । इष्णुप्रत्यये परे ञ्यन्तानां ञिलोपाभावो वाच्यः । कारयतीत्येवंशीलः कारयिष्णुः । एते इष्णुप्रत्ययान्ताः । ग्ला जि स्था भू म्ला क्षि पच् यज् परिमृज् एभ्यः स्नुः । ग्लै हर्षक्षये । ग्लायतीत्येवंशीलः ग्लास्नुः । जयतीत्येवंशीलः जिष्णुः । भवतीत्येवंशीलः भूष्णुः । जिभ्वोः स्नौ गुणाभावो न इट् । क्षेश्च तथा । तिष्ठतीत्येवंशीलः स्थास्नुः । क्षि क्षये । क्षयतीत्येवंशीलः क्षिष्णुः । पचतीत्येवंशीलः पक्ष्णुः । मृजूष् शुद्धौ । मृजेर्गुणनिमित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्वाच्या । परिमार्ष्टीत्येवंशीलः परिमार्ष्णुः ॥ विष् त्रस् गृध् धृष् क्षिप् एभ्यः क्नुः । विष्लृ व्याप्तौ। वेवेष्टि इत्येवंशीलः विष्णुः । त्रसी उद्वेगे । त्रसी भये । त्रस्यतीत्येवंशीलः त्रस्नुः । गृध अभिकाङ्क्षायाम् । दिवादिः गृध्यतीत्येवंशीलः गृध्नुः । ञिधृषा प्रागल्भ्ये । स्वादिः । धृष्णोतीत्येवंशीलः धृष्णुः । क्षिप् प्रेरणे । क्षिपतीत्येवंशीलः क्षिप्नुः । ककारो गुणनिषेधार्थः ॥ ५२३॥

५२४.षाकोकणः ॥ १३.३० ॥

धातोः शीलेऽर्थे षाक उ उकण् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । जल्प भिक्ष कुट्ट लुण्ट् वृङ् एभ्यः षाकः प्रत्ययो भवति। जल्प व्यक्तायां वाचि । जल्पतीत्येवंशीलः जल्पाकः। भिक्ष याञ्चायाम् । भिक्षतीत्येवंशीलः भिक्षाकः । कुट्ट ताडने वा छेदने । कुट्टतीत्येवंशीलः कुट्टाकः । लुण्ट चौर्य । लुण्टतीत्येवंशीलः लुण्टाकः । वृङ् सम्भक्तौ । वृञ् संवरणे। वर निवारणे । वृणुते वा वरतीत्येवंशीलः वा वृणीत इत्येवंशीलः वराकः । ष ईबर्थः । वराकी । सान्ताशंस् भिक्ष् एभ्य उः प्रत्ययो भवति । सान्ताशंसयोश्च । सप्रत्ययान्तादाङ्पूर्वात् शंसु स्तुतावित्यस्माद्धतोश्च शीलार्थं विनापि उः प्रत्ययो भवति । वच परिभाषणे । विवक्षतीति विवक्षुः । इच्छायामात्मः सः (सू.४५०)। द्वित्वम् । पूर्वस्य हसादिः शेषः (सू.३३५)। ऋत इर् (सू.३७६)। य्वोर्विहसे (सू.१९७) । कुहोश्चुः (सू.३४१)। चिकीर्षतीत्येवंशीलः चिकीर्षुः । जिघृक्षतीत्येवंशीलः जिघृक्षुः । आङ्पूर्वः। शंसु स्तुतौ। शंस् कथने। आशंसतीत्येवंशीलः आशंसुः । भिक्षतीत्येवंशीलः भिक्षुः । पिपासतीत्येवंशीलः पिपासुः । तितीर्षतीत्येवंशीलः तितीर्षुः । लष पत भिक्ष पद स्था भू वृष हन् कम् गम् शॄ एभ्य उकण् प्रत्ययो भवति । लष कान्तौ । लषतीत्येवंशीलः लाषुकः । पततीत्येवंशीलः पातुकः । भिक्ष याञ्चायाम् । भिक्षतीत्येवंशीलः भिक्षुकः । पद गतौ । णित्त्वाद्वृद्धिः । पद्यतीत्येवंशीलः पादुकः । तिष्ठतीत्येवंशीलः स्थायुकः । भवतीत्येवंशीलः वा भवितुं शीलमस्यास्तीति भावुकः । वृष वृद्धौ । वृषु सेचने । वर्षतीत्येवंशीलः वर्षुकः । हन्तीत्येवंशीलः घातुकः । कमु कान्तौ। कामयते इत्येवंशीलः वा कामितुं शीलमस्यास्तीति कामुकः । गम्लृ गतौ । गच्छतीत्येवंशीलः गामुकः। शॄ

हिंसायाम् । शॄणातीत्येवंशीलः शारुकः । शॄवन्द्योरारुः । शॄवन्द्योर्धात्वोरारुः प्रत्ययो भवति । शरारुः । वन्दारुः । स्पृहि गृहि पति शीङ् एभ्य आलुर्वाच्यः (तु॰ पा॰ ३/२/१५८)। स्पृह ईप्सायाम् । ईप्सा इच्छा । गृह ग्रहणे । पत ऐश्वर्ये । त्रयश्चुरादयोऽदन्ताः । आम्लौ णिलोपाभावो वाच्यः । स्पृहयतीत्येवंशीलः स्पृहयालुः। शीङ् स्वप्ने । शेते इत्येवंशीलः शयालुः। नमादे रः। नम् कपि स्मिङ् नञ्पूर्वो जस् कम् हिंस् दीप् एभ्यो रः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे । णमु प्रह्वत्वे शब्दे च। नमतीत्येवंशीलः नम्रः । कपि चलने । कम्पतीत्येवंशीलः कम्प्रः । स्मिङ् ईषद्धसने । स्मयते इत्येवंशीलः स्मेरः । जसु मोक्षणे । जस् गतिनिवृत्तौ । दिवादिः । न जस्यतीत्येवशीलः अजस्रम् । कामयते इत्येवंशीलः कम्रः । हिसि हिंसायाम् । हिनस्तीत्येवंशीलः हिंस्रः । दीपी दीप्तौ । दीप्यते इत्येवंशीलः दीप्रः । घसादेः क्मरः । घस् सृ अद् एभ्यः क्मरः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे । घस्लृ अदने । घसतीत्येवंशीलः घस्मरः। सृ गतौ। सृ सरणे । सृ हिंसायाम् । सरतीत्येवंशीलः सृमरः । अद् भक्षणे । अत्तीत्येवंशीलः अद्मरः । भिदि छिदि विदि एभ्यः कुरङ्वाच्यः शीलेऽर्थे । भिनत्तीत्येवंशीलः भिदुरः । छिदिर् द्वैधीकरणे । छिनत्तीत्येवंशीलः छिदुरः भासादेर्घुरः । भास् भञ्ज मिद् एभ्यो घुरः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे । घकारो घित्कार्यार्थः । भासृ दीप्तौ । भासतीत्येवंशीलः भासुरः ॥ ५२४ ॥

५२५.चजोः कगौ घिति ॥ १३.६१ ॥

धातोश्चकारजकारयोः ककारगकारौ भवतः घिति प्रत्यये परे । भञ्जो आमर्दने । भनक्तीत्येवंशीलः भङ्गुरः । ञिमिदा गात्रविक्षेपे । मेद्यते इत्येवंशीलः मेदुरः ॥ ५२५ ॥

५२६.यङ ऊकः ॥ १३.३१ ॥

यज् जप् दंश् वद् एभ्यो यङ्प्रत्ययान्तेभ्य ऊकः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे । यङो लुक् तत्सन्नियोगेन धातोर्द्विर्वचनम् । यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । अतिशयेन यजतीति वा इज्यते इत्येवंशीलः यायजूकः। जप व्यक्तायां वाचि । जमजपां नुक् (सू.४५८)। अञ्जपूकः। दंश् दंशने। दंदशूकः । वावद्यते इत्येवंशीलः वावदूकः । जागर्तेरूको वाच्यः । जागर्तीत्येवंशीलः जागरूकः । इण्नश्जिसृगमिभ्यः क्वरप् वाच्यः। इण् गतौ । ह्रस्वस्य पिति (सू.४९३) । एतीत्येवंशीलः इत्वरः। णश अदर्शने । नश्यतीत्येवंशीलः नश्वरः । जयतीत्येवंशीलः जित्वरः। सरतीत्येवंशीलः सत्वरः । गत्वरो निपात्यते शीलेऽर्थे । गच्छतीत्येवंशीलः गत्वरः । भियः क्रुक्रुकौ वक्तव्यौ । बिभेतीत्येवंशीलः भीरुः । भीरुकः । इषेरुश्छश्च । इषेरुः प्रत्ययो भवति छान्तादेशश्च इच्छतीति इच्छुः।वरः । स्था ईश् भास् पिस् कसादिभ्यो वरः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे । तिष्ठतीत्येवंशीलः स्थावरः[1] ॥ ५२६ ॥

५२७.आदृतः किर्द्विश्च भूते ॥ १३.३३ ॥

आकारान्तादृकारान्ताद्धातोर्जनिनमिगमिभ्यश्च शीलेऽर्थे भूतकाले किः प्रत्ययो भवति

१) नि॰ ईश् ऐश्वर्ये । इष्टे इत्येवंशीलः ईश्वर । भासृ दीप्तौ । भासतीत्येवशील भास्वरः । पिसृ गतौ । पिसतीत्येवंशील· पेस्वर· । कस् गतौ। कसतीत्येवशील कस्वर । इत्यधिकं पठ्यते ।

णबादिवद्धातोश्च द्विर्वचनं भवति । आतोऽनपि (सू.३७२) ।

रामः सोमं पपिर्यज्ञे ददिर्गाश्चक्रिरद्भुतम् ।
याजकान् वव्रिराजह्रिः पौण्डरीके महाद्विजान् ।। ७७ ।।
तदा जज्ञिर्महाश्चर्यं नेमिर्नृपगणोऽपि तम् ।
ब्राह्मणानां श्रुतिविदां गणो जग्मिर्धनं मुदा ।। ७८ ।।

इति कृदन्तप्रक्रियायां शीलार्थप्रक्रिया ।। ४ ।।

५. उणादिप्रक्रिया ।

अथोणादयो निरूप्यन्ते ।

५२८.सदोणादयः ।। १३.३५ ।।

सर्वस्मिन्काले उणादयः प्रत्यया भवन्ति । कृ वा पा जि मि स्वदि साधि अशूङ् एभ्य उण् प्रत्ययो भवति । णकारो वृद्ध्यर्थः । करोतीति कारुः कारुकः । वा गतिगन्धनयोः। आतो युक् (सू.४७१) । वातीति वायुः । पा पाने । पातीति पायुः । जयति अनेनति जायुः । डुमिञ् प्रक्षेपणे । मि कौटिल्ये । मिनोतीति मायुः । स्वदि आस्वादने । स्वद्यते इति स्वादुः । साध्यतीति साधुः । अश्नोतीति आशुः ।।

सि तनि गमि मसि सचि अवि हि धा क्रुशि एभ्यस्तुन् प्रत्ययो भवति । षिञ् बन्धने । सिनोतीति सेतुः। तनोतीति तन्तुः । गच्छतीति गन्तुः । मसि परिणामे रक्षणे च । मस्यतीति मस्तुः । षच सम्बन्धे । सचतीति सक्तुः ।। अव रक्षणे पालने । अवतेर्वकारस्य उकारः । अवतीति ओतुः । हि गतौ वृद्धौ च । हिनोतीति हेतुः । दधातीति धातुः । क्रुश आह्वाने । क्रुशि रोदने च । क्रुश् आक्रोशे । छशषराजादेः षः (सू.१७४) । ष्टुभिः ष्टुः (सू.४३) । क्रोशतीति क्रोष्टा । अव रक्षणे पालने च । कित्त्वात्सम्प्रसारणमुकारः । अवतेर्मुक् । अवतेर्धातोर्मुक्प्रत्ययो भवति । अवतीति ओम् ओमौ ओमः । अतिबृहिभ्यां मनिण् । अत सातत्यगमने । सततं अततीति आत्मा वा अतति अखिलजनान्तर्निवासित्वेन सुकृतदुष्कृतकर्माणि पश्यतीति आत्मा। वृहि वृद्धौ । मन्युपधाया ऋ रः। मनिण्प्रत्यये परे उपधाया ऋकारस्य रेफो भवति। बृंहतीति ब्रह्मा । घृधृपदो मः । घृ क्षरणे दीप्तौ च । घरतीति वा घ्रियते इति घर्मः । धृ धारणे । धरतीति वा ध्रियतेऽसौ धर्मः। पद गतौ । पद्यते तत् पदम् । ऋ स्तु सू हृ हु मृक्षि क्षु भा मा या वा जक्ष रै नी श्यैङ् पद् एभ्यो मः प्रत्ययो भवति । ऋ गतौ । ऋच्छतीति अर्मः नेत्ररोगः । स्तौतीति स्तोमः । षूङ् प्रसवे । सूतेऽसौ सोमः । हर्मः । जुहोतीति होमः।म्रियते इति मर्मः । क्षि निवासगत्योः । क्षयतीति क्षेमः । टुक्षु शब्दे । क्षौतीति क्षोमः । भातीति भामः । मामः । यातीति यामः । वातीति वामः । जक्ष भक्ष हसनयोः । जक्ष्मः । रायतीति रामः । नेमः । श्यैङ् दीप्तौ । श्यायति इति श्यामः । पद्मः । भीध्वोर्वा मक् । बिभेत्यस्मादिति भीमः । धूयतेऽसौ धूमः । ध्वादेरुलिक् ।

ध्वादेर्धातोरुलिक् प्रत्ययो भवति । धूनोति वा धूयतेऽसौ धूलिः । अगि लघि रघि गत्यर्थाः । इदितः । अङ्गते सा अङ्गुलिः । भविष्यदर्थे णिनिः। आगमिष्यतीति भावी। शसादेः करणे त्रक् । शसादेर्धातोः करणेऽर्थे त्रके प्रत्ययो भवति । सर्व धातुभ्यस्त्रमनो । शस् हिंसायाम् । शंसति वा शस्यते अनेनेति शस्त्रम् । शास् अनुशिष्टौ । शिष्यते अनेनेति शास्त्रम् । असु क्षेपणे । अस्यते अनेनेति अस्त्रम्। पीयते अनेनेति पात्रम्। पा पाने। नीयते अनेनेति नेत्रम् । दा प्लवने । दीयते अनेनेति दात्रम् । युवहागिभ्यो निः । एभ्यो धातुभ्यो निः प्रत्ययो भवति । यु मिश्रणे । यौति इति योनिः। वहतीति वह्निः । अङ्गतेऽसौ अग्निः । इदिचदिशकिरुदिभ्यो रः । एभ्यो रप्रत्ययो भवति । इदितो नुम् (सू.३४०) । यदि आह्लादने दीप्तौ च । इन्दतेऽसौ इन्द्रः । चन्द्रतेऽसौ चन्द्रः । शक्नोतीति शक्रः । रोदितीति रुद्रः । पुष्पादेरः । पुष्पादेर्धातो रः प्रत्ययो भवति । पुष्प विकसने । पुष्पति तत् पुष्पम् । फल निष्पत्तौ । फलति तत् फलम् । मूल व्याप्तौ । मूलति तत् मूलम् । रघ सामर्थ्ये । उप्रत्ययः रघते शास्त्राणां शत्रूणां च अन्तं गच्छति प्राप्नोतीति रघुः । इश् ऐश्वर्ये । ईष्टे इत्येवंशीलः ईश्वरः । भासृ दीप्तौ । भासते इत्येवंशीलः भास्वरः। पिसृ गतौ । पिसतीत्येवंशीलः पेस्वरः । कस् गतौ । कसतीत्येवंशीलः कस्वरः ।

गमेर्धातोर्डोः प्रत्ययो भवति। गच्छतीति गौः । ग्लायतीति ग्लौः । नुदतीति नौः । नुद प्रेरणे । ष्ट्यै स्त्यै शब्दसंघातयोः। स्त्यायतेर्ड्रट् । डित्त्वाट्टिलोपः । संयोगान्तस्य लोपः (सू.१४६)। टित्त्वादीप् स्त्यायति समूहं करोति सा स्त्री । लक्ष दर्शनाङ्कनयोः ॥ ५२८ ॥

५२९.लक्षतेरी मुट् च ॥ १३.८६ ॥

लक्षतेर्धातोरीः प्रत्ययो भवति तस्य ईप्रत्ययस्य मुडागमश्च । लक्ष्यते पुमान् अनया सा लक्ष्मीः। राजादेः कन् । राजादेर्धातोः कन् प्रत्ययो भवति । राज् धन्व् यु द्यु प्रतिदिव् वष् तक्ष् दंश् पचि षप् अशूङ् नु मह एते राजादयः । राजृ दीप्तौ । राजतेऽसौ राजा । धन्व गतौ । धन्वतीति धन्वा । यु मिश्रणे । यौतीति युवा । द्यु गतौ । द्यौतीति द्युवा । प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा । वृषु वृद्धौ । वर्षतीति वृषा । तक्षू तनूकरणे। तक्ष्णोतीति तक्षा । दंशतीति दश । पचि विस्तारे । पचि संख्याने । इदित् । जश्शसोर्लुक् (सू.१६४)। पञ्चतीति पञ्च । षप् संबन्धे । षप् गणने । अशूङ् व्याप्तौ । षपेरशः किति तुक् वक्तव्यः । सपिन्त ते सप्त । अश्नुवते इति अष्ट । णु स्तुतौ । अस्य गुणः । नुवन्ति ते नव । मह पूजायाम् । अस्य घान्तादेशो वुगागमश्च निपात्ये कन्प्रत्यये परे । मह्यते इति मघवा । इति राजादयः । इस्मन्त्रासुकः सर्वधातुभ्यः । सर्वधातुभ्य इस् मन् त्र असुक् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । वचादेरस् । वचादेर्धातोरस् प्रत्ययो भवति वा सर्वधातुभ्योऽस्प्रत्ययः । उच्यते इति वचः। मह्यते इति महः । पीङ् पाने। पीयते तत् पयः । पिबतेरपि । पिबतेर्धातोरसुन्प्रत्ययो भवति इकारान्तादेशश्च । पीयते इति पयः । तिज् निशाने क्षमायां च । तितिक्षतीति तेजः । तप्यते इति तपः । रञ्ज रागे । असि न लोपो वाच्यः । रजते तत् रजः । रक्ष हिंसायाम् । रक्षतीति

रक्षः । अर्चिरुचिशुचिहुसृपिछादिछृदिभ्य इस् प्रत्ययो भवति । अर्चिरुची दीप्तौ । अर्चतीति अर्चिः । गुणः । रोचिः शोचिः । हूयते इति हविः । सर्पिः । छादेरिस्मन्त्रघञ्क्विप्सु ह्रस्वो वाच्यः । छद संवरणे । चुरादिः । छायतीति छदिः । उछृदिर् दीप्तिदेवनयोः । छृणत्तीति छर्दिः । सर्वधातुभ्यस्त्रमनौ । तनु विस्तारे । तनोति तत् तन्त्रम् । मन ज्ञाने । मन्यते इति मन्त्रः । यम उपरमे । यच्छतीति यन्त्रः । छादि संवरणे । ञ्यन्तः । छादयतीति छत्रम् । क्रियते तत् कर्म । वृञ् आच्छादने । वृणोतीति वर्म। मर्म । दाम । धर्म । छादयतीति छद्म । धनार्तिचक्षिङ्पॄवपितपिजनियजिभ्य उस् प्रत्ययो भवति । धन शब्दे । धनतीति धनुः । ऋ गतौ । गुणः । अरुः । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । चष्टे इति चक्षुः । पिपर्तीति परुः। वपतीति वपुः । तपतीति तपुः । जायते इति जनुः । यजतीति यजुः । अवतॄस्तॄञ्तन्त्रिकण्डिभ्य ईः। अवतीति अवीः । तरतीति तरीः। स्तृञ् आच्छादने। स्तृणोतीति स्तरीः। तन्त्रि धारणे । तन्त्रयति वा तन्त्रयते सा तन्त्रीः । कण्ठयतीति कण्ठीः । सौकर्ये केलिमः । सुखेन भिद्यते तत् भिदेलिमं वा । भेत्तुं सुकरं भिदेलिमं किम् ? काष्ठम् । सुखेन पच्यन्ते इति पचेलिमाः आढक्यः वा पक्तुं सुकराः पचेलिमाः किम् ? तन्दुलाः ।

[१]संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।
कार्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ ७९ ॥

उणादयोऽपरिमिता येषु संख्या न गम्यते ।
प्रयोगमनुत्याद्धा प्रयोक्तव्यास्ततस्ततः ॥ ८० ॥ ५२९ ॥

इति कृदन्ते उणादिप्रक्रिया ॥ ५ ॥

६. भावाधिकारप्रक्रिया ।

५३०.तुम् तदर्थायां भविष्यति ॥ १३.३६ ॥

धातोर्भविष्यति काले तुम् प्रत्ययो भवति तदर्थायां क्रियायां प्रयुज्यमानायाम् । भुज पालनाभ्यवहारयोः । भोक्ष्यतीति भोक्तुं व्रजति । पठिष्यतीति पठितुं ईष्टे । स्तोष्यतीति स्तोतुं ईहते । स्थातुं ईहते । तुमर्थे वुण् वक्तव्यः । द्रक्ष्यतीति द्रष्टुम् । कृष्णं द्रष्टुं व्रजति । कृष्णदर्शको व्रजति । कालसमयवेलासु तुम् । भोक्तुं कालः । अध्येष्यतीति अध्येतुं समयः । स्तोष्यतीति स्तोतुं वेला ॥ ५३० ॥

५३१.घञ् भावे ॥ १३.३७ ॥

धातोर्भावे धञ् प्रत्ययो भवति । चजोः कगौ धिति (सू.५२५) । पच्यते तत् पचनं पाकः। त्यज् वयोहानौ। त्यज्यते तत् त्यजनं त्यागः । भज्यते तत् भजनं भागः । इज्यते तत् यजनं यागः । विभज्यते तत् विभजनं विभागः । युजिर् योगे । अनुप्रयुज्यतेऽसौ अनुप्रयोगः । अनूच्यते तत् अनुवचनम् अनुवाकः । इण् गतौ ।

१) नि॰ सुबोधिकायां नाऽस्ति पद्यमिदम् ।

नन्दादित्वाद्युः । ततो अनादेशः । गुणः वृद्धिः । अयनम् आयः । भूयते तत् भवनं भावः ॥ ५३१ ॥

५३२.आतः ॥ १३.३८ ॥

आतो युक् (सू.४७१) । दीयते तत् दानं दायः । पानं पायः । भावे करणेऽर्थे घञि रञ्जेर्नलोपो वाच्यः । रज्यते अनेनेति रञ्जनं वा रागः । भावे किम् । रज्यतेऽस्मिन्निति रङ्गः । रभ राभस्ये । रभलभोः स्वरे णाद्यपौ विना नुम् वाच्यः । आरम्भः । अञ्चु गतिपूजनयोः । परितो अञ्चतीति पर्यङ्कः ॥ ५३२ ॥

५३३.संज्ञायामकर्तरि च ॥ १३.३९ ॥

धातोः कर्तृवर्जिते कारके भावे कर्मणि च घञ् प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । कार्यं कार्यं प्रति आह्रियते इति प्रत्याहारः । दीयते अस्मिन् इति दायः । पीयते अस्मिन् इति पायः। विक्रियते अनेनेति विकारः। मृजूष् शुद्धौ । अपामृज्यते अनेनेति अपामार्गः। लिख् आलेखने । लिख्यतेऽस्मिन्निति लेखः । आचर्यतेऽस्मिन्निति आचारः। उपाधीयतेऽस्मादिति उपाध्यायः ॥ ५३३ ॥

५३४.स्वरादः ॥ १३.४० ॥

इ उ ऋ वर्णान्तेभ्यो धातुभ्यो अः प्रत्ययो भवति भावादौ । घञोऽपवादः । सञ्चीयतेऽसौ सञ्चयः । चयनं चयः । जीयते इति जयः । नीतये तत् नयनं नयः । उन्नीयते इति उन्नयः।नूयते तत् नवनं नवः । लवनं लवः । स्तूयते तत् स्तवनं स्तवः । कॄ विक्षेपे । कीर्यते इति करः । गरः । नॄ विक्षेपे । न्रियते विक्षिप्यते कामादिभिरिति नरः । षिञ् बन्धने । विशेषेण सीयते बद्ध्यते अनेनेति विषयः ॥ ५३४ ॥

५३५.मदाम् ॥ १३.४१ ॥

मदादीनाम् अः प्रत्ययो भवति भावादौ कर्तृवर्जिते । मदी हर्षे । मद्यते तत् मदनं मदः । प्रमद्यते अनेनेति प्रमदः । प्रमद्यते पुरुषो अनया सा प्रमदा । पण्यते तत् पणनं पणः । शमु दमु उपशमने । शम्यतेऽसौ शमः । दमनं दमः । श्रमु खेदे । श्रम्यते इति श्रमः । भ्रमः । यमु उपरमे । यम्यते इति यमः । दीव्यति विश्वमनेनेति देवः । जङ्गम्यतेऽसौ जङ्गमः । हिसि हिंसायाम् । सिंहे वर्णविपर्ययश्च । मूर्तौ घनः (पा॰ ३/३/७७) । मूर्तौ काठिन्ये परिच्छेदेऽर्थे चाभिधेये हन्तेरः प्रत्ययो भवति भावादौ हन्तेर्घनादेशश्च । दधि काठिन्यं हन्यते इति दधिघनः । परिच्छिन्नं सैन्धवं हन्यते इति सैन्धवघनः । हनो वधादेशश्चाप्रत्ययः । हन्यते इति वधः ॥ ५३५ ॥

५३६.ट्वितोऽथुः ॥ १३.४२ ॥

ट्वितो धातोरथुः प्रत्ययो भवति भावादौ । टुवेपृ कम्पने । वेप्यते अनेनेति वेपथुः। टुणदि समृद्धौ । नन्द्यते अनेनेति नन्दथुः। टुवप् बीजतन्तुसन्ताने । उप्यते इति वपथुः । टुक्षेपृ क्षेपणे । क्षेप्यते अनेनेति क्षेपथुः । टुओश्वि गतिवृद्ध्योः। श्वयथुः । टुक्षु शब्दे ।

क्षूयते इति क्षवथुः । टुवम् उद्गिरणे । वमथुः ॥ ५३६ ॥

५३७.ड्वितस्त्रिमक् तत्कृते ॥ १३.४३ ॥

ड्वितो धातो स्त्रिमक् प्रत्ययो भवति । तेन धात्वर्थेन कृतेऽर्थे वाच्ये सति । क्रियया निर्वृत्तः कृत्रिमः घटः । संभारेण संभृतं वा निर्वृत्तं संभृत्रिमं युद्धम् । पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिमं फलम् । याचनेन निर्वृत्तं याचित्रिमं किम् ? विप्रधनम् ॥ ५३७ ॥

५३८.नङ्की ॥ १३.४४ ॥

धातोर्नङ्की इत्यतौ प्रत्ययौ भवतः भावादौ । यज् याच् यत् विच्छ प्रच्छ स्वप् एभ्यो नङ् प्रत्ययो भवति । स्तोः श्चुभिः श्चुः (सू.४१) । असम्प्रसारणम् । इज्यते अनेनेति यज्ञः। याच्यते सा याच्ञा । यती प्रयत्ने । यत्यते तत् यतनं यत्नः । छः श्नं । छकारस्य शकारादेशो भवति नप्रत्यये परे भावादौ । शकारादेशः सम्प्रसारणबाधार्थः । विच्छि गतौ । विच्छ्यते इति विश्नः । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । प्रच्छ्यतेऽसौ प्रश्नः । रक्ष्यतेऽसौ रक्ष्णः । सुप्यते इति स्वप्नः । उपसर्गकर्माधारेषु दाधोः किः । उपसर्गे कर्मण्युपपदे आधारे च दाधोः किः प्रत्ययो भवति । अन्तर्धीयते इति अन्तर्धिः । आधिः । आदिः । विधिः । आधीयते तत् आधानं आधिः । आदीयते तत् आदानं आदिः । आतोऽनपि (सू.३७२)। इत्याकारलोपः । विधीयते तत् विधानं विधिः । संधीयते तत् संधानं सन्धिः । उदकं धीयतेऽस्मिन्निति उदधिः । उदकस्य। उदकशब्दस्य उदादेशो भवति अधिकरणे पयोधिः । अम्भो निधीयते अम्भोनिधिः ॥ ५३८ ॥

५३९.युट् च ॥ १३.४६ ॥

धातोर्भावे युट् प्रत्ययो भवति । युवोरनाकौ (सू.४७५)। ज्ञायते तत् ज्ञानम् । क्रियते तत् करणम् । दीव्यते तत् देवनम् । दीयते तत् दानम् । भूष अलङ्कारे । भूष्यते तत् भूषणम् । ह्रियते तत् हरणम् । हूयते तत् हवनम् । उह्यते तत् हवनम् । भाष व्यक्तायां वाचि । भाष्यते तद्भाषणम् । दूष वैचित्ये । दूष्यते तत् दूषणम् । गीयते तत् गानम् । पीयते तत् पानम् । मीयते तत् मानम् । उदः स्थास्तम्भोः सलोपश्च । उत् उपसर्गात्परयोः स्थास्तम्भयोः सकारस्य लोपो भवति । उत्थीयते तत् उत्थानम् । स्तम्भ रोधने । उत्तम्भते तत् उत्तम्भनम् ॥ ५३९ ॥

५४०.साधनाधारयोः ।। १३.४७ ॥

युट् साधने आधारे चार्थे युट् प्रत्ययो भवति । पच्यते अनेनेति पचनः अग्निः । पच्यतेऽस्यां स्थाल्यां सा पचनी स्थाली ॥ ५४० ॥

५४१.ईषद्दुः सुषु खल्यू ॥ १३.५० ॥

ईषदादिषु प्रयुज्यमानेषु खल् यू इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः भावादौ । लकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः । खकारो गुणविधानार्थः मुमागमार्थश्च । ईषत्सू अकृच्छ्रार्थौ । दुः कृच्छ्रार्थः । ईषदनायासेन भूयते इति ईषद्भवः । दुर्भवः सुभवः । ईषदनायासेन क्रियते

इति ईषत्करः। प्रपञ्चो हरिणा। दुःखेन क्रियते इति दुष्करः। सुखेन क्रियतेऽसौ सुकरः। ईषदाढ्यः क्रियते अनेनेति ईषदाढ्यंकरः । दुराढ्यंकरः आढ्यंकरश्चैत्रो भवता । ईषत् पीयते असौ ईषत्पानः सोमो भवता। दुःपान सुपानः । युधि संप्रहरे। दुःखेन योधयितुं शक्यः दुर्योधनः । सुखेन योधयितुं शक्यः सुयोधनः । ईषत् शासनः । दुःखेन शासयितुं शक्यः दुःशासनः । सुशासनः ॥ ५४१ ॥

इति कृदन्त भावाधिकारप्रक्रिया ॥ ६ ॥

७. कृत्यप्रक्रिया ।

[५४२.(अ) तव्यानीयौ ॥[१]]

तव्यादीनां कृत्यसंज्ञा पाणिनीयानाम् । कृत्यादिभावकर्मणोरेव । तव्यानीयौ । धातोस्तव्यानीयौ प्रत्ययौ भवतः भावादौ । एध वृद्धौ । एध्यते वा एधितुमर्हं एधितव्यं एधनीयं धनं त्वया । भावस्यैकत्वादेकवचनं नपुंसकत्वं च । भूयते वा भावितुमर्हं भवितव्यं भवनीयम् । क्रियते वा कर्तुमर्हं कर्तव्यं करणीयम् । आस्यते वा आसितुमर्हं आसितव्यम् आसनीयम् । कर्तव्यः करणीयो वा धर्मस्त्वया । या प्रापणे । प्रयातुमर्हं प्रयातव्यं प्रयाणीयम् । इटो ग्रहाम् (सू.३७७) । गृह्यते तत् ग्रहीतव्यं ग्रहणीयम् । वृञ् संभक्तौ । व्रियते वा वरितुं योग्यं वरितव्यं वरीतव्यं वरणीयम् ।

५४२.(ब) स्वराद्यः ॥ १३.५१ ॥

स्वरान्ताद्धातोर्यः प्रत्ययो भवति भावादौ। चीयते वा चेतुमहं चेयम्। नेयम् जेयम् । भीयते तत् भेयम् । असरूपोऽपवादः प्रत्ययोऽस्त्रियां वा बाधकः सरूपस्तु नित्यम् । चीयते वा चेतुमर्हं चेतव्यं चयनीयम् । चिकीर्ष्यते वा चिकीर्षितुमर्हं चिकीर्ष्यम् । दातुमिच्छतीति दित्सति वा दित्स्यते इति दित्स्यम् । क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे निपात्येते । क्षेतुं शक्यम् क्षय्यम् । जेतुं शक्यं जय्यम् । अन्यत्र क्षेयं पापं जेयं मनः । क्षय्यजय्यौ चेति चकारादजर्यमिति निपात्यते न जीर्यति इत्यजर्यं सङ्गतम् ॥ ५४२ ॥

५४३.ईच्चातः ॥ १३.५३ ॥

आकारान्ताद्धातोर्यः प्रत्ययो भवति आकारस्य च इकारादेशः। दीयते वा दातुमर्हं देयम् । ज्ञातुं योग्यं ज्ञेयम् । गीयते तत् गेयम् । ग्लेयम् । पातुमर्हं पेयम् । धीयते तत् धेयम् ॥ ५४३ ॥

५४४.पुशकात् ॥ १३.५२ ॥

पवर्गान्तात् शकादेशश्च यः प्रत्ययो भवति भावादौ । शप् उपालम्भे आक्रोशे च । शप्यते इति शप्यम् । डुलभष् प्राप्तौ । लब्धुं योग्यं लभ्यम् । यभ् मैथुने । यब्धुं शक्यं यभ्यम् । जप्तुं योग्यं जप्यम् । सरूपत्वात् पक्षे न घ्यण् । शक्यम् । शक् सह् गद् मद्

१) यद्यपि सारस्वत सूत्रपाठे सूत्रमिदं न पठ्यते तथापि महोपाध्याय-विनयसागरस्य विद्वद्चिन्तामणौ सूत्रमिदम् अन्तर्गणितत्त्वाद् अत्र समावेशितम्। अतः ५४२. सूत्रस्य संख्याक्रमः (अ) (ब) एवं प्रदर्शितः।

चर् यम् तक् शस् चत् यत् पत् जन् हन् शल् रुच् एते शकादयः । षह मर्षणे । सोढुं शक्यं सह्यम् । सह्यते वा सोढुमर्हं सह्यम् । गद्यते वा गदितुमर्हं गद्यम् । मद्यते वा मदितुमर्हं मद्यम् । चरितुमर्हं चर्यम् । यम्यम् । तक् सहने । तक्यते वा तकितुमर्हं तक्यम् । शसु हिंसायाम् । शंसितुमर्हं शस्यम् । चते माने । चते कान्तौ । चत्यते इति चत्यम् । यत्यम् । पत्यम् जन्यम्। हनो वधादेशो ये । हन्यते वा हन्तुमर्हं वध्यम् । शल् शोभायाम् । शल्यम् । रोचितुं शक्यं रुच्यम् । शक् सामर्थ्ये । शक्लृ शक्तौ । शक्यते तत् शक्यम् ॥ ५४४ ॥

५४५.ऋहसान्तात् घ्यण् ॥ १३.५४ ॥

ऋवर्णान्ताद्धसान्ताच्च धातोर्घ्यण् प्रत्ययो भवति भावादौ । घकारो घित्कार्यार्थिः । णकारो वृद्ध्यर्थः । क्रियते वा कर्तुमर्हं कार्यम् । वृञ् वरणे । व्रियते तत् वार्यं धार्यं चार्यम्। हस् हसने । हास्यम् । ह्रियते तत् हार्यम् । हनो (सू.४४८) घत् । हन्यते तत् घात्यम् । चजोः कगौ घिति । पक्तुं योग्यं पाक्यम् । वच परिभाषणे । वचेः शब्दसंज्ञायां कुत्वं वाच्यम् । तेन वाक्यम् । अन्यत्र वाच्यम् । यज्याच्वच्रुच्प्रवच्अर्च्त्यज्पूज्गर्ज्मुजां घ्यणि कुत्वाभावः। याज्यम् । याच्यम् । वाच्यम् । रोच्यम्। प्रवाच्यम् । अर्च्यम् । त्याज्यम् । पूज्यम् । गर्ज शब्दे । गर्ज्यते तत् गर्ज्यम् । भुज्यते तत् भोज्यम् । बाध् हिंसायाम् । बाधितुं योग्यं बाध्यम् । भजितुं योग्यं भाज्यम् ॥ ५४५ ॥

५४६.ओरावश्यके ॥ १३.५५ ॥

उवर्णान्ताद्धातोरावश्यकेऽर्थे घ्यण् प्रत्ययो भवति ॥ ५४६ ॥

५४७.ओदौतोर्यः स्वरवत् ॥ १३.६४ ॥

धातोरोकारौकारयोर्निमित्तं वा सम्बन्धी यः प्रत्ययः स स्वरवत् स्यात् । समासे अवश्यमादीनामन्तलोपमिच्छन्ति शाब्दिकाः ।

लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुं काममनसोरपि ।
समो वा हिततयोर्मांसस्य पचि युड्घञोः ॥ ८१ ॥

लूञ् छेदने । लूयते वा लवितुं योग्यः लाव्यः । अवश्यं लाव्यो अवश्यलाव्यः । भोक्तुं कामो यस्य सः भोक्तुकामः । श्रोतुं मनो यस्य सः श्रोतुमनाः । सम्यक्प्रकारेण हितं सहितम् - संहितम् । संततम् - सततम् । मांसस्य पचनं मांसपचनम् । युड्घञोः पचि परे मांसस्याकारो वा लुम्पते । मांसस्य पचनं मांसपचनम् । मांसस्य पाकः मास्पाकः - मांसपाकः ॥ ५४७ ॥

५४८.ऋदुपधात् क्यप् ॥ १३.५६ ॥

ऋकारोपधाद्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति भावकार्ययोः । कृती छेदने । कर्तितुमर्हं कृत्यम् । नितरां कर्तितुं योग्यं निकृत्यम् । वृद्ध्यम् । वृत्यते तत् वृत्यम् । कृपिचृत्योर्न क्यप् । कृपू सामर्थ्ये । कृपो रो लः (पा॰ ८/२/१८) । कल्प्यम् । चृत दीप्तौ ।

चर्यम् । मृजो वा क्यप् । मृज्यं मार्ग्यम् । ह्रस्वाच्चक्यप् । ह्रस्वान्ताद्धातोर्भवि क्यप् प्रत्ययो भवति । तस्य ग्रहणे तदन्तस्य ग्रहणम् । क्रियते तत् कृत्यम् । कृञः क्यपि वा रिङ् वक्तव्यः । तुगभावश्च । कृत्या क्रिया । ङिदनेकाक्षरोऽप्यादेशस्तदन्तस्यैव वक्तव्यः । गुप् गुहोः क्यप् । गोप्तुं योग्यं गुप्यम् । गूहितं योग्यं गुह्यम् । वदेः क्यप् भावादौ । वदेर्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति भावादौ । मृषा उद्यते इति मृषोद्यम् । ब्रह्मणा उद्यते या कथा सा ब्रह्मोद्या । ग्रहेः क्यप् । अर्जुनगृह्या सेना । भुवो भावे क्यप् । नाम्नि उपपदे भुवो भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । ब्रह्मणो भावः ब्रह्मभूयं गतः। ब्रह्मणा भूयते तत् ब्रह्मभूयं गतः। नाम्नि किम् । भवितव्यम् भव्यम् । इण् स्तु वृ दृ भृ शास् जुष् खन् एभ्यः क्यप् वाच्यः । तुक्। ईयते इति इत्यः स्तुत्यः वृत्यः । दृङ् आदरे । दृत्यः भृत्यः। शासेरिः शिष्यः। जुष् प्रीतिसेवनयोः। जुष्यः । खन एत्वं क्यपि वाच्यम् । खन्यते इति खेयम् । भिद्योध्यौ नदे निपात्येते । भिनत्ति कूलमिति भिद्यः । उज्झ उत्सर्गे । उज्झति जलमिति उद्धयः नदः । नदे किम् । भेत्ता उज्झिता । कृवृष्योर्वा क्यप् । क्रियते तत् कृत्यम् । कर्तुं योग्यं कार्यम् । वृष वृष्टौ । वृष्यं वर्ष्यम् ॥ ५४८ ॥

५४९.भावकार्ययोः ॥ १३.४९ ॥

विहितास्तव्यादयस्तेऽर्ह विधौ च वक्तव्याः । रारोझसे दृशाम् (सू.३६६) । दर्शनार्हो द्रष्टव्यः। द्रष्टुं अर्हः दर्शनीयः - दृश्यः। इङ् अध्ययने । स्वाध्यायोऽध्येतव्यः स्वाध्यायो नाम वेदः। श्रु श्रवणे। श्रवणार्हः श्रोतव्यः।श्रोतुं योग्यं श्रवणीयम्। मान पूजायाम्। मानितुं योग्यो मानितव्यः माननीयः। ध्यै चिन्तायाम् । ध्यानार्हो ध्यातव्यः। धातुं योग्यो ध्यानीयः । मन ज्ञाने । मननार्हो मन्तव्यः । मन्तुं योग्यो माननीयः । सप्रत्ययान्तादपि एते प्रत्यया भवन्ति । नितरां ध्यातुमेष्टव्यो निदिध्यासितव्यः । भवतुमेष्टव्यो बभूषितव्यः । बभूषणीयः । तव्यानीयौ क्यप्घ्यण्याः ।

कृत्याः पञ्च समाख्याता घ्यण्क्यपौ भावकर्मणोः ।
तव्यानीयौ स्वराद्यश्च शब्दशास्त्रविचक्षणैः ॥ ८७ ॥ ॥ ५४९ ॥

इति कृत्यप्रक्रिया ॥ ७ ॥

८. स्त्र्यधिकारप्रक्रिया ।

स्त्रियां यजां भावे क्यप् । यजादेर्धातोः भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । यज् व्रज् समज् निषद् निपत् मन् विद् षुञ् शीङ् भृञ् इण् कृ इषु परिसृप परिचर अटाट्य आस् चर् जागृ हन् एते यजादयः । कित्त्वात्संप्रसारणम् । इज्यते सा इज्या स्त्रीत्वादाप् । व्रज्यते सा व्रज्या । अज गतौ क्षेपणे च । समज्यते सा समज्या शिबिका । प्रकर्षेण व्रज्यते अस्यामिति प्रव्रज्या । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । निषद्यते सा निषद्या निपत्या । मन ज्ञाने । मन्यते सा मन्या । नम्या विद्यते सा विद्या । सुत्या । शीङोऽयङ् क्ङिति ये वक्तव्यः । शय्या । भृत्या । ईयते सा इत्या । कृत्या । कृञो यक् वा वाच्यः। अयकि (सू.४३८) । क्रियते सा क्रिया । इषेश्छान्तादेशो यलोपश्च । इष्यते सा इच्छा ।

सुरतेर्गुर्णः । परिसर्या परिचर्या अटाट्या । आस्या । चर्चा । जागर्तेर्गुणः । जागर्या । हनस्तकारान्तादेशो हिंसायामर्थे । हन्यते सा हत्या । हन्तेस्तः । हन्तेर्नकारस्य कारादेशो भवति क्यपि स्त्रियाम् । ब्रह्म हन्यते इति ब्रह्महत्या ।

५५०.स्त्रियां यजां भावे क्तिः ॥ १३.५७ ॥

धातोः स्त्रियां भावे क्तिः प्रत्ययो भवति। क्रियते सा कृतिः। बुद्ध्यते सा बुद्धिः । स्मृङ् चिन्तायाम् । स्मर्यते सा स्मृतिः । पच्यते सा पक्तिः । पचि विस्तारे । पञ्च्यते तत् पञ्चनं - पङ्क्तिः । सम्प्रसारणम् । उह्यते सा ऊढिः । संविद्यते सा संवित्तिः । शमां दीर्घः (सू.३८०) । शमादीनां दीर्घो भवति क्तिप्रत्यये परे । शम्यते सा शान्तिः । दम्यते सा दान्तिः । गम्यते सा गतिः । हन्यते सा हतिः । भ्रमु चलने । भ्रम्यते सा भ्रान्तिः । अनुभूयते तत् अनुभवनं अनुभूतिः । विशिष्टा भूतिः विभूतिः । प्रभूतिः भवनं भूतिः । शुधु शौचे । शोधनं शुद्धिः । ईश्शीङोर्वरक्तिप्रत्ययौ नेट् गुणश्च ॥ ५५० ॥

५५१.हवक्त्योः ॥ १२.१६९ ॥

ईश्शीङोर्वरक्तिप्रत्ययौ स्तौ वरप्रत्ययस्य क्तिप्रत्ययस्य च इट् न । शीङो गुणोऽपि न भवति । संशय्यते तत् संशयनम् । संशीतिः । ईष्टेऽसौ ईश्वरः । ह्री गतौ । ह्रीयते इति ह्रीतिः । जागरणं जागृतिः । निगृह्यते सा निगृहीतिः । कुच संकोचने । कुच सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु । तुदादिः । निकुचितिः । निपठितिः । स्निह् आस्कन्दने । उपस्निहितिः । निपतितिः । विशेषेण ध्रियते सा विधृतिः । ग्लाम्लाज्याहाकृत्वरिभ्यः क्तेरर्थे निः प्रत्ययो भवति । ग्लायते सा ग्लानि ज्यानिः । हानिः । ञित्वरा संभ्रमे । त्वरतेर्वस्य उत्वं वाच्यम् । त्वर्यते सा तूर्णिः । कॄल्वादिभ्यश्च क्तेरर्थे निः प्रत्ययो भवति। ऋत इर् (सू.३७६)। कीर्यते सा कीर्णिः । लूनिः । धूनिः । पूर्णिः । संपदादेः क्विप् वा वाच्यः । संपत् संपित्तः । कर्तरि क्तिश्च संज्ञायाम् । कर्त्र्थे धातोः क्तिः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । डुकृञ् करणे । प्रकुरुते सा प्रकृतिः । धृञ् धारणे । विपूर्वः । विशेषेण धरतीति विधृतिः ॥ ५५१ ॥

५५२.षिद्भिदामङ् ॥ १३.५८ ॥

षितो धातोर्भिदादेश्च स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति भावादौ । पच्यते सा पचा। मृज्यते सा मृजा। जॄषु वयोहानौ । जरादौ ङानुबन्धरहितो अः प्रत्ययो भवति । जीर्यत्यनया सा जरा। इषु इच्छायामिति निर्देशाज्ज्ञापकादिच्छा इत्यादि निपात्यते । इच्छा । इषादेरङ्र्थे युट् । एषणमिति एषणा । भिद्यते अनया सा भिदा । छिद्यतेऽनया सा छिदा । क्षिपा । गुहू संवरणे । गुहा । मेधृ हिंसायाम् । मेधृ वधमेधासंगमेषु । मेध्यते इति मेधा । कृपा । पीड बाधायाम् । पीडा । बाध पीडायाम् । बाधा क्षपा रात्रिः ॥ ५५२ ॥

५५३.गुरोर्हसात् ॥ १३.५९ ॥

गुरुमतो हसान्ताद्धातोः स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति भावादौ न कितः।ईह चेष्टायाम्।

ईह्यते सा ईहा । ऊह्यते सा ऊहा । ईक्ष दर्शनाङ्कनयोः । ईक्ष्यते तत् ईक्षणं ईक्षा । एध्यते सा एधा । गुरोः किम् । भक्तिः । हसात्किम् । नीतिः । लिख् रिख् लेखने । लिख्यते तल्लेखनं लेखा । रिख्यते तद्रेखणं रेखा । गुध परिवेष्टने । गुध्यते इति गोधा । धेट् पाने । सुष्ठु धीयते इति सुधा । डुधाञ् धारणपोषणयोः । श्रद्धीयते सा श्रद्धा । क्तिरापादिभ्यः। आप्तिः दीप्यते सा दीप्तिः । राध्यते सा राद्धिः । प्रशास्तिः ॥ ५५३ ॥

५५४.प्रत्ययान्तात् ॥ १३.६० ॥

प्रत्ययान्ताद्धातोः स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति भावादौ । चिकीर्ष्यते सा चिकीर्षा । आत्मनः कर्तुमिच्छा चिकीर्षा । आत्मनः पुत्रेच्छा वा पुत्रीयते सा पुत्रीया । अशितुमिच्छा अशनाया । लोलूयते सा लोलूया । अटाट्या । कण्डूञ् मात्रविघर्षणे । कण्डूयते सा कण्डूया । मुमूर्षणं मुमूर्षा । इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे । धानिर्देतु वाच्ये सति इक्श्तिपौ प्रत्यपौ भवतः । शकारः शिति चतुर्वत्कार्यार्थः । पच् इत्ययं धातुः पचिः । श्रयतिः । पचतिः । भवतिः । ञ्यन्तआस्ग्रन्थ्अर्थश्रन्थघट्विद्वदिइषिभ्यः स्त्रियां युर्वाच्यः । डुकृञ् करणे । युवोरनाकौ (सू.४७५) । ग्रथ्यतेतद्ग्रन्थनमिति ग्रन्थना । उपासनमिति उपासना । श्रथि शौथिल्ये । श्रन्थना । घटनमिति घटना । विद्यते वेदनमिति वेदना । वन्द्यते सा वन्दना । एषणमिति एषणा । इञ् अजादिभ्यः । अज गतौ । अजिः। अत सातत्यगमने । आतिः । इक् कृष्यादिभ्यः । भावादौ । कृष्यते सा कृषिः । गिरिः। किरिः। सर्वधातुभ्यः इः । कविः रविः ॥ ५५४ ॥

इति स्त्र्यधिकारप्रक्रिया ॥ ८ ॥

९. क्त्वादिप्रक्रिया ।

५५५.पूर्वकाले क्त्वा ॥ १३.८० ॥

धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति पूर्वकाले समानकर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने। देवदत्तः स्नात्वा भुङ्क्ते । भुक्त्वा व्रजति ॥ ५५५ ॥

५५६.न क्त्वा सेट् ॥ १२.७६ ॥

सेट् क्त्वा किन्न भवति । वर्तित्वा शपित्वा । भवित्वा । सेट् किम् । कृत्वा । रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च (पा॰ १/२/२६) । उश्च इश्च वी ते उपधे यस्य तस्माद्धलादेरलन्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः। विद ज्ञाने । विदित्वा-वेदित्वा । लिखित्वा द्युतित्वा । व्युपधात् किम् । वर्तित्वा । रलः किम् । सेवित्वा । हलादेः किम् । एषित्वा । सेट् किम् । भुक्त्वा । मृड्मृद्गुध्गुहकुष्क्लिश्वद्वस्मुष्ग्रहिभ्यः । सेट् किद् भवति । मृड सुखेन । मृडित्वा । मृद क्षोदे । मृदित्वा । गुध् रोचने । गुध् रोषे । गुधित्वा । गुहु रोगे। गुहू संवरणे । गुहित्वा । कुष् निष्कर्षे । कुषित्वा । क्लिश् विबोधे । क्लिशित्वा । वद व्यक्तायां वाचि । उदित्वा । वस् निवासे । उषित्वा । मुषित्वा । गृहीत्वा । नोपधात् थफान्ताद्वा (पा॰ १/२/२३) कित् । नकारोपधाते

थफान्ताद्धातोः सेट् क्त्वा वा किद्भवति । ग्रन्थ संदर्भे । नो लोपः (सू.३३८) । ग्रथित्वा - ग्रन्थित्वा । गुम्फ ग्रन्थने । गुफित्वा- गुम्फित्वा इत्यादि । अलंखल्वोः प्रतिषेधे क्त्वा । प्रतिषेधार्थयोरलंखलु शब्दयोः पूर्वपदयोः सतोः पूर्वकालं विनापि क्त्वा प्रत्ययो भवति अत्रालंखलुशब्दौ निषेधार्थौ तयोरुपपदत्वात् । अलं भुक्त्वा न भोक्तव्यम् । भोजनं मा कुरु इत्यर्थः । खलु भुक्त्वा न भोक्तव्यम् ॥ ५५६ ॥

५५७.उदितः क्त्वा ॥ १२.१६४ ॥

उदितः धातोः परस्य क्त्वा प्रत्ययस्य वा इडागमो भवति । एषित्वा - इष्ट्वा । भ्रमु चलने । भ्रमित्वा - भ्रान्त्वा । अदो जघुः जग्ध्वा ॥ ५५७ ॥

५५८.समासे क्यप् ॥ १३.८२ ॥

समासे सति पूर्वकाले क्यप् प्रत्ययो भवति तत्कर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् (सू.४९३)। डुभृञ् धारणपोषणयोः। संभृत्वा करोतीति संभृत्य करोति। णमु प्रह्वत्वे शब्दे च। प्रकर्षेण कायमाङ्मनोभिर्नत्वा इति प्रणम्य गच्छति । अनञ्पूर्व इत्येके । अकृत्वा जल्पति । अकृत्वा गच्छति ।

अजित्वा शास्त्रवान्सर्वानकृत्वा विमलं यशः ।
अदत्त्वा वित्तमर्थिभ्यः कथं जीवन्ति भूभृतः ॥ ८३ ॥

क्यपि ञेर्गुणश्च । क्यपि लघुपूर्वस्य ञेरयादेशोऽपि वाच्यः । परिणमयित्वा इति परिणमय्य भुङ्क्ते । विगमय्य विगणय्य । अलघुपूर्वस्य न । तेन ञेर्लोपो वाच्यः। प्रतार्य। सम्प्रधारयित्वा इति सम्प्रधार्य । विचार्य । करोति । आप्लृ व्याप्तौ । आप्नोतेर्वा । प्रापय्य-प्राप्य । दादीनां क्यपि त्वाभावो वाच्यः । क्यपि स्थामी इति ईकारो न भवति । दो अवखण्डने। प्रदाय। प्रसाय। प्रमाय । प्रस्थाय । उप समीपे स्थित्वा इति उपस्थाय । पिनतेर्वा प्रपाय प्रपीय। लोपस्त्वनुदात्ततनाम् (सू. ३९८) । ञमस्य क्यपि वा लोपः । प्रकर्षेण नत्वा इति प्रणम्य प्रणत्य । आसमन्तात् ग्रामे आगम्य आगत्य । विपूर्वस्य दधातेः करोतेरर्थे क्यप् । विधाय । प्रहाय । तत्कालेऽपि क्यप् दृश्यते । नेत्रे निमील्य हसति । मील संमीलने । मील सङ्गमे । उभयपदी । अक्षिणी संमीलित्वा इति अक्षिणी संमील्य हसति । चक्षुषी संमील्य हसति । मुखं व्यादत्वा इति मुखं व्यादाय स्वपिति ॥ ५५८ ॥

५५९.पौनः पुन्ये णम् पदं द्विश्च ॥ १३.८३ ॥

समानकर्तृकेषु धातुषु प्रयुज्यमानेषु पूर्वकाले पौनः पुन्यार्थे धातोर्णम् प्रत्ययो भवति णमन्तस्य पदस्य द्विर्वचनं भवति । आतो युक (सू.४७१) । पीत्वा पीत्वा इति पायं-पायं गच्छति । आदरे पीप्सायां द्विर्भावः । भुक्त्वा इति भोजं भोजं व्रजति । स्मृत्वा इति स्मारं स्मारं नमति शिवम् । कथमादिषु स्वार्थे कृञो णम् । कथं इत्थं अन्यथा एवं एतेषु प्रयुज्यमानेषु स्वार्थे कृञो णम् प्रत्ययो भवति । कथं कारं इत्थं कारं अन्यथाकारं एवं कारं पठति । एवं पठतीत्यर्थः । समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहां णम् वाच्यः स्वार्थे तेषामनुप्रयोगश्च । समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवं गृहीत्वा इति

जीवग्राहं गृह्णाति इत्यादि ॥ ५५९ ॥

५६०.वर्णात्कारः ॥ १३.८७ ॥

वर्णमात्रात्कारः प्रत्ययो भवति । क इति वर्णककारः । व इति वर्णो वकारः । अ इति वर्णः अकारः । वर्णसमुदायादपि कारो दृश्यते । अहंकारः ओंकारः । टकारः । पकारः। इत्यादि ॥ ५६० ॥

५६१.रादिफो वा ॥ १३.८८ ॥

रइति वर्णः रेफः-रकारः ।

रकारादीनि नामानि श्रुत्वा तत्रास रावणः ।
रत्नानि च रमण्यश्च संत्रासं जनयन्ति मे ॥ ८४ ॥

रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति ।
मनः प्रसन्नतामेति रामनामाभिशङ्कया ॥ ८५ ॥ ॥ ५६१ ॥

५६२.लोकाच्छेषस्य सिद्धिः ॥ १३.८९ ॥

अस्य सारस्वतव्याकरणस्य ये शेषप्रयोगास्तेषां लोकात् अन्यव्याकरणात्सिद्धिर्भवति यथा मातरादेः । इत्यादि प्रयोगानुसारेण बोद्धव्यम् ।

स्वरूपान्तोऽनुभूत्यादिः शब्दोऽभूद्यत्र सार्थकः ।
स मस्करी शुभां चक्रे प्रक्रियां चतुरोचिताम् ॥ ८६॥

अवताद्वो हयग्रीवः कमलाकर ईश्वरः ।
सुराऽसुरनराकारमधुपापीतपत्कजः ॥ ८७ ॥ ॥ ५६२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याऽनुभूतिस्वरुपाचार्यविरचितायां कृदन्तप्रक्रियायां क्त्वादिप्रत्यय प्रक्रिया समाप्ता ॥ ९ ॥

॥ समाप्ता चेयं तृतीया वृत्तिः ॥

॥ श्रीलक्ष्मीनृसिंहार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

सारस्वतो धातुपाठः ।

सकलभट्टारकपुरन्दरभट्टारक श्री १०६ श्री विजयप्रभसूरश्वरपरमगुरुभ्यो नमो नमः ॥

प्रणम्य परमात्मानं बालव्युत्पत्तिहेतवे ।
सारस्वतीयधातूनां पाठो व्याख्यायते मया ॥१॥

उदात्ता सेट एष्टव्या अनुदात्तास्तथाऽनिटः ।
इत्युत्सर्गप्रवादोऽयं प्रकारो यत्र कुत्रचित् ॥२॥

उदात्तो ञितो य ते परस्मैपदभाजिनः ।
अनुदात्ते नुभेदे आत्मनेपद इष्यते ॥३॥

स्वरितेतो ञितो येऽत्र ते स्युरुभयभाजिनः ।
छन्दस्यथ विशेषो वा व्यभिचारोऽपि दृश्यते ॥४॥

क्रियैवोत्सर्गतो वाच्या धातूनां कारकादि तु ।
प्रत्ययार्थप्रधाना स्यात् क्रियाऽवसिततो यतः ॥५॥

पूर्वा प्रकृतिरुत्सर्गात् प्रत्ययः प्रकृतेः परः ।
ईषदर्थबहुः पूर्वो द्राक्षा बहुगुणा यथा ॥६॥

१. भू (१) (१)* सत्तायामुदात्तः ।
२. एध (२) (७९) वृद्धौ।
३. स्पर्ध (३) (-) संघर्षे।
४. बाधृ (५) (-) लोडने।
५. दध (८) (-) धारणे।
६. वदि (११) (-) अभिवादन-स्तुत्योः ।
७. स्पदि (१४) (-) किंचिच्चलने ।
८. मुद (१६) (-) हर्षे।
९. दद (१७) (८१) दाने।
१०. स्वद (१८) (-) ११. स्वाद (२८) (-) आस्वादने।
१२. पर्द (२९) (-) कुत्सिते शब्दे।
१३.यती (३०) (-) प्रयत्ने।
उदात्ताऽनुदात्तेतः।
१४. षिधु (४८) (१०) गत्याम्।
१५. गद (५३) (-) व्यक्तायां वाचि।
१६. णद (५५) (-) अव्यक्ते शब्दे।
१७. नर्द (५७) (-) १८. गर्द (५८) (-) शब्दे।
१९. तर्द (५९) (-) हिंसायातम्।
२०. इदि (६४) (-) परमैश्वर्ये।
२१. णिदि (६८) (-) कुत्सायाम्।

*अग्रे वर्तिसंख्याक्रमः सारस्वतीयः। पश्चाद्वर्तिनौ संख्याक्रमै पाणिनीयस्य च सारस्वतप्रक्रियाश्च।

२२. टुणदि (६९) (-) समृद्धौ।
२३. क्रदि (७३) (-) रोदने।
२४. क्लदि (७४) (-) परिदेवने।
२५. शुन्ध (७६) (-) शुद्धौ सुलाभे।
२६. अत (३८) (-) सातत्यगमने।
२७. खादृ (५०) (-) भक्षणे।
२८. अर्द (५६) (-) गतौ याचने।
२९. उन्दी (१५५१) (-) क्लेदने।
३०. उज्झी (३०) (-) विनामे।
३१.अद (-) (-) अभियोगे।
उदात्ताऽनुदात्तेतः।
३२.लोकृ (७९) (-) दर्शने।
३३. श्लोकृ (८०) (-) संघाते।
३४. शकि (८९) (-) शंकायाम्।
३५. अकि (१०) (-) लक्षणे।
३६.लघि (१११) (-) गतिभोजननिवृत्योः।
३७.श्लाघृ (११९) (-) कथने।
अनुदात्तानुदात्तेतः।
३८. भदि (१२) (-) कल्पाणे।
३९. मदि (१३) (-) स्वल्यगतौ।
४०. ह्राद (२६) (-) अव्यक्ते शब्दे।
४१. ह्लादी (२७) (-) सुखने।
४२. नाथृ (-) (-) उपतापैश्वर्ययोः।
४३. कत्थ (३७) (-) श्लाघायाम्।
४४. द्रेकृ (८१) (-) उच्छाहे।
४५. पिडि (२८२) (-) संघाते।
४६. भेष्ट (९४७) (-) दैन्यै।
४७. स्यन्दू (८१०) (११०) [प्र] स्रवणे।
४८. ठौकृ (१०१) (-) ४९. त्रौकृ (१०२) (-) ५०. टीकृ (१०७) (-) गत्यर्थाः।
उदात्तानुदात्तेतः।
५१. अगि (१५०) (-) ५२. रगि (१४८) (-) ५३. लगि (१४९) (-) ५४. इगि (१५७) (-) ५५. रिगि (१५८) (-) ५६. लिगि (१५९) (-) गत्यर्थाः ज्ञानश्च।
५७. तकि (१२२) (-) कृच्छ्र जीवने।
५८. बुक्क (१२३) (-) भा [भ] षणे।
५९. शघि (१६९) (-) आघ्राणे।
६०. शुच (१९१) (-) शोके।
६१. लुञ्च (१९५) (-) अपनयने।
६२. अच (-) (-) ६३. अर्च (२१२) (-) गतिपूजनयोः।
६४. लाछि (२१५) (-) लक्षणे।
६५. वाछि (२१६) (-) इच्छायाम्।
६६. ह्रीछ (२०८) (-) लज्जायाम्।
६७. मुर्छा (२२०) (-) मोहसमुछ्राययोः।
६८. कूज (२३१) (-) अव्यक्ते शब्दे।
६९. गर्ज (२३४) (-) शब्दे।
७०. तर्ज (२३५) (-) भर्त्सने।
७१. अज (२३८) (२६) गतिक्षेपणयोः।
७२. एजृ (२४२) (-) कंपने।
७३. दुर्व (-) (-) स्फूर्जा वज्र-निर्घोषे।
७४. वज (२६०) (२४) ७५. व्रज (२६१) (२५) गतौ।
७६. अट (३०४) (-) ७७. पट (३०५) (-) गतौ।
७८. रट (३५४) (-) परिभाषणे।
७९. भट (३१६) (-) भृतौ।
८०. लुट (३२३) (-) विलोऽने।
८१. हेठ (२७४) (-) विबाधायाम्।
८२. लप (-) (-) ८३. जल्प (४२५) (-) व्यक्तायां वाचि।
८४. जप (४२४) (-) मानसे च।
८५. खर्व (-) (-) अल्पत्वे।
८६. गर्व (६२३) (-) दर्पे।
८७. सर्व (४५२) (-) ८८. शर्व (४५१) (-) गतौ।

८९. मडि (३३५) (-) भूषायाम्।
९०. मुडि (३४०) (-) खण्डने।
९१. पद (-)(-) व्यक्तायां वाचि।
९२. मुठि (-)(-) शोषणे।
९३. रुठि (३६८) (-) ९४. लुठि (३६९) (-) गतौ।
९५. क्रीड (-)(-) विहारे।
९६. शसु (७७३) (-) हिंसायाम्।
९७. हठ (३५६) (-) बलात्कारे।
९८. च्युतिर् (४०)(-) आसेचने।
९९. उधि (-)(-) क्लेशने।
१००. चदि (७०) (-) आह्लादने दीप्तौ च।
१०१. शस्वृ (-)(-) व्याप्तौ।
१०२. बल् (-)(-) भाषणे।
१०३. णख (१३८) (-) १०४. मख (१३६) (-) १०५. सखि (-)(-) गतौ।
१०६. त्वगि (-)(-) कंपने।
१०७. कुच (९१५) (-) १०८. कुंच (१९३) (-) कौटिल्याल्पीभावयोः।
१०९. म्लेच्छ (२१३) (-) अव्यक्तायां वाचि।
११०. खर्ज (२३७) (-) व्यथने।
१११. जट (३१४) (-) ११२. जुट (-)(-) संघाते।
११३. खट (३१८) (-) कांक्षे।
११४. पिट (३२०) (-) शब्दसंघातयोः।
११५. विट (-)(-) प्रैष्ये।
११६. कुटि (-)(-) गतिवैकल्यै।
११७. मुट (१४६२) (-) प्रमर्दने।
११८. बट (-)(-) स्थौल्ये।
११९. मठ (३५२) (-) निवासे।
१२०. शठ (३६२) (-) कैतवे च।
१२१. गडि (३८६) () वदनैकदेशे।
१२२. रप (-)(-) १२३. लप (-)(-) भाषणे।
१२४. शोणृ (४८६) (-) वर्णगत्योः।
१२५. ईर्ष्य (-)(-) आहसने।
१२६. दल (-)(-) भेदने।
१२७. पीड (-)(-) पीडने।
१२८. पीव (-)(-) स्थौल्ये।
१२९. गल (-)(-) हिंसारावयोः।
१३०. चर्व (६१९) (-) अदने।
१३१. खोड़ृ (५९२) (-) १३२. खोलृ (५९१) (-) गतिप्रतिघाते।
१३३. अव (-)(-) १३४. रक्ष (७०२) (-) पालने।
१३५. उक्ष (७०१) (-) सेचने।
१३६. रहि (७७८) (-) गतौ।
१३७. सृ (१००१) (-) गतौ।
१३८. स्कन्दिर् (१०४८) (६४) गतिशोषणयोः।
१३९. उष (७४२) (-) दाहे।
१४०. ध्रुव (१४९३) (-) स्थैर्ये।
उदात्तानुदात्तेतः।
१४१. चर (५९९) (-) गतिभक्षणयोः।
१४२. टुओश्विर् (-) (७८) गतिवृद्ध्योः।
१४३. धेट् (९६८) (५१) १४४. पा (९९१) (५७) पाने।
१४५. वंचु (१९७) (-) १४६. चंचु (१९८) (-) १४७. म्लुंच (२०२) (-) १४८. षस्ज (२१०) (-) गतौ।
१४९. अर्ज (२३२) (-) १५०. सर्ज (२३३) (-) अर्जने।
१५१. खजि (२४१) (-) गतिवैकल्ये।
१५२. लुट (-) (-) परिभाषणे बाल्ये च।
उदात्तानुदात्तेतः।
१५३. वेष्ट (२६३) (-) वेष्टने।
१५४. चेष्ट (२६४) (-) चेष्टायाम्।

१५५. भडि (२८१) (-) परिभाषणे।
१५६. चण्ड (-)(-) कोपे।
१५७. पडि (२८९) (-) गतौ।
१५८. टुवेष्टृ (-)(-) कंपने।
१५९. त्रपूष (३९९) (८५) लज्जायाम्।
१६०. कपि (४००) (-) चलने।
१६१. लवि (४०४) (-) अवस्रंसने।
१६२. क्लीवृ (४०६) (-) आधार्ष्ट्ये।
१६३. ष्टुभु (४२१) (-) स्तंभे।
१६४. गल्भष (४१९) (-) धार्ष्ट्ये।
१६५. गुपू (४२२) (२९) रक्षणे।
१६६. धूप (४२३) (३०) सन्तापे।
१६७. पण (४६९) (९०) व्यवहारे स्तुतौ च।
१६८. पन (४७०) (९१) च।
१६९. धूर्ण (-)(-) भ्रमणे।
१७०. क्षमु (१२८३) (-) स्वसहने।
१७१. कमु (४७३) (३२) कान्तौ।
१७२. क्रमु (५०७) (-) पाद विक्षेपे।
१७३. अय (५०८) (९३) १७४. वय (५०९) (-) १७५. मय (५११) (-) १७६. पय (५१०) (-) १७७. रय (५१६) (-) १७८. तय (५१३) (-) गतौ।
१७९. पूयी (५१८) (-) विशरणे दुर्गन्धे च।
१८०. स्फायी (५२१) उष्णायी वृद्धौ।
१८१. कल (५३१) (-) शब्दसन्तापे।
१८२. शिक्ष (६४५) (-) विद्योपादाने।
१८३. भिक्ष (६४६) (-) याञ्चायाम्।
१८४. दक्ष (६४८) (-) शीघ्रार्थे।
१८५. दीक्ष (६४९) (-) मौण्ड्यादौ।
१८६. ईक्ष (६५०) (८०) दर्शने।
१८७. भाष (६५२) (-) व्यक्तायां वाचि।
१८८. हेपृ (६६२) (-) अव्यक्ते शब्दे।
१८९. कासृ (६६४) (९८) शब्दकुत्सायाम्।
१९०. चकासृ (-) (१७१) १९१. भासृ (६६५) (-) दीप्तौ।
१९२. ग्रसु (६७१) (-) १९३. ग्लसु (६७२) (-) अदने।
१९४. असु (१२८६) (२२२) क्षेपणे।
१९५. ईह (६७३) (९६) चेष्टायाम्।
१९६. गर्ह (६७७) (-) कुत्सने।
१९७. ऊह (६९१)(-) वितर्के।
१९८. काक्षि (७१३) (-) कांक्षायाम्।
१९९. द्राक्षि (७१६) (-) २००. ध्राक्षि (७१७) (-) घोरवासिते च ।
२०१. भूष (७२८) (-) अलंकारे।
२०२. भष (७१४) (-) भर्त्सने।
२०३. आङ्शासि (-)(-) इच्छायाम्।
उदात्तानुदात्तेतः।
२०४. शंसु (७७४) (-) स्तुतौ।
२०५. जि (६०१) (३८) जये ।अनुदात्तौ।
२०६. मह (७७६) (-) पूजायाम्।
२०७. तृहि (-)(-) २०८. वृहि (-) (-) वृद्धौ।
२०९. अर्ह (७८७) (-) पूजायाम्।
२१०. जीव (६०२) (-) प्राणधारणे।
२११. षह (-) (-) सेहने ।
उदात्तानुदात्तेतः।
२१२. चुबि (४५७) (-) वक्त्रसंयोगे।
२१३. ष्टिवु (११८५) (-) श्लेष्मनिरसने।
२१४. क्लमु (-) (-) श्रमे।
२१५. चमु (५०२) (-) अदने।
२१६. फल (५६८) (-) निष्पत्तौ।
२१७. फुल्ल (५७०) (-) विकसने।
२१८. कीलकम् (५६२) (-) बन्धने।
२१९. केलृ (५७६) (-) २२०. खेलृ (५७७)

(-) २२१. क्के [क्ष्वे] लृ (५७८) (-) गतौ।
२२२. खल (५८५) (-) २२३. स्खल (५८४) (-) चलने।
२२४. वृषु (७५२) (-) सेचने।
२२५. घृषु (७५४) (-) संघर्षे।
२२६. लस (७६३) (-) क्रीडने। उदात्तानुदात्तेतः।
२२७. द्युत (७८८) (१०६) द्योतने।
२२८. ञिमिदा (७९०) (२२१) स्नेहने।
२२९. ञिक्ष्विदा (७९१) (-) संचूर्णने।
२३०. रुच (७९३) (-) दीप्तौ।
२३१. क्षुभ (७९९) (-) संचलने।
२३२. स्रंसु (८०२) (-) २३३.ध्वंसु (८०३) (-) २३४. भ्रंशु (८०४) (-) अवस्रंसने गतौ च।
२३५. वृतु (८०७) (१०७) वर्तने।
२३६. वृधु (८०८) (१०८) वृद्धौ।
२३७. सृधु (८०९) (-) शब्दकुत्सायाम्।
२३८. क्लृपू (८११) (-) सामर्थ्ये।
२३९. घट (८१२) (९५) २४०. घट्ट (-) (-) चेष्टायाम्।
२४१.व्यथ (८१३) (११२) दुःखभयचलनयोः।
२४२. प्रथ (८१४) (३२२) प्रख्याने।
२४३. पृथु (-) (-) विस्तारे।
२४४. कदि (८२१) (-) २४५. क्रदि (८२२) () २४६. क्लदि (८२३) (-) वैक्लव्ये।
२४७. ञित्वरा (८२७) (११४) संभ्रमे। घटादयः षितः। उदात्तानुदात्तेतः।
२४८. स्थगि (-) (-) संवरणे।
२४९. लड (८६७) (-) विलसने।
२५०. मदी (८६८) (-) हर्षग्लपनयोः
२५१. ज्वर (८२८) (-) रोगे।
२५२. नट (८३३) (-) नृत्तौ।
२५३. काग (-) (-) २५४. साग (-) (-)
२५५. कण (-) (-) २५६. रण (-) (-)
२५७. स्वन (-) (७४) २५८. भण (-) (-) २५९. स्यम (-) (७५) २६०. ध्वन (८६९) (-) शब्दे।
२६१. वन (-) (-) संभजने।
२६२. ज्वल (८८९) (-) दीप्तौ।
२६३. ज्वल (-) (-) २६४. ह्वल (८५८) (-) २६५.ह्मल (८५९) (-) चलने।
२६६. स्मृ (८६०) (-) आध्याने।
२६७. दृ (८६१) (-) भये।
२६८. नृ (८६२) (-) नये।
२६९. फण (८७९) (७३) गतौ।
२७०. स्थग (-) (-) आच्छादने।
२७१. अक (८४४) (-) २७२. अग (८४५) (-) कुटिलायां गतौ। घटादयो मितः। उदात्तानुदात्तेतः।
२७३. राजृ (८८०) (११६) २७४. भ्राजृ (८८१) (-) दीप्तौ। स्वरितेतावुदात्तौ।
२७५. चल (८९०) (-) कंपने।
२७६. पथि (१६९२) (-) गतौ।
२७७. मथि (-) (-) विलोडने।
२७८. वमु (-) (७२) उद्गिरणे।
२७९. भ्रमु (९०८) (७१) चलने।
२८०.क्षर (-) (-) संचलने। उदात्तानुदात्तेतः।
२८१. सह (९१०) (-) मर्शने।
२८२. रमु (९११) (११३) क्रीडायाम्। उदात्तावनुदात्तेतौ।
२८३.षद्लृ (९१२) (५६) विशरणगत्यवसादनेषु।
२८४. शद्लृ (९१३) (५५) शातने।
२८५. कृश (९१४) (-) आह्वाने रोदने च।
२८६. बुध (९१६) (२२७) अवगमने।

२८७. रुह (९१७) (-) बीजजन्मनि। अनुदात्ता उदात्तेतः।
२८८. जिम (५०६) (-) अदने। उदात्तानुदात्तेतत्।
२८९. टुयाचृ (९२३) (-) याच्आयाम्।
२९०. दासृ (९६०) (-) दाने।
२९१. भेष्ट (-) (-) भये चलने च।
२९२. चख (-) (-) भक्षणे।
२९३ गुपू (-) (-) संवरणे। उदात्ता स्वरितेतः।
२९४. सृञ् (-) (-) सेर्वयाम्। उदात्तः।
२९५. हृञ् (९६५) (११८) हरणे।
२९६. भृञ् (९६४) (-) भरणे।
२९७.डुभृञ् (११६२) (१९५) धारमपोषणयोः।
२९८. प्रीण् (१५६८,१९७८) (-) तर्पणे।
२९९. णीञ् (-) (-) प्रापणे।
३००. धृञ् (-) (-) धारणे।
३०१. स्त्रै (-) (-) गात्रविनामे।
३०२. ग्लै (९६९) (४४) हर्षक्षये।
३०३. स्मृ (९९९) (-) ३०४. ध्यै (९७४) (-) चिन्तायाम्।
३०५. ष्ट्यै (९७७) (४९) ३०६. स्त्यै (९७६) (-) शब्दसंघातयोः।
३०७. कै (९८२) (४८) ३०८. गै (९८३) (४६) ३०९. रै (९७५) (४७) शब्दे।
३१०. पा (९९१) (-) पाने।
३११. घ्रा (९९२) (५८) गन्धोपादाने।
३१२.ध्मा (९९३) (५९) शब्दाग्निसंयोगयोः।
३१३. ष्ठा (९९४) (६०) गतिनिवृत्तौ।
३१४. म्ना (९९५) (६१) अभ्यासे।
३१५. दाण् (९९६) (६२) दाने।
३१६. स्तु (१००१) (-) ३१७. दृ (१०११) (१५२) गतौ। अनुदात्ताः स्वरितेतः।
३१८. व्युङ् (-) (-) ३१९. प्लुङ् (१०२६) (-) ३२०. शैङ् (१०३२) (-)
३२१. गाङ् (१०१६) (१००) गतौ। उदात्तः।
३२२. स्मिङ् (-) (-) ईषद्धसने।
३२३. रैङ् (-) (-) पालने। अनुदात्तौ।
३२४. जभ (४१५) (-) ३२५. जृभी (४१६) (-) गात्रविनामे।
३२६. गाहू (६९२) (-) विलोडने।
३२७. षूञ् (-) (-) पवने।
३२८. डीङ् (१२१०) (१०३) विहायसां गतौ।
३२९. तॄ (१०३८) (६५) प्लवनतरणयोः। उदात्ताः।
३३०. गुपू (-) (८७) कुत्सने।
३३१. तिज (-) (८६) क्षमायाम्।
३३२. मान (१०४१) (८८) पूजायाम्।
३३३. बध (१०४२) (८९) निन्दायाम्।
३३४. रभ (१०४३) (-) राभस्ये।
३३५. डुलभष् (१०४४) (-) प्राप्तौ।
३३६. हद (१०४६) (-) पुरीषोत्सर्गे। अनुदात्ता अनुदात्तेतः।
३३७. णमु (-) (३४) प्रह्वीभावे।
३३८. गम्लृ (१०५१) (३५) ३३९. सृप्लृ (१०५२) (-) गतौ।
३४०. यम (१०५३) (३३) उपरमे।
३४१. तप (१०५४) (३१) सन्तापे।
३४२. त्यज (१०५५) (-) हानौ।
३४३. षंज (१०५६) (६८) सङ्गे।
३४४. दृशिर् (१०५७) (५२) प्रेक्षणे।
३४५. दंश (१०५८) (६७) दशने।
३४६. कृष (१०५९) (३९) विलेखने।

३४७. दह (१०६०) (४३) भस्मीकरणे।
३४८. मिह (१०६१) (४२) सेचने।
३४९. कित (१०६२) (६९) रोगापनयने संशये च।
३५०. कित (-) (-) निवासे। अनुदात्ता उदात्तेतः।
३५१. दान (-) (-) ३५२.शान (१०६४) (१२१) तेजने।
३५३. भज (१०६७) (१२२) सेवायाम्।
३५४. रंज (१०६८) (६६) रागे।
३५५. शप (१०६९) (-) आक्रोशे।
३५६. त्विष (१०७०) (१२७) दीप्तौ।
३५७. यज (१०७१) (१२८) देवपूजा सङ्गतिकरणदानेषु।
३५८. टुवप् (१०७२) (१२९) बीजतन्तु-सन्ताने।
३५९. डुपचष् (१०६५) (१२३) पाके।
३६०.वह (१०७३) (१३०) प्रापणे। अनुदात्ता स्वरितेतः।
३६१. वस (१०७४) (७६) निवासे। अनुदात्त उदात्तेतः।
३६२. व्येञ् (१०७६) (१३२) संवरणे।
३६३. ह्वेञ् (-) (-) आह्वाने। अनुदात्तौ।
३६४. वद (१०७८) (७७) व्यक्तायां वाचि। उदात्त उदात्तेत्।
३६५. अस (९५०) (-) दीप्त्यादानयोश्च।
३६६. हल (८९५) (-) विलेखने।
३६७. बल (८९८) (-) प्राणने।
३६८. क्थि (-) (-) निष्पाके।
३६९. हिक्क (९१९) (-) अव्यक्ते शब्दे।
३७०. लष (९५३) (-) कान्तौ।
३७१. अलञ् (५५३) (-) भूषणपर्याप्तिवारणे।
३७२. कश (-) (-) ३७३. कष (७३१) (-) हिंसायाम्।
३७४. रुच्यृ (-) (-) गतीन्द्रियप्रलय-मूर्तिभावेषु।
३७५. तक्षू (६९९) (-) ३७६. त्वक्षू (७००) (-) तनूकरणे। उदात्ता उदात्तेतः।

अब्विकरणा भ्वादयो धातवः ॥१॥

३७७. अद (१०८१) (-) ३७८. प्सा (११३१) (-) भक्षणे।
३७९. ष्णु (१११३) (१५६) प्रस्रवणे।
३८०. हन (१०८२) (१४८) हिंसागत्योः।
३८१. वी (११२३) (-) प्रजनकान्त्यसन खादनेषु। अनुदात्ता उदात्तेतः।
३८२. वश (११५६) (१४७) कान्तौ।
३८३. द्विष (१०८३) (१८०) अप्रीतौ।
३८४. दुह (१०८४) (१८१) प्रपूरणे।
३८५. दिह (१०८५) (१८२) उपचये।
३८६. लिह (१०८६) (१८३) आस्वादने। अनुदात्ता स्वरितेतः।
३८७. चक्षिङ् (१०८७) (१७२) व्यक्तायां [वाचि]। अनुदात्तः।
३८८. ईर (१०८८) (-) गतौ।
३८९. ईड (१७९७) (१७३) स्तुतौ।
३९०. ईश (१०९०) (१७४) ऐश्वर्ये।
३९१. आसु (१०९१) (१७५) उपवेशने।
३९२. आङ्शासु (१०९२) (-) इच्छायाम्।
३९३. वस (१०९३) (१७६) आच्छादने।
३९४. पृची (१५५६) (-) संपर्के। उदात्ता अनुदात्तेतः।
३९५. टुक्षु (११११) (१५४) ३९६. रु (११०८) (१५१) ३९७.कु(१११७) (-) शब्दे।
३९८. णु (१११०) (१५३) स्तुतौ।
३९९. ऊर्णुञ् (१११४) (१८६) आच्छादने। उदात्ताः।

४००. जागृ (११४८) (१६८) निद्राक्षये।
४०१. दरिद्रा (११४९) (१६९) दुर्गतौ।
४०२. मृञ् (११६३ (-) आच्छादने।
४०३. शीङ् (११०६) (१७८) स्वप्ने।
४०४. यु (११०७) (१४९) मिश्रणे। उदात्ताः।
४०५. ब्रूञ् (१११९) (१८५) व्यक्तायां वाचि।
४०६. ष्टुञ् (१११८) (१८४) स्तुतौ।
४०७. इण (११२०) (१५७) गतौ।
४०८. इङ् (११२१) (-) अध्ययने।
४०९. या (११२५) (१३८) प्रापणे।
४१०.वा (११२६) (१३९) गति-गन्धनयोः।
४११. भा (११२७) (१४५) दीप्तौ।
४१२. मा (११३८) (१३७) माने
४१३. ष्णा (११२८) (१४६) शौचे।
४१४. श्रा (११२९) (-) पाके।
४१५. प्सा (११३१) (-) भक्षणे।
४१६. पा (११३२) (१४४) रक्षणे।
४१७. रा (११३३) (१४०) दाने।
४१८. ला (११३४) (-) आदाने।
४१९. ख्या (११३६) (१४३) प्रकथने। अनुदात्ताः।
४२०. वच (११३९) (१६२) परिभाषणे। अनुदात्त उदात्तेत्।
४२१. विद (११४०) (१५९) ज्ञाने।
४२२. अस् (११४१) (१६०) भुवि।
४२३. मृजुषु(ष्) (११४२) (१६१) श(शु)द्धौ।
४२४. रुदिरु(र्) (११४३) (१६३) अश्रुविमोचने। उदात्तानुदात्तेतः।
४२५. ञिष्विप् (११४४) (१६४) शये। अनुदात्त उदात्तेत्।
४२६. श्वस् (११४५) (१६५) प्राणणे(ने)।
४२७. अन (११४६) (-) च।
४२८.जक्ष (११४७) (१६७) भक्ष-हसनयोः। उदात्ता उदात्तेतः।
४२९. इक (-) (१५८) स्मरणे।
४३०. द्राक (-) (-) कुत्सायां गतौ। अनुदात्तौ उदात्तेतौ।
४३१. ह्नुङ् (११५७) (-) अह्नवे। अनुदात्तः।
४३२. चकासृ (११५०) (-) दीप्तौ।
४३३. शासु (११५१) (१७०) अनुशिष्टौ। उदात्तौ उदात्तेतौ।
४३४. दीधीङ् (११५२) (-) दीप्ति-देवनयोः।
४३५. वेवीङ् (११५३) (-) चेतनातुल्ये। उदात्तौ।

इति लुग्विकरणा अदादयः ॥२॥

४३६. हु (११५८) (१८७) दानादानयोः।
४३७. ञिभी (-) (१८८) भये।
४३८. ह्री (११६०) (१८९) लज्जायाम्।
४३९.पृ (११६१) (१९०) पालनपूरणयोः।
४४०.डुभृङ् (११६२) (-) धारण-पोषणयोः।
४४१. माङ् (११६३) (१९४) माने।
४४२. ओहाङ् (११६४) (१९३) गतौ।
४४३. ओहाक् (११६५) (१९१) त्यागे।
४४४. दुदाञ् (११६६) (१९६) दाने।
४४५.डुधाञ् (११६७) (१९७) धारण-पोषणयोः।
४४६.णिजिर् (११६८) (१९८) शौच-पृथक्भावयोः।
४४७.विजिर् (११६९) (१९९) पृथक्भावे।
४४८. विशृ (११७०) (२००) व्याप्तौ। अनुदात्ताः स्वरितेतः।
४४९. ऋ (११७३) (५३, १९२) ४५०. सृ

(११७४) (५४) गतौ। अनुदात्तौ।
४५१. जन (११८०) (-) जनने। उदात्त उदात्तेत्।

इति जुहोत्यादयः ॥३॥

४५२.दिवु (११८२) (२०१) क्रीडा-विजिगीषा-व्यवहार-द्युति-स्तुति-कान्ति-गतिषु।
४५३.षिव् (११८३) (२०२) तन्तुसन्ताने।
४५४. ष्ठिव (-) (-) श्लेष्मनिरासे।
४५५. ष्णुह (११७६) (-) उग्दिरणे।
४५६. प्लुष (१२९५) (-) दाहे।
४५७. नृती (११९१) (२०३) गात्रविक्षेपे।
४५८. क्षिप (११९६) (२६०) प्रेरणे।
४५९. जभ (-) (-) मैथुने। उदात्ता उदात्तेतः।
४६०. जृषु (१२०५) (२०४) ४६१. कृषु (१२०६) (-) वयोहानौ।
४६२. षूङ् (१२०७) (१७७) प्राणिप्रसवे। उदात्ताः।
४६३. मीङ् (१२१२) (२९७) हिंसायाम्।
४६४. ईङ् (१२१८) (-) गतौ।
४६५. प्रीङ् (१२१९) (-) प्रीतौ।
४६६. शो (१२२०) (२०५) तनूकरणे।
४६७. छो (१२२१) (२०६) छेदने।
४६८. षो (१२२२) (२०७) अन्तकर्मणि।
४६९. दो (१२२३) (२०८) अवखण्डने उदात्तानुदात्तेतः।
४७०. जनी (१२२४) (२२३) प्रादुर्भावे।
४७१. दीपी (१२२५) (२२४) दीप्तौ।
४७२. पूरी (१२२६) (२२५) आप्यायने।
४७३.चूरी (१२३३) (-) दाहे। उदात्तानुदात्तेतः।
४७४. मृष (१२४०) (-) तितिक्षायाम्।
४७५. क्लिश (१२३७) (-) उपतापे। अनुदात्तौ स्वरितेतौ।
४७६. त्रसी (११९२) (-) उद्वेगे। उदात्तेत्।
४७७. षिधु (१२६९) (-) संराद्धौ।
४७८. णह (१२४२) (२३०) बन्धने।
४७९. रञ्ज (-) (-) रागे।
४८०. शप (१०६९) (-) आक्रोशे अनुदात्ताः स्वरितेतः।
४८१. पद (१२४५) (२२६) गतौ।
४८२. विद (१२४७) (-) सत्तायाम्।
४८३. बुध (१२४८) (२२७) अवगमेन।
४८४. युध (१२४९) (-) संप्रहारे।
४८५. मन (१२५३) (-) ज्ञाने।
४८६. युजि (१२५४) (-) समाधौ।
४८७. सृज (१२५५) (२७९) विसर्गे। अनुदात्ता अनुदात्तेतः।
४८८. राध (१३४४) (२०९) ४८९. साध (-) (२१०) संसिद्धौ।
४९०. व्यथ (-) (२१२) ताडने।
४९१. पुष (७४६) (२१३) पुष्टौ।
४९२. शुष (१२६०) (-) शोषणे।
४९३. तुष (-) (-) तुष्टौ।
४९४. दुष (१२६२) (-) वैकृत्ये।
४९५. श्लिष (१२६३) (२१४) आलिङ्गने।
४९६. ञिष्विदा (१२६५) (-) गात्रप्रक्षरणे।
४९७. क्रुध (-) (-) कोपे।
४९८. क्षुध (१२६७) (-) बुभुक्षायाम्।
४९९. शुध् (१२६८) (-) शौचे।
५००. णश (१२७१) (२१८) अदर्शने।
५०१. तृप (-) (२१५) प्रीतौ।
५०२. दृप (-) (२१६) हर्षणमोचनयोः।
५०३. द्रुह (१२७४) (-) जिघांसायाम्।
५०४. मुह (१२७५) (२१७) वैचित्ये।
५०५. ष्णिह (१२७६) (-) उद्गिरणे। अनुदात्ता उदात्तेतः।
५०६. शमु (१२७८) (२१९) ५०७. दमु (-)

(२२०) उपशमे।
५०८. तमु (-) (-) ग्लानौ।
५०९. क्लम (-) (-) श्रमे।
५१०. श्रमु (१२८१) (-) तपसि खेदे च।
५११. भ्रमु (९०८) (-) चलने।
५१२. क्षमुष् (४७२) (-) सहने।
५१३. कमु (४७३) (९२) कान्तौ।
५१४. मदी (१६) (-) हर्षे।
५१५. असु (१२८६) (२२२) क्षेपणे।
५१६. स्रंस् (८०२) (-) ५१७. भ्रंस् (८०३) (-) अधःपतने।
५१८. कृश (१३०७) (-) तनूकरणे।
५१९. ञितृष् (१३०८) (-) पिपासायाम्।
५२०. हृषु (१३०९) (-) तुष्टौ।
५२१. रुष (-) (-) ५२२. कुप (-) (-) क्रोधे।
५२३. रुप (-) (-) ५२४. लुप (-) (-) मोहने।
५२५. क्षुभ (७९९) (-) संचलने।
५२६. क्लिदू (१३२२) (-) आर्द्रभावे।
५२७. ञिमिदा (१३२३) (२२१) स्नेहने।
५२८. क्रुध (१२६६) (-) क्रोधे।
५२९. रुधु (१३२५) (-) वृद्धौ।
५३०. गृधु (१३२६) (-) अभिकांक्षायाम्।
५३१. व्रीड (१२०९) (-) लज्जायाम्।
५३२. लुभ (१३१८) (-) गार्ध्ये।
५३३. दूङ् (१२०८) (-) परितापे।
५३४. जूरी (-) (-) जीर्णे।
५३५.तूरी (-) (-) ५३६. धूरी (-) (-) त्वराहिंसयोः।
५३७. कासृ (६६४) (-) शब्दे।
५३८. वासृ (१२३९) (-) शब्दे। उदात्ता उदात्तेतः।
अनुदात्तेतोविति य विकरणा दिवादयो धातवः समाप्ताः ॥४॥
५३९. षुञ् (१३२७) (२३१) अभिषवे।
५४०. षिञ् (१३२८) (-) बन्धने।
५४१. चिञ् (१३३१) (२३२,३२५) चयने।
५४२. धिञ् (-) (-) तर्पणे।
५४३. कृञ् (१३३३) (-) हिंसायाम्।
५४४. सृञ् (-) (-) आस्वादने।
५४५. डुमिञ् (-) (-) प्रक्षेपणे। अनुदात्ताः।
५४६. वृञ् (१३३४) (२३४) वरणे।
५४७. धुञ् (१३३५) (२३५) कम्पने। उदात्तौ।
५४८. हि (१३३८) (२३६) गतौ।
५४९. स्पृ (१३४०) (-) प्रीतिचलनयोः।
५५०. श्रु (-) (२४०) श्रवणे।
५५१. पूञ् (-) (-) परितापे। अनुदात्ता उदात्तेतः।
५५२. आप्लृ (१३४२) (-) व्याप्तौ।
५५३. शक्लृ (१३४३) (२३७) शक्तौ। अनुदात्तावुदात्तेतौ।
५५४. अशूङ् (१३४६) (२४१) व्याप्तौ। उदात्तोऽनुदात्तेत्।
५५५. ञितृषा (१३५१) (-) प्रागल्भ्ये।
५५६. दम्भु (१३५२) (-) दम्भे।
५५७.स्तम्भु (-) (-) स्तम्भे। उदात्तावुदात्तेतौ।
इति नु विकरणा स्वादयो धातवः समाप्ताः ॥५॥
५५८. तुद (१३६५) (२५७) व्यथने।
५५९. नुद (१३६६) (-) प्रेरणे।
५६०. दिश (१३६७) (२५९) अतिसर्जने।
५६१. क्षिप (१३६९) (२६०) प्रेरणे।
५६२. कृष (१३७०) (२६१) विलेखने।
५६३. ऋष (१३७१) (८३) गतौ। उदात्तानुदात्तेतः।
५६४. जुषी (१३७२) (-) प्रीति-

सेचनयोः।
५६५. ओविजी (१३७३) (२९३) भय-चलनयोः।
५६६. ओलजी (१३७४) (-) ५६७. ओलस्जी (१३७५) (२९४) व्रीडे।
५६८. इष (१६२७) (-) आभीक्ष्ण्ये गतौ च। उदात्तानुदात्तेतः।
५६९. इषु (१४३९) (२८४) इच्छायाम्।
५७०. लिख (१४५३) (-) अक्षरविन्यासे।
५७१. कुच (१४५६) (-) संकोचने।
५७२. स्फुट (१४६१) (-) विकसने।
५७३. नट (-) (-) छेदने।
५७४. स्फुर (१४८१) (-) चलने। उदात्तानुदात्तेतः।
५७५. मृङ् (-) (२८९) प्राणत्यागे।
५७६. धृञ् (-) (-) अवस्थाने। अनुदात्तौ।
५७७. कॄ (१५०३) (२७५) विक्षेपे।
५७८. गॄ (१५०४) (२७६) निगरणे। उदात्तौ।
५७९. प्रच्छ (१५०७) (२७८) ज्ञीप्सायाम्।
५८०. सृज (१५०८) (२७९) विसर्गे।
५८१. स्पृश (१५१६) (२७७) संस्पर्शने।
५८२. विश (१५१८) (२८१) प्रवेशने।
५८३. मृश (१५१९) (२८२) आमर्शने। अनुदात्तेतः।
५८४. व्यच (१३७७) (-) व्याजीकरणे।
५८५. व्रश्चू (१३७६) (२७४) छेदने।
५८६. टुमस्जौ (१५०९) (२८०) शुद्धौ।
५८७. भ्रस्ज (१३६८) (२५८) पाके।
५८८. मुच्लृ (१५२४) (२६३) मोक्षणे।
५८९. लुप्लृ (१५२५) (२६४) छेदने।
५९०. विक्लृ (१५२६) (२६५) लाभे।
५९१. लिप (१५२७) (२६६) उपदेहे। अनुदात्ताः स्वरितेतः।
५९२. कृती (१५२९) (२६८) छेदने।
५९३. खिद (१५३०) (२८७) परिघाते।
५९४. पिश (१५३१) (२८८) अवयवे।
५९५. छुप (१५१२) (२८५) संस्पर्शे। अनुदात्ताः।
५९६. घुर (-) (-) भीमार्थशब्दयोः।
५९७. तिल (१४४२) (-) स्नेहने।
५९८. गुड (१४४८) (-) रक्षायाम्।
५९९. मिल (१४५२) (-) श्लेषणे।
६००. कुट (१४५४) (२७२) कौटिल्ये।
६०१. पुट (-) (-) ६०२. लुट (१४५५) (-) संश्लेषणे।
६०३. मन्थि (-) (-) विलोडने।
६०४. व्रीड (१२०१) (-) लज्जायाम्।
६०५. त्रसी (११९२) (-) उद्वेगे।
६०६. स्पृह (-) (-) कान्तौ।
६०७. गुफ (१४०३) (-) ६०८. गुम्फ (-) (-) ६०९. दृभी (-) (-) ग्रन्थने। उदात्तानुदात्तेतः।
इति तुदादयो धातवः समाप्ताः ॥६॥
६१०. रुधिर् (१५३२) (२४२) आवरणे।
६११. छिदिर् (१५३४) (-) द्विधाकरणे।
६१२. भिदिर् (१५३३) (-) विदारणे।
६१३. रिचिर् (१५३५) (-) विरेचने।
६१४. विजिर् (१५३६) (-) पृथग्भावे।
६१५. क्षुदिर् (१५३७) (-) संपेषणे।
६१६. युजिर् (१५३८) (-) योगे।
६१७. वृजी (१५५५) (-) वर्जने। अनुदात्ताः स्वरितेतः।
६१८. भञ्जो (१५४७) (२४७) आमर्दने।
६१९. भुज (१५४८) (-) पालनाभ्य-वहारयोः।
६२०. पिष्लृ (१५४६) (-) संचूर्णने।
६२१. शिष्लृ (१५४५) (२४५) अवशेषणे।

अनुदात्ता उदात्तेतः।
६२२. रह (-) (-) हिंसायाम्।
६२३. अञ्जू (१५५२) (२४८) व्यक्तिमृक्षणकान्तिगतिषु।
इति नम्विकरणा रुधादयो धातवः समाप्ताः ॥७॥
*[६२४. तनु (-) (२५०) विस्तारे।
६२५. क्षणु (-) (२५१) ६२६. क्षिणु (-) (२५२) हिंसायाम्।
६२७. षणु (-) (२५३) दाने।
६२८. डुकृञ् (-) (२५४) करणे।
६२९. मनु (-) (२५५) अवबोधने।
६३०. वनु (-) (२५६) याचने।
इति तनादयो धातवः समाप्ताः ॥८॥]
६३१. डुक्रीञ् (-) (२९५) द्रव्यविनिमये।
६३२. प्रीञ् (१९७८) (२९६) तर्पणे कान्तौ च।
६३३. श्रीञ् (१५६९) (-) पाके।
६३४. षिञ् (१५७१) (-) ६३५. षुञ् (१३२८) (-) बन्धने। अनुदात्ताः।
६३६. पूञ् (१५८०) (३०३) पवने।
६३७. लूञ् (१५८१) (-) छेदने।
६३८. धूञ् (१५८५) (३०५) कम्पने।
६३९. कॄञ् (१५८३) (३०४) हिंसायाम्। उदात्ताः।
६४०. ज्ञा (१६०७) (३११) अवबोधने। अनुदात्तौ स्वरितेतौ।
६४१. वृञ् (१६०९) (३१७) संभक्तौ। उदात्ताः।
६४२. बसि (-) (-) दीप्यतिपाकयोः।
६४३. ग्रन्थ (१६१३) (-) संदर्भे।
६४४. मृद (१६१६) (-) क्षोदे।
६४५. अश (१६२४) (३१६) भोजने।
६४६. पुष (१६३१) (३०७) पुष्टौ।
६४७. मृष (१६३२) (३०८) स्तेये।
६४८. ग्रह (-) (३०६) उपादाने। उदात्तः स्वरितेतः।
६४९. ज्या (१५९९) (३१०) वयोहानौ।
६५०. स्तृञ् (१३३२) (२३३) आच्छादने।
६५१. मीङ् (१५७०) (२७९) हिंसायाम्। अनुदात्ताः।
६५२. गॄ (१५९८) (-) शब्दे।
६५३. डून्ञ् (१५७९) (-) हिंसायाम्।
६५४. मथि (१६११) (-) विलोडने।
६५५. मृड (१४१४) (-) सुखे। उदात्ताः उदात्तेतः।
इति ना विकरणाः क्र्यादयो धातवः समाप्ताः ॥९॥
६५६. चुर (१६३७) (३१८) स्तेये।
६५७. चिति (१६३८) (३२०) ६५८. चिती (-) (३१९) स्मृत्याम्।
६५९. यत्रि (१६३९) (-) संकोचने।
६६०. लक्ष्य (१६४२) (-) दर्शनाङ्कयोः।
६६१. वर्ण (१६६०) (-) वर्णने।
६६२. भक्ष (-) (-) भक्षणे।
६६३. कथ (-) (३२९) प्रख्याने।
६६४. कुह (२०४७) (-) विस्मापने।
६६५. स्थूल (२०४०) (-) परिवृहरणे।
६६६. पाल (-) (-) पालने।
६६७. सत्र (२०५२) (-) संतानक्रियायाम्।
६६८. संग्राम (२०७१) (३३२) युद्धे।
६६९. मूत्र (२०५५) (-) प्रश्रवणे।
६७०. रुक्ष (२०५६) (-) पारुक्षे।
६७१. पार (२०५७) (-) ६७२. तीर (२०५८) (-) कर्मसंप्राप्तौ।
६७३. स्तोम (-) (-) संघाते।
६७४. दण्ड (-) (-) नियमने।
६७५. त्रुट (-) (२७३) छेदने।

६७६. रस (२०८१) (-) आन[न्द] स्नेहनयोः।
६७७. चुद (-) (-) प्रेरणे।
६७८. शिष (१९५६) (-) सर्वोपयोगे।
६७९. तुल (-) (-) ६८०. तूल (१७१९) (-) उन्मादे।
६८१. घुष (-) (-) विशब्दने।
६८२. पुंस (-) (-) अभिमर्दने।
६८३. पूज (-) (-) पूजायाम्।
६८४. सभाज (-) (-) सेवायाम्।
६८५. अर्क (१७६८) (-) स्वतने।
६८६. पचि (१७७६) (-) विस्तारवचने।
६८७. कटि (-) (-) ६८८. चट (१८५६) (-) ६८९. स्फुट (१८५७) (-) भेदे।
६९०. यक्ष (-) (-) अर्घपूजायाम्।
६९१. पतॄ (-) (-) गतौ।
६९२. व्रत (-) (-) भोजनतो निवृत्तौ च।
६९३. रच (-) (-) निर्माणे।
६९४. गवेष (२०२९) (-) मार्गणे।
६९५. चर्च (१८४७) (-) अध्ययने।
६९६. पाश (१८५४) (-) बन्धने।
६९७. वृजी (१९५१) (-) वर्जने।
६९८. कल (२००८) (-) गणसंख्याने।
६९९. मृग (२०४६) (-) मार्गान्वेषणे।
७००. अर्थ (२०५१) (३३१) याच्ञ्याम्।
७०१. सूच (-) (-) सूत्रणे।
७०२. रूप (-) (-) निरूपणे।
७०३. नूण (-) (-) पूरणे।
७०४. कुश (-) (-) अवक्षेपे।
७०५. अस (-) (-) रोगे।
७०६. रुज (-) (-) रोगे।
७०७. तड (१६९६) (-) आघाते।
७०८. खड (१६९७) (-) ७०९. खडि (१६९८) (-) ७१०. कडि (१६९९) (-) भेदे।
७११. किल (-) (-) सौचे (शौचे)।
७१२. बुल (-) (-) निमज्जने।
७१३. मूल (१७२३) (-) रोहणे।
७१४. सान्त्व (-) (-) सामप्रयोगे च।
७१५. ए (-) (-) कल्कने।
७१६. कटि (-) (-) बन्धने।
७१७. स्पिट (-) (-) हिंसायाम्।
७१८. तिज (१७७७) (-) निशामने।
७१९. वर्द्ध (-) (-) छेदनपूरणयोः।
७२०. इल (१७८७) (-) प्रेरणे।
७२१. गुडि (१७०१) (-) वेष्टने।
७२२. मत्रि (-) (-) गुप्तभाषणे।
७२३. तत्रि (-) (-) ७२४. कुट (-) (-) बन्धारणे।
७२५. शूर (१८१०) (-) ७२६. वीर (-) (-) विक्रान्तौ।
७२७. मिश्र (२०७०) संपर्चने।
७२८. सुख (-) (-) ७२९. दुःख (-) (-) काम्यतापयोः।
७३०. भल्ल (-) (-) आभण्डने।
७३१. उट (-) (-) ७३२. छद (-) (-) आच्छादने।
७३३. वर (-) (-) कान्तौ। उदात्ताः स्वरितेतः।
स्वार्थेञ्यन्ताश्चुरादयो धातवः ॥१०॥

इति धातुपाठः समाप्तः

लिपी कृतं श्री घनौघ बन्दिरे ॥

♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦